

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРИСТИКИ ТА
ЕТНОЛОГІЇ ім. М. Т. РИЛЬСЬКОГО

До ювілею Івана Дзюби

**(до 90-річчя
від дня народження)**

Київ
Видавництво ІМФЕ
2021

УДК39+82](=161.2)(092)Дзю“388”

Головний редактор:
Сергій Пирожков

Редколегія:

Ганна Скрипник (науковий редактор), Богдан Ажнюк,
Катерина Бех, Галина Бондаренко, Леся Вахніна,
Тамара Гундорова, Світлана Єрмоленко,
Микола Жулинський, Анатолій Загнітко,
Леся Мушкетик, Марина Олійник, Степан Павлюк,
Ростислав Радишевський, Валентина Соболю,
Мирослав Сополіга, Наталія Стішова, Олена Яринчина

До ювілею Івана Дзюби (до 90-річчя від дня народження) / [голов. ред. С. Пирожков] ; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. Київ, 2021. 256 + LXXII с.

ISBN 978-966-02-9642-8

Друкується за рішенням вченої ради Інституту
мистецтвознавства,
фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН
України
(протокол № 6 від 05.07.2021)

ISBN 978-966-02-9642-8 © ІМФЕ ім. М. Т. Рильського
НАН України, 2021

ВЕЛЬМИШАНОВНИЙ ІВАНЕ МИХАЙЛОВИЧУ!

Президія Національної академії наук України й колективи інститутів Національної академії наук України сердечно вітають Вас, видатного ученого-літературознавця, культуролога, громадського та державного діяча, зі славним ювілеєм 90-річчя!

Бажаємо Вам життєвих сил, невичерпної творчої енергії та нових книжкових шедеврів! Здоров'я Вам на многії і благії літа!

Аби стати Героєм України, лауреатом Національної премії України імені Тараса Шевченка, академіком НАН України, треба народитися 26 липня 1931 року і під опікою Афіни, богині мудрости, освіти й мистецтва, стати Клеантом та, розумом і духом божественним живучи, працювати вдень і вночі, обрати долю Сізіфа, щоб котити вгору камінь, знаючи, що він скотиться вниз, стати Гераклом, щоб від Амфітріона навчитися правити колісницею, від Кастора – боротьби, від Евріта – стрільби з лука, від Ліна – музики, від кентавра Хірона – усіх інших наук, а тоді здолати лева, лютого бика, стоголового кербера, гідру та вепра, очистити авгієві стайні, ста-

ти Прометеем, щоб викрасти для людей вогонь, Меналком, щоб, піднімаючись над неоковирними висловами деяких сучасників, змагаючись із Золотословом і Золотовустом, снувати вишукані й глибокі сентенції, що досягають зірок, треба було жити, уникаючи гігантомахії, та стати в один ряд з тими, що призвичаїлися до величної боротьби Словом, яким пасувала не зброя вояцька, а фалери слів, з тими, що розпалювали святоблivi вогні науки, потом праці поливали рідне поле, щоб дочекатися величного цвіту божественного, з тими, що колючки й ганебні жезла витримували заради правди, тими, що вкупі й наодинці проти всіх сміливо починали тиху війну за правду і справедливість, спонукані вродженим прагненням перемогати, тими, що мають особливу зброю душевну, тими, що безжально рубали голови гідрі русифікації, асиміляції, неуцтва, дилетантизму й чвар.

26 липня 1931 року треба народитися, щоб на тебе рівнялися, прагнули зростати над собою, посипані твоїм золотим піском науки, вчилися твоєї розсудливості й мудрості, твоєї любови до України, до її мови, до її народу, величного і талановитого.

Доземний уклін ювілярові!

Розділ I

Іван Дзюба – провісник нової України

(з наукового доробку)

Іван Дзюба

Україна і світ

Україна і світ. Тема давня, як світ, і безліч разів обговорена. Але щоразу вона набирає нового значення, як тільки Україна вертається до життя й самовизначається. І у своїй приналежності до світу людства шукає опертя і стимулів.

Починаючи з достарокиївських часів, наші предки не тільки спілкувалися з багатьма ближчими й дальшими сусідами – торгували, воювали, боронилися, нападали, вчилися і вчили, – а й осмислювали ці стосунки. На рівні побутової свідомості – в стереотипах обра, половчина, грека, поганина, турка, татарина, німця, волоха, ляха, москаля тощо. На рівні історіософському – в літописних версіях світовлаштування та місця нашого народу серед інших. На рівні поетичному – в космогонічних мітах, у билинах, думах та історичних піснях, породжених потребою етносу в самоусвідомленні серед інших етносів: у непростих стосунках з ними. Пізніше відбувалася як диференціація знань про світ реакцій на нього (в площинах політичної думки, культурних контактів, духовних впливів, практичної діяльності), так і інтеграція, узагальнена інтерпретація теми: ми і світ, що викристалізувалася в окрему спеціальну проблему. У певні історичні періоди (релігійна боротьба XVI–XVII століть, Визвольний рух середини XVII століття, національний рух кінця XIX – початку XX століття, 20-ті роки) ця проблема виходила на перший план. У післявоєнні роки інтерес до неї раз-у-раз спалахує з новою силою.

Неважко помітити просту закономірність: спілкування нашого народу з іншими в різних сферах господарського і духовного життя було інтенсивним у періоди повної або неповної державності й занепадало при втраті державності. Тоді Україна із суб'єкта міжнародних відносин перетворювалася в його об'єкт. Через це було багато втрачено і для України, і для світу.

В осмисленні теми «Україна і світ» нам, мабуть, треба бути тверезими і самокритичними, враховувати сучасні критерії і навіть прагматизм сучасного людства. Бо часто ми звертаємося до неї в мелодраматичному настрої, ладні нарікати на весь світ за байдужість до наших бід, плачемо і просимо уваги, або ж хвалимося тим, що сьогодні для інших не має реальної ваги.

Певно, має йтися не про це, а про те, що ми взяли від світу і чого не взяли. Що дали і чого не дали? Чим могли бути і чим стали? Як зможемо вижити у світі і сприяти його виживанню?

Я спробую висловити дещо зі своїх дуже суб'єктивних міркувань на цю тему, пов'язавши їх з нинішнім етапом боротьби за національний суверенітет і, отже, можливість бодай трохи змінити на краще наше незavidне місце у світі.

Торкнуся таких аспектів теми: геополітичного, етнічного, економічного, ідеополітичного, культурного та мовного.

Щодо першого з цих аспектів, геополітичного, то його вписаність у міжнародний масштаб самозрозуміла.

Не буду говорити про те, що щасливе географічне положення України обернулося для неї бідною, – це не таке вже й специфічне, оскільки в такому ж становищі в різні часи опинялося багато народів і країв. Що її природні багатства завжди розпалювали чужі апетити – це теж типова ситуація у світовій історії. Як і те, що Україна була постійно предметом прямого або прихованого суперництва тих держав, які претендували на гегемонію в Європі, і жертвою їхніх інтриг. Це теж річ світова.

Трохи специфічнішою є та обставина, що Україна, не маючи природного бар'єра супроти двох найбільших її захланних сусідів – Польщі й Росії, водночас не мала і скільки-небудь ви-

сокого етнічного та мовного бар'єра. Це розширювало можливості колонізації та політико-стратегічного, ідеологічного, духовно-культурного «обґрунтування» і відповідно послаблювало спротив. Користуючись цим, країни-колонізатори не тільки ідентифікували колонізовану Україну як частину самих себе, а й зуміли зробити таку ідентифікацію прийнятною для певних шарів колонізованого населення, а неприйняття її кваліфікували як державний злочин.

Геополітична ситуація в Європі ніколи не була надто сприятливою для України. Великі західноєвропейські держави, хоч і боялися могутньої Російської імперії, але водночас потребували її і як гаранта стабільності на Сході, і як джерело сировини та ринок збуту, і з династичних мотивів і, головне, як дипломатичного та мілітарного партнера в боротьбі між собою за гегемонію на європейському континенті. А радянська дипломатія вміло підтримувала баланс ворогів і друзів. Тому український «сепаратизм» або не знаходив підтримки (також і через свою слабкість), або в окремі моменти ненадовго привертав увагу з надією використати його у власних інтересах.

Що ж до ліберальної громадськості, то вона в одних випадках сама не була вільною від імперського мислення, в інших – мало знала про Україну. Але були й періоди підвищеного інтересу до неї, як правило, пов'язані із збуреннями в ній самій. І тоді громадськість устами гуманістичних письменників, філософів, учених, мандрівників, дипломатів висловлювала симпатії до України і розуміння того, що без розв'язання українського питання не може бути спокою в Європі. Найвиразніше цю думку висловив К. Гавлічек-Боровський: «Малорусь-Україна – це постійне прокляття, яке самі над собою проголосили її гнобителі. Так над ними мститься пригноблена воля України... Доки не буде направлена кривда, зроблена українцям, доти неможливий справді міжнародний спокій і слов'янське порозуміння».

Проте реальна політика європейських держав мало враховувала цей фактор як недостатньо виражений... Можна зрозуміти мотиви західних держав, але вони не є обов'язковими для

України. З української точки зору (та й не тільки української) саме бездержавність України була джерелом нестабільності на сході Європи. Вона породжувала міжнародні політичні спекуляції та інтриги, і ця міжнародна політична гра навколо України була постійним джерелом небезпек і для її внутрішньополітичного життя. Протягом трьох століть Москва і її сатрапи використовували цей міжнародний чинник для шантажування українських патріотів і для мотивації своєї антиукраїнської політики. Був він головним і при проведенні політичних процесів проти української інтелігенції – від процесу над СВУ до процесів 70-х років.

Важко передбачити відносини України [...] як самостійної держави з невеликими державами Європи, насамперед із безпосередніми сусідами на заході та південному заході. Можливі якісь регіональні асоціації чи угоди. [...]

Ситуація залишається неоднозначною і суперечливою. Поряд з національно-демократичним рухом у Росії дуже сильний націонал-шовіністичний рух, що зникається з партократією на ґрунті великодержавництва та імперських амбіцій. Не виключена і перспектива нового самоототожнення демократичної Росії з совєтською великодержавою.

Величезним негативним фактором у розвитку як Союзу, так і у світовому масштабі є те, що українська партократія була й залишається найреакційнішою силою в усьому Союзі, за винятком хіба що деяких середньоазіатських кланів. Це було зумовлене її роллю обласної організації ВКП(б) та КПРС у стратегічно найвідповідальнішому та національно ризикованому регіоні, її титанічними зусиллями по боротьбі з українством та відповідним добором і гартуванням кадрів. Прочитаймо протоколи з'їздів КП(б)У та КПУ – усі вони починалися й закінчувалися колективними клятвами в тому, що вона є найвірнішим і найнадійнішим бойовим загоном сталінської ВКП(б), хрущовсько-брежнєвської КПРС і т. д., що вона завжди давала і даватиме нищівну відсіч будь-яким відхиленням від курсу московського керівництва, будь-яким опозиціям, ухилам і ре-

візіям догм. І це було правдою – у всякому разі після усунення Шумського та Скрипника. І фактично єдина опозиція, яка гордо заявила про себе в КПУ і з якою КПУ зворушливо мириться, – це реакційна опозиція до реформ Горбачова, що так яскраво виявилася на останньому з'їзді КПУ.

Не можна не враховувати також морального стану українського суспільства, зумовленого століттями протинаціональної політики і терору. Це один із елементарних законів історії, що денаціоналізоване суспільство стає джерелом сервілізму та політичної реакції і залишається ним, аж поки не прокинеться. Правда, в ньому ж можуть народжуватися і вибухові революційні сили, але з небезпекою набрати анархічного характеру.

Етнічний аспект. Маю на увазі не етногенезу українців, а етнічну картину сучасної України. На її території нині живуть представники багатьох сусідніх і несусідніх народів – і розсіяно, і етнічними групами. І співжиття українців з ними – це також один із рівнів перебування у світі людства, а характер цього співжиття має міжнародну вагу і впливає на створення образу України у світі. З другого ж боку, етнічна картина України вирішальним чином пов'язана із питанням про нашу національну долю і майбуття.

Офіційна пропаганда активно експлуатує визначення типу: «народи України», «Україна – багатонаціональна республіка», вони переходять і в повсякденний вжиток. Сенса таких формул зрозумілий – поставити під сумнів право українського народу вирішувати долю своєї вітчизни. Але чи існує «російський народ України»? Є російське населення в Україні, яке становить частину єдиного російського народу. Так само немає і болгарського, угорського, білоруського чи грузинського народу України. Навіть єврейського народу України немає, а є євреї, які живуть в Україні і є частиною єврейського народу, що живе в багатьох країнах світу. Водночас усі ці люди різних національностей та національні групи є не лише громадянами України, а й складовою частиною народу України, але не в етнічному, а в державному значенні. Якщо ж говорити про наро-

ди України в етнічному значенні, то ними є ті, для яких Україна є єдиною вітчизною і корінною землею поселення – тобто, крім українців, ще кримські татари, караїми, гагаузи, можливо, донецькі греки, як відмінний від середземноморських етнос.

Тепер про багатонаціональність. Ще М. Скрипник аргументовано заперечував формулу України як багатонаціональної держави, справедливо вбачаючи в ній завуальовану спробу поставити під сумнів право нашого народу на власну державу. З того часу значно змінився національний спектр населення, процент росіян зріс із 7 до 21, збільшився приплив населення з Білорусі, Закавказзя, Середньої Азії. І все-таки питома вага українців становить три чверті від усього населення республіки, а це в сучасному світі високий показник. Україна залишається однією з найбільш етнічно стабільних [пострадянських] республік, державою, в якій корінне населення абсолютно переважає. Україна – не багатонаціональна держава, як, скажімо, Югославія, Індія чи Індонезія, а держава з багатонаціональним складом населення, як більшість європейських держав. А це принципово різні речі.

Такий висновок треба зробити не для того, щоб ігнорувати національні меншості та групи в Україні, а для того, щоб заперечити антиукраїнські політичні спекуляції на цьому питанні, підкопи під суверенітет українського народу.

Що ж до самих національних меншостей та груп, то історія показала, що їхня доля тісно пов'язана з долею самого українського народу. Періоди його придушення були і періодами придушення їх, а його національне відродження допомагало і їхньому. Це ми бачимо і нині.

Від того, як житиметься в Україні людям усіх національностей, як задовольнятимуться їхні національні, культурні, соціально-економічні потреби й інтереси, великою мірою залежатиме не лише репутація України у світі, а й її стосунки з іншими державами. Але цілковите забезпечення тих інтересів неможливе доти, доки Україна не стане володарем своєї долі.

Це стосується і російського населення в Україні. Його нинішній фактичний статус – не національна меншість в Україні,

а національна більшість у Союзі. Історично в багатьох росіян виробилося не завжди усвідомлене відчуття своєї домінантності в Україні та в інших республіках, і всякий крок до урівняння в реальних національних і мовно-культурних можливостях такі люди сприймають як своє ущемлення. А у відповідь маємо гостру реакцію з боку частини українців.

З досягненням фактичної національної і державної рівності зникатимуть ці ненормальності.

Питання становища деяких національних меншостей, на мій погляд, потребує, так би мовити, інтернаціоналізації. Що я маю на увазі? Історична несправедливість щодо кримських татар повинна бути усунута. Але Україні, киненій напризволяще з чорнобильським горем, із спустошеною казною, тяжко нести всі витрати, пов'язані з трагедією кримських татар. Аморально і злочинно, що центральні відомства ухиляються від своєї відповідальності, що кремлівська влада, яка змогла виселити сотні тисяч людей за одну ніч, повернути їх не може десятиліттями. Можливо, потрібна допомога мусульманських країн.

Що ж до єврейського питання, то воно інтернаціональне своєю суттю. Чума антисемітизму – хвороба світова, і лікувати її треба спільними силами. Потрібна міжнародна співпраця в цій справі, зокрема з Ізраїлем. Потрібна чесна інформація – світова громадськість повинна знати про ті зусилля, яких докладає свідоме українство для викорінення антисемітизму. Їй, світовій громадськості, не робить честі абсолютизація стереотипу українця як антисеміта.

Економічний аспект. Україна з давніх-давен була помітною економічною величиною у Євразії і підтримувала – особливо у князівські та козацько-гетьманські часи – інтенсивні торговельні стосунки з країнами Середземномор'я, Передньої Азії, Кавказу і Закавказзя, Середньої і Західної Європи, з балтійськими і дунайсько-балканськими країнами. Цілеспрямовані заходи Петра I та Катерини II підірвали українську торгівлю і ремісництво.

Самостійний характер зовнішньоекономічних зв'язків України відновлювався в часи української державності (1917–

1920) та почасти зберігався у 20-ті роки. Починаючи з 30-х років, Україна не мала можливостей для самостійної зовнішньоекономічної діяльності, хоч її участь у загальносоюзних економічних зносінах дуже значна.

Закон про економічну самостійність Української РСР відкриває великі можливості і для оптимізації структур її економічних зносин. Насамперед йшлося б про зміну структури економічних зносин з Росією та іншими республіками, яка була не вигідною для України. Україна може сама переробляти значно більшу частину своєї сировини, розвивати точне приладобудування й електроніку, легку промисловість, мати прибутки від авіабудування, від експорту тепловозів і потужних пресів; експортувати до Росії та інших республік руди, метали, цукор, хліб за світовими цінами, а не в багато разів меншими, і це цілком компенсувало б витрати на імпорт нафти, газу й лісу, якими нас тепер лякають. Особливе значення матиме зміна волюнтаристських принципів ціноутворення, що часто було просто державною формою грабіжництва.

Нині противники суверенітету республіки – приховані й одверті – посилено експлуатують тезу про те, що не можна розривати економічні зв'язки в Союзі, які склалися за 70 років. Звичайно, будь-які зв'язки розривати безглуздо, а економічні – просто неможливо, якщо вони справді економічні, зумовлені економічною доцільністю та ефективністю, а не імперською політичною стратегією, намаганням обплутати всіх і вся імперськими віжками і прив'язати до імперського воза. Відомо, що в нас широкомасштабні народногосподарські та демографічні маніпуляції були підпорядковані далекосяжній політичній стратегії перемішування народів, гіркі плоди якої ми бачимо нині у складностях самовизначення республік та в загостренні міжнаціональної ворожнечі.

Очевидно, змінюватиметься і характер економічних зносин з країнами Східної та Центральної Європи. Можливо, вони тепер будуть менше зацікавлені в торгівлі з Україною, більше орієнтуючись на Захід. Але без українських руд, вугілля, металу

й електроенергії їм непросто обійтися. Так що й тут наші економічні перспективи не безнадійні.

Рано чи пізно постане питання і про самостійні економічні зносини України з Європейським економічним співтовариством. Але сьогодні ми мало що можемо йому запропонувати, крім руд, металів та ще деяких видів сировини і товарів. Ілюзії про швидке в майбутньому приєднання до ЄЕС поки що безпідставні. Навіть початкова адаптація до європейського ринку буде складним і тривалим процесом. Адже йдеться не лише про конвертованість валюти і якість продукції, і не лише про те, що наша економіка ще й не розпочала переходу на ринкові відносини. Йдеться про глибокий стадіальний розрив: ми й досі перебуваємо у варварських формах індустріальної ери, тоді як Захід – у постіндустріальній, більше того – на її вищому ступені: технотронному. Отже, різні історичні етапи розвитку...

У зменшенні цього майже нездоланного розриву певну допомогу можуть, мабуть, надати українці діаспори. Але чи будуть в Україні створені ефективні структури для співпраці з закордонним українським бізнесом, комерційними і технологічними ініціативами? Час уже переходити від епізодичних допомогівих і жертвних акцій (які, звичайно, мають і зберігають своє значення) до стимулювання економічної, господарської діяльності в самій Україні та підготовки господарських і управлінських кадрів.

Ідеополітичний аспект. У різні часи Україна опинялася то в центрі європейського політичного життя, то на узбіччі. Її політична думка також знає періоди розквіту і деградації. Як у формах громадянського самоврядування, так і в політичних ідеях Україна часом синтезувала ідеї західного і східного походження, нерідко народжувала глибоко самобутні явища, але також ставала ареною випробовування нав'язуваних моделей, жертвою чужих експериментів. Визначальним фактором для характеристики політичної історії та громадського життя українського народу є його тривала бездержавність, і залишається відкритим давно і палко дискутоване питання про те, чи

ця бездержавність є наслідком недостатності державотворчої волі, чи, навпаки, накинена бездержавність призвела до атрофії державницького інстинкту.

Це, однак, не означає, що українська історія не мала своїх політичних параметрів. Попри все, вона є однією з найцікавіших граней історії європейської і світової, а не периферійним додатком до історії російської, як це нам подавалося. У ній народжувалися суспільні моделі й цінності, які збагачували або могли збагатити світовий досвід демократичної самоорганізації людства. Досить згадати про діяльність релігійно-культурних міщанських братств XVI–XVII століть, Запорозьку Січ, навіть Гетьманщину, яка за всіх своїх вад була все-таки однією з найдемократичніших на той час форм національної державності і не тільки у Східній Європі; нарешті, про короткобіжний феномен УНР. Можна було б говорити про демократичні традиції українського самоврядування і судочинства в козацько-гетьманські часи, про рівноправний статус української жінки та ряд інших особливостей, що непогано атестували наш народ у тогочасній Європі.

В Україні народжувалися і деякі передові для свого часу, а то й випереджальні ідеї. Їх можна знайти і в козацьких літописах та «Історії Русів», і в конституції Пилипа Орлика, і у Василя Капніста, й українських делегатів до катерининської «Комиссії по составленію уложенія». Широке ідеологічне поле Кирило-Мефодіївського братства глибоко вписується в коло європейських ідеологій. Антимонархічні, антиколоніалістські і демократично-самостійницькі ідеї Т. Шевченка не тільки співвідносні з «Молодою Німеччиною», «Молодою Італією», а й де в чому послідовніші за ідеї, скажімо, Машдіні, Петеф, Гюго, – зокрема в тому, що Шевченко пов'язував визволення свого народу з визволенням усіх народів. Самобутніми явищами європейської думки стали демократично-федералістська концепція М. Драгоманова, тверезі бездогматичні ідеї І. Франка, програми українських демократичних і соціалістичних рухів кінця XIX – початку XX століття. В палітрі світової політичної думки не

безнадійно блідими виглядатимуть і боротьбисти та укапісти. Нарешті і в деяких ідеях В. Винниченка, а пізніше М. Хвильового можна бачити провіщення єврокомунізму та націонал-комунізму (останнє також і в Скрипника). А коли говориться про різні концепції об'єднання Європи, можна згадати, що були вони в того ж Винниченка; можна згадати і книжку В. Панейка (1922 р.) «З'єднані Штати Східної Європи» – втім, модна тоді тема.

Не можна сказати, що це таке ідейне багатство, яким ми можемо, безсумнівно, рівнятися з великими культурними націями. Але це все-таки чимала спадщина, яку не сором покласти до спільної скарбниці людства. Проте і від цієї ідейно-політичної спадщини наш народ був відлучений, як був відлучений і від власного, бодай невеликого, досвіду державності і політичного життя.

Тому нинішнє національно-політичне і державне відродження починалося майже з нуля – не лише на рівні політичних структур, а й на рівні політичних концепцій. Якщо на першому етапі Програма Руху могла задовольнити демократичну громадськість широким і кваліфікованим викладом загально-демократичних принципів і вимог (хоч і не позбавлена була еклектизму та епігонства щодо програм прибалтійських народних фронтів), то від програм нових політичних партій, що ростуть як гриби, вимагається вже глибока концепційність. На жаль, у них переважали загальникові декларації, не підкріплені ні глибоким аналізом історичного процесу, ні конкретною відповіддю на пекучі запити людей, ні науковим прогнозом. Треба оцінити героїчну нерівну боротьбу наших демократичних депутатів у парламенті, але треба чесно визнати, що у виступах декого з них переважає риторика, а не аргументація, і часом бракує політичності мислення. Скажімо, висувається гасло «Ніякого договору» як альтернатива ідеї нового союзного договору. Чому «ніякого»? Це ж мова не політиків, а обструкціоністів і катастрофістів. Ми можемо скільки завгодно декларувати свій вихід з імперії, але реально вийти з неї ми можемо тільки через якісь договірні форми, через переговори.

Політична наука сама до нас не прийде. По неї треба йти і в глибини нашої національної спадщини, і в обшири світового політичного досвіду та філософського й історіософського думання. «Самвидав» і подібне при всьому його значенні все-таки не є вершиною мудрості людства, як і ті кілька донедавна нелегальних текстів, на яких дехто вибудовує весь свій світогляд.

Коли ми обговорюємо перспективи входження України в сім'ю європейських демократій, бачимо велику перешкоду в соціально-економічній несумісності та технологічній неспівмірності. Але є ще не менша несумісність ідейно-політична і неспівмірність інтелектуальна. Це не лише та неоформленість демократичних структур і квалітет демократичного мислення, про які йшлося, але також і догматичний, безкритичний спосіб мислення, який ледве чи не увігнався в наші гени. На хвилі емоційного патріотизму відбувається зниження і так низького інтелектуального рівня і критицизму. Власне, критицизм, упродовж 70-ти років витравлюваний більшовизмом, уже потрапляє під гостру моральну заборону і в деяких антибільшовицьких колах, коли йдеться про національні і патріотичні міти. Можливо, що міти сьогодні ще не такі небезпечні, як нелюдські міти офіційної ідеології, але безкритичне їх сприйняття може створити загрозу нової тоталітаризації політичного мислення і духовного життя. І ми повинні цю новонароджувану небезпеку бачити й сигналізувати про неї. Інакше з чим ми йтимемо у світ? Сучасний інтелектуальний світ не прийме нашого безкритичного способу мислення, нашої готовності брати на віру все, що нам здається вирашним. І якщо більшовицькому догматизмові, нетерпимості і кровожерності протистоятиме новий догматизм, нетерпимість і кровожерність, навіть під прапорами визволення і демократизму ми ніколи не ввійдемо в сім'ю демократій людства.

Культурний аспект. Міра ізоляції від світових процесів завжди була і буде мірою не лише економічного, а й духовного зубожіння. Міра і характер контактів будь-якої культури з культурами інших народів є свідченням її власного рівня роз-

витку і водночас залежить від нього. Малорозвинена культура не здатна на плідні контакти, бо не спроможна резонувати на високі явища, приречена на пасивну роль у духовній взаємодії, на запозичення й наслідування.

У новітній історії великого значення набирає фактор державності, що вирішальним чином впливає на обсяг і спрямованість культурних контактів.

У минулому маємо періоди інтенсивних культурних обмінів нашого народу з іншими.

Культура наших предків докиївської доби поєднувала елементи давньоіранські з тими, що розвинулися під впливом культур Греції і Переднього Сходу. Величезний культурний субстрат, що таким чином утворився на території нинішньої України, бувши відкритим для найрізноманітніших впливів і допливів, водночас мав риси автохтонної стійкості. Культура Київської Русі входила в систему візантійсько-болгарсько-східнослов'янської спільності, але також була пов'язана з культурами Хазарії, країн Центральної і Західної Європи, Південного Кавказу і Закавказзя.

У козацькій гетьманські часи українська культура виступає як пряма спадкоємиця культури Київської Русі, а її своєрідність і багатоманітність визначаються тим, що Україна й далі залишається не лише торговельним, а й духовним перехрестям Заходу і Сходу, перехрестям ліній, що йшли з Туреччини, Близького Сходу, Індії до Скандинавії, з Італії до Росії, з країн Західної Європи через Польщу. Із Заходу йшли впливи європейського гуманізму, Ренесансу, Реформації, Бароко і Просвітництва – політичного і літературного. Створювалася культура нового типу насамперед у сфері ідей та форм Реформації і Бароко, але з орієнтацією на ренесансні тенденції.

Хоч творчий потенціал українського бароко не вигасав і у XVIII ст., загалом це було століття остаточного руйнування царизмом самобутніх соціальних і культурних структур, які склалися в Україні в козацькій й гетьманській часи. Відповідно зазнавали й міжнародні контакти української культури, а в кон-

тактах з Росією на зміну українській культурній експансії спочатку приходять механічне відловлювання талантів з України, потім їх пересаджування на російський ґрунт і природна адаптація, а потім починається і зворотний духовний рух з Росії в Україну внаслідок зміни культурних потенціалів та виразного переважання незрівнянно могутнішої вже на той час російської культури як культури великої державної нації. А втім, і в цей час Україна дає постаті, що зберігають національну виразність і вписуються в загальноєвропейську духовність – Г. Сковорода, Л. Бортнянський, М. Березовський, А. Ведель, Г. Левицький, В. Боровиковський та інші.

Українське відродження першої половини XIX ст. відбувалося в контексті європейських політичних рухів XIX ст. (досі недостатньо вивчено вплив наполеонівських воєн та викликаних ними національно-консолідаційних рухів у Європі), європейського романтизму, політичного і літературного; слов'янських відроджень.

Починаючи з 60-х років, відбувається новий вихід української літератури на європейські обрії, насамперед через слов'янське середовище.

Особливістю взаємодії української культури з навколишнім культурним світом, власне, з культурами більш розвиненими, є те, що в періоди, коли вона інтенсивно компенсувала своє запізнення, відбувалася оригінальна творча контамінація різних великих стилів, які європейські культури проходили в різні часи, – їх «згущення». Так було у кінці XVI – на початку XVIII століть, коли створювалася культура нового типу, насамперед у сфері ідей та форм Реформації і Бароко, але з орієнтацією на ренесансні тенденції. Так було і з романтичним відродженням першої половини XIX століття, коли українська культура використала моделі раніших західно- і південнослов'янських відроджень, але вийшла на повнішу взаємодію фольклористичних, науково-лінгвістичних, історіософських і літературних рівнів; так було і в літературному процесі середини XIX століття, коли «наклалися»

одна на одну сентименталістські, романтичні і реалістичні тенденції; так було і в 20-ті роки, коли українське мистецтво хотіло «за одним разом» пройти школу багатьох стилів європейського мистецтва і коли в орієнтації на мистецьку Європу об'єднувалися, змагалися і ворогували між собою найрізноманітніші творчі напрямки, від футуристів і авангардистів до неокласиків. Цей останній випадок особливо підкреслює множинність можливих напрямків міжнародних контактів і водночас їхню вибірковість, зумовлену іманентними потребами самого національного мистецтва чи окремих його відгалужень.

Тривалий час наша наука не надавала належного значення вивченню української культури у світовому контексті, а в масовій свідомості взагалі панувало «хатне» її сприйняття, уявлення про її неспівмірність і непорівнянність з культурами «історичних націй». Це заважало нам належно побачити навіть значення її для нас самих. І саме відтворення європейського та світового контексту показує нам, що наші класики, скажімо, не тільки не випадали з нього, а часом і виходили за його межі вперед. Феміністичні ідеї Ольги Кобилянської виграють у порівнянні не лише з феміністичними ідеями Жорж Санд, а й скандинавських авторів, а також Ромена Роллана й Стефана Цвейга: вони радикальніші й життєвіші, психологічно повнокровніші за рахунок болючого національного наповнення. Михайло Коцюбинський глибоко психологічно розкрив тему страху як екзистенціального почуття до того, як вона широко увійшла в європейські літератури; в нього ж можна знайти зародкові елементи того методу, що дістав назву «потоків свідомості». Я вже не кажу про Т. Шевченка, І. Франка, Лесю Українку, В. Стефаника, в яких немало моментів випередження сучасного їм рівня ідейного та художнього мислення, так само як і в Курбаса, Архипенка, Леонтовича, М. Бойчука, К. Малевича, О. Довженка, раннього П. Тичини, М. Зерова. Українська філософська думка в особі не лише Г. Сковороди, а й П. Юркевича, В. Лесевича, надто

ж О. Потебні далеко не бліда сторінка в історії світової філософії. У різні періоди нашого мистецтва знайдемо і енергійні новаторські зусилля «модерністів», виходи на нові рівні художнього мислення. Сьогодні це і музика Сильвестрова, Грабовського, Станкевича та ін., і фільми Параджанова та Ілленка, і живопис І. Марчука, Гуменюка та багатьох раніше «підпільних» художників, і поезія «шестидесятників» та «вісімдесятників».

Розгляд української культури у світовому і європейському контексті допоможе звільнитися від низки нав'язаних і глибоко закорінених стереотипів її сприйняття у масовій, а почасти й науковій свідомості, як-от: стереотип сільськості, стереотип філологічності, стереотип вторинності, стереотип неперестижності, стереотип провінціалізму та ін.

Окрема тема – література, мистецтво, наука української діаспори та їхня роль в освоєнні досвіду світової культури, адаптації до неї та в транспортуванні західної духовності на материзну. Наявність цього духовного мосту дуже істотно збільшує можливості активної ролі української культури у світі.

Треба сказати, що дослідження міжнародного контексту і міжнародних зв'язків української культури сьогодні ведеться досить широко і набирає розмаху. Зібрано й описано великий матеріал, насамперед у літературознавстві й мистецтвознавстві, висловлено багато цінних спостережень. Однак переважає описовий і лише почасти компаративістський підхід, а не системний чи на рівні типології (хіба що за винятком праць Д. Чижевського та ще деяких зарубіжних учених, а також О. Білецького). Поки що не маємо, так би мовити, карти «ізоліній» світової культури та їхнього проходження на терені української духовності.

Спроби окреслити українську культуру як цілісність, українську духовність у зв'язку із своєрідністю національного характеру та історії також мали переважно есеїстичний характер. При всій повазі до блискучого і глибокого публіцистичного таланту Д. Донцова, Є. Маланюка, Ю. Липи, може,

й Ю. Русова, доводиться визнати, що на їхніх концепціях української духовості виразно помітна печать політичної тенденційності. Набагато збалансованіший М. Шлемкевич, а бездоганна об'єктивність І. Лисяка-Рудницького змушує жалкувати, що він менше займався історією саме культури.

У дослідженнях і розважаннях про міжнародні рівні функціонування української культури віддається перевага одному напрямку культурного обміну – західному. Тим часом «східний напрям» мав для нашої культури не набагато менше значення. І не тільки в найдавніші часи. Особливо, коли мати на увазі не лише емпіричні факти впливів та запозичень, а типологію культурних явищ. Так, релігійну полеміку в Україні XVI–XVII століть варто співвіднести з релігійними полеміками того ж часу у Вірменії та Грузії (насамперед тут дуже вдячна постать І. Вишенського). Те ж саме стосується і проникнення ренесансних ідей, хоч, правда, у Вірменії та особливо у Грузії вони були виражені яскравіше.

Починаючи з кінця XIX століття, наша культура, насамперед література, виявляє вже свідомий політично мотивований інтерес до Сходу як спорідненої частини пригнобленого світу, що має близькі до українських завдання пробудження і визволення. Дальше поглиблення цієї орієнтації ми зрозуміємо, оглянувши панораму народження демократичних визвольних рухів та новітніх національних літератур на самому початку XX століття, особливо після революції 1905–1907 років, яка знаменувала вихід на історичну арену десятків народів сходу Російської імперії та поза нею, – панораму національних рухів і літератур у Персії, Туреччині, Азербайджані, Вірменії, Таджикистані, Казахстані, Татарії, Башкирії.

Так що призабута нині ідея Миколи Хвильового про «азіатський ренесанс» та революційну Україну як його лідера (ідея, надовго затінена для нас іншими його гаслами – «психологічної Європи» та ін.), ця ідея не є волюнтаристською візією чи екзотичною вигадкою. За нею – коли не реальна геополітична і культурна роль України, то реальна можливість

такої ролі (можливість, на жаль, тоді втрачена). За нею – реальні тенденції визвольних рухів і культурно-відродженських процесів.

У зв'язку із зростаючою популярністю теми світового контексту української культури та збільшенням літератури на цю тему, особливої ваги набирає науковість критеріїв і науковий критицизм. Нашими постійними супутниками тут не раз були і часом знову стають патріотичні емоції, безкритичні захоплення і натхнений гіперболізм не лише як результат міфологічної стадії мислення, а і як зворотний бік нашого комплексу неповноцінності. Заниженість мірок і смаку, самохвальство не в останню чергу зумовлені відірваністю від загальнолюдської культурної і наукової атмосфери, відключеністю від світових культурних потенціалів. А в свою чергу такий наш стан заважатиме нашому гармонійному входженню в культурний світ, де панують поважні критерії та суворі вимоги, підживлятиме довіру до нас та до нашої здатності на адекватну самооцінку.

Певна – відносна, звичайно, – несумісність із західним культурним світом може виникати також у зв'язку з тією ще не проаналізованою обставиною, що ми не мали цілої низки форм духовного життя, через які пройшли західноєвропейські суспільства, – від, скажімо, галантної і преціозної літератури, культурами та ін. до культури індивідуалізму, як і цілого спектру філософських шукань.

Замість висновків. Ризиковано робити якісь висновки з такої побіжної розмови на таку складну і неосяжну тему. Та вже ж не уникнути бодай кількох підсумкових штрихів.

Отже, як виглядає Україна сьогодні на світовому тлі?

Бувши за своїми об'єктивними ресурсними можливостями здатною до високого розвитку, вона перебуває сьогодні на рівні середньорозвинених країн...

А яке наше місце в одному з наймогутніших і найхарактерніших процесів сучасності – процесі реабілітації національних культур, відновлення цілісності національної культури як

національної індивідуальності людства? У цьому світовому процесі ми, на мою думку, примикаємо до тих країн, де поєднуються три чинники:

- процес деколонізації;
- тривале збереження ролі домінантної в імперії культури

І МОВИ;

- наявність різнонаціональних культурних ареалів.

Тобто, при всьому тяжінні до європейської цивілізації, ми муситимемо проходити деякі етапи того шляху, який пройшли або ще проходять такі країни, як Індія, Алжир, африканський континент.

Якщо наш рух до справжньої незалежності в мирних – тобто в єдино можливих і прийнятних сьогодні – формах дасть сподіваний результат, то народ України, ставши господарем своєї долі, зможе невдовзі посісти гідне місце в сім'ї європейських народів. [...]

м. Київ, 1992

Іван Дзюба

Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність?

Тут мова йтиме не про стан та проблеми окремих ланок української національної культури, окремих видів національного мистецтва і не про загальну картину культури як суму її явищ. Поміркуймо про взаємодію цих ланок, про сучасну українську національну культуру як систему, як цілісність, про міру й структуру цієї цілісності та рівень нашого усвідомлення її.

Спробуємо йти від простішого до складнішого, від нижчого до вищого.

Перший рівень взаємодії у культурі, насамперед у мистецтві, – це рівень особистих контактів та взаємозацікавлень, рівень знання одних про одних. Елементарні спостереження показують, що взаємодія на цьому рівні дуже млява, хоч з неї все починається, а почасти через неї і конкретизується. Ми мало цікавимося тим, що діється в суміжних мистецтвах, мало знаємо їхній стан. Обмін думками з приводу нових мистецьких явищ якщо й відбувається, то у вузькому колі професіоналів-колег. Ми варимося у власному соку. «Міжвидове схрещення» естетичних ідей, зацікавлень, уподобань на цьому особистісному рівні зведене до мінімуму, хтозна чи й прожиткового. А згадаймо коло мистецьких інтересів та зв'язків Павла Тичини, Максима Рильського, Олександра Довженка, Миколи Бажана, Леся Курбаса, Михайла Бойчука, Георгія Нарбута, Івана Кавалерідзе, Анатолія Петрицького, Леоніда Первомайського. Та й не тільки їх. Здається, митці старших

покоління жили в атмосфері більшого культурного синкретизму. Чи під силу буде комусь із сучасних митців намалювати у своїх мемуарах таку різнобічну картину національного культурного життя, яку залишили Бажан або Смолич? Поза окремими яскравими, але не такими вже й численними винятками, в нас не вироблено потягу до культурної універсальності, а то й просто потреби в мистецькій самоосвіті, не кажучи про усвідомлення себе як частки цілості української культури, за яку ти відповідаєш і від рівня якої сам залежиш у своїй творчій долі. Власне, оце почуття спільності долі всіх нас – у долі української культури як цілості – в нас мало розвинене. Театрального діяча не хвилює, що діється в Лаврі, архітектор і художник не помітили зникнення, скажімо, українського Театру музкомедії, композитора чи співака не засмучує катастрофічне зниження попиту на україномовну книжку. (А філософа, як побачимо далі, взагалі ніщо минуле, тобто українське, не хвилює.)¹ Мовляв, це нас не стосується. Аби в нас було гаразд. Але так не буває і не буде. Сьогодні черга одних, завтра – других. Бо національна культура – це система складносполучених посудин, і пониження рівня в одній з них рано чи пізно, так чи інакше позначиться й на іншій.

Другий ступінь взаємодії в культурі, в мистецтві, який виростає з першого, але сягає трохи вище, – це ступінь особистих творчих стимулів. Хоч культурна багатогранність самого митця сьогодні швидше виняток, ніж правило, проте і в такій обмеженій функції вона дається взнаки в нашому художньому житті. Чутливі до всієї естетичної сфери професіонали подеколи від зацікавлення іншими мистецтвами та знання їх піднімаються на вищий щабель внутрішньої причетності до них – дістають від них інтимні творчі стимули. Це виявляється не тільки в тому, що вони спромагаються на власну тонку інтерпретацію явищ інших мистецтв як поцінувачі (можна тут назвати літераторів – О. Гончара, Дм. Павличка, І. Драча, Л. Череватенка, П. Мовчана, Вал. Шевчука, М. Кагарлицького, С. Пушика, В. Пепу, С. Плачинду, Василя Скуратівського та ін.),

а також і в тому, що їхній духовний світ, їхнє образне мислення зазнали специфічного впливу творців суміжних мистецтв (наприклад, поетика раннього Драча, мабуть, зберігає в собі сліди його захоплення Архипенком, Пікассо, Прокоф'євим, а потім – близькості до музичного світу Лисенка); і в тому, що вони засобами свого мистецтва намагаються дати певний еквівалент переживань, викликаних явищами іншого мистецтва. На жаль, уся ця група питань (діапазон естетичної відзивності митця, творчі запозичення з інших мистецтв, генеруюча роль одного мистецтва щодо інших тощо) сьогодні майже не досліджується – принаймні стосовно сучасної української художньої культури. Не досліджується навіть таке очевидне явище, як вплив образної мови і пластики кіно на стилістику сучасної прози й поезії.

В усіх видах мистецтв історично витворилися гібридні жанри або жанри, немовби прямо звернені до матеріалу й мотивів інших мистецтв. Це станкова картина на літературний або міфологічний сюжет, живописний портрет письменника чи композитора, програмна або хорова музика та ін. Можна вважати це третім (умовно, звісно) рівнем взаємодії мистецтв. Тут сьогодні особливо активна література. Жанр культурно-історичного роману або повісті, героями яких є композитор, художник, актор, сьогодні один із найпродуктивніших у нашій прозі, – а поетичним творам, що інтерпретують явища живопису, архітектури, музики, балету тощо, немає вже ліку. Якість цих інтерпретацій та їхня здатність озватися глибинами на глибини, сягти однією мистецькою мовою другої або, кажучи словами М. Заболоцького, «об'єднати дві несхожі таїни буття», – мала б уже стати предметом спеціального аналізу. Як і творчість тих митців, яким для самовираження виявилось замало пензля, або різця, або нотного паперу, або сцени і які звернулися ще й до поетичного слова: що є у них специфічного, позначеного поєднанням різнорідних художніх світів? І творчість науковців, що прийшли в нашу поезію, а особливо в прозу. Як бачимо, література і з цього погляду виявляється

найвідкритішою до інших мистецтв. Проте й вони не лише дають літературі, а й по-своєму черпають з неї. Зокрема, активна тут музика. Тільки за останні роки М. Скорик, Є. Станкович, І. Карабиць, В. Губа, Л. Дичко, Л. Колодуб та інші композитори дали ряд яскравих творів, надиханих образами літератури, – кантат, ораторій, хорових поем на слова українських поетів, від П. Тичини до М. Вінграновського. Віхою в розвитку української національної музики стала Третя хорова симфонія Є. Станковича на слова П. Тичини. Не такий виразний – у плані тематики й мотивів – зв'язок музики з живописом, але й він є. Так, Л. Дичко здійснює задум музики балету за образами картин Катерини Білокур. У сучасному живописі тематичний зв'язок з літературою та музикою менше простежується. Але можливий і інакший, глибший внутрішній зв'язок на рівні художніх концепцій, зображальних засобів, ритмічної організації тощо. Питання це традиційне, але сучасне мистецтво вносить у нього й нові моменти. Так, орієнтація деякого з сучасних композиторів на зображальний ефект окремо взятого самоцінного звуку та внесення просторових вирішень за допомогою смислово наголошеної паузи, можливо, вказує на новий рівень зв'язку з поетикою живопису. Втім, це лиш один момент набагато ширшого питання. З цього погляду ще потребує спеціальних досліджень проникнення принципів музикального мислення в живопис і живописного – в музику: на конкретному матеріалі сучасного українського мистецтва і саме в специфічних вимірах національної художньої культури.

Якщо тематичні, інтелектуальні та зображальні екстраполяції на зразок відзначених вище не є необхідною передумовою самого існування відповідних мистецтв, то є види художньої творчості й мистецькі жанри, які за самою своєю природою мають характер симбіозу – здебільше і насамперед з літературою. Це – книжкова графіка, драматичний театр, художній кінофільм, художній телефільм і телевистава, радіовистава, ляльковий театр, художнє читання, естрада та ін. Вже з одного цього неповного переліку (залишаю осторонь оперу як найскладніше

й найсинкретичніше мистецтво) видно широчінь причетності літератури до всього обсягу національної культури, її серцевинне становище в ній, міру відповідальності за її енергію та якість. Видно і благотворність її впливу на визначеність національного характеру культури (що засвідчується, зокрема, і успіхами нашої книжкової графіки, яка, поряд, мабуть, із раніше названою хоровою музикою, є сьогодні однією з найбільш національно визначених ланок нашої культури). Але видно і недостатність забезпечення, яке дає вона театрові, кіно, телебаченню та іншим ділянкам національної культури. Втім, про це у нас буде мова далі, а зараз докінчимо оту умовну схему взаємодії різних мистецтв у системі нашої національної культури, з якої ми почали.

Отже, щойно ми говорили про четвертий (вибачаюся за нумерування!) рівень взаємодії. А п'ятий – це вже рівень загальної ідейно-тематичної і стильової взаємодії всіх родів і видів мистецтва, коли вся мистецька сфера охоплюється певними глибоко закономірними тенденціями. Таке буває не завжди і не однаковою мірою, а лише за умов піднесення національної культури, її великої ролі в житті народу. І, власне, її цілісності – що є темою нашої розмови. Таке було у нас у добу визвольного руху XVII ст., коли з'явилися передумови для розквіту українського бароко, яке пережило цю добу. Таке було на початку XX ст., коли буквально вибухнула творча енергія українського народу в усіх сферах діяльності. Зокрема, те явище, яке умовно називаємо «українським авангардом», у 20-ті роки охоплювало практично всі ланки національного мистецтва й культури. Сьогодні нам важко назвати якісь загальномистецькі, загальнокультурні тенденції такого масштабу (певний рух оновлення, що міг охопити все культурне життя, розпочинався після XX з'їзду партії, але був зупинений). Втім, як правило, такі тенденції виразно прочитуються вже з відстані часу. Але й сьогодні якісь моменти можна вловити. Це насамперед пошук джерел, рух до джерел, прагнення повернути собі культурну спадщину в її справжньому обсязі й скоординувати з нею власне культур-

не самопочування й творчу енергію. В літературі це – відкриття чи освоєння масиву латиномовної та взагалі багатомовної української поезії XVI–XVIII ст., яке почалося; у музиці – повернення творів Д. Бортнянського, М. Березовського, А. Веделя і взагалі старовинної української музики; у графіці – інтерес до форм і традицій старовинної української книжкової графіки; у філософії, етиці, естетиці – видання і вивчення частини наукової спадщини часів Києво-Могилянської академії та ін. Цей джереловідкривавчий рух мав би не обмежуватися середньовіччям, а перейти і на спадщину нових часів, але це останнє маємо поки що лише в літературі, та й то у дуже послабленому вигляді. Ще одна хвиля, може, менш помітна, перебігає по ширшому обрію сучасної української культури. Це – спроба творчого вживання у втрачені форми народного художнього мислення, спроба їх відродити або сполучити з новочасними ідеями та прийомами. Може, це свого роду «неофольклоризм», але не цитатно-орнаментальний, а концептивний. Маю на увазі сукупність таких різнорідних, але внутрішньо більш або менш споріднених явищ, як відродження аутентичного народного співу, фольклорні ансамблі, нові способи використання музичного фольклору в інструментальній та симфонічній музиці, феномен Ніни Матвієнко, нове життя народного живопису, народно-космогонічна символіка в поезії, «хімерна проза», так зване «поганство» в певному відгалуженні поезії, інтерес історичної прози до «поганських» часів тощо. Мабуть, можна було б говорити і про частковіші, специфічніші споріднені мотиви, що по-своєму зринають, пробиваються в різних мистецтвах. Мені здається, наприклад, що є не випадкова внутрішня спільність між музикою Сильвестрова, живописом Івана Марчука та поезією Павла Мовчана. Це певна екзистенціальність та інтроспективність, «мучення матерії», труднощі виходу або й невихід у сферу оптимістичного заспокоєння та внутрішньої гармонії, – симптоми схожої реакції художньої душі на сучасний ступінь драматизму буття. Останнім часом, на наших очах, народжується ще одна, вже ширшого значення тенденція, що

може охопити всі мистецтва – тенденція переосмислення всієї картини дійсності і виявлення її справжніх сутностей, довго приховуваних у бюрократичній моделі життя, тенденція до соціального критицизму і загостреної громадянської активності, до глибокого осмислення суперечностей і болючих проблем сучасності. Вона вже відчутна в літературі, в театрі, почасти в живопису та графіці (як показала остання республіканська ювілейна художня виставка) – правда, здебільше ще в публіцистичних і плакатних або гротескних, фейлетонних формах, неспецифічних для мистецтва живопису, скажімо.

Нарешті, шостий рівень взаємодії різних видів мистецтва та різних ланок культури – найвищий і найскладніший – цілісне функціонування національної культури. Це величезна тема, яку тут можна хіба спробувати в найзагальніших рисах окреслити. І перше, головне питання, яке виникає при цьому, – питання про повноту структури сучасної української національної культури.

Реально підходячи до цього питання, мусимо визнати, що сьогодні українська національна культура – це культура з неповною структурою. По-перше, тому, що ряд її ланок послаблено, а деяких взагалі немає. По-друге, тому, що українська мова не виконує всіх своїх суспільних і культурних функцій, а національна мова – це все-таки становий хребет національної культури, і навіть невербальні, несловесні мистецтва через ряд опосередкувань усе-таки пов'язані з мовою, з уявленнями, оформлюваними мовно, і навіть із самим звучанням мови (згадаймо твердження академіка Б. Асаф'єва про «інтонаційний фонд нації» – основні прообрази музичних та поетичних інтонацій, які у згорнутому вигляді містяться вже в національній системі вимови).

Якщо ми маємо сьогодні факт відходу цілих соціально-культурних шарів населення від української мови, особливо технічної і наукової інтелігенції, взагалі міського люду, – факт, зумовлений не в останню чергу «перекосами» в освітній справі тощо, – так це ж не просто звуження сфери вживання укра-

їнського слова, як ми вже звично кажемо. Це й колосальне збіднення змісту українського мовлення, зниження його інтелектуального і духовного потенціалу, тобто, зрештою, вихолощування української національної культури. Бо національна культура – це не тільки твори професійного чи народного мистецтва, то вже її вивершення, а її підґрунтя – це насамперед буденне життя слова і думки, незліченних душевних актів у слові; і поезія, як стверджував Потебня, не тільки у творах поезії, а й у повсякденному слові як стихійній творчості кожної людини. Тому мова (те, що закріплене в мові!) це найголовніше і найглибше джерело національної духовності взагалі, і доля мови – це не просто доля літератури та інших пов'язаних зі словом видів мистецтва; це доля національної духовності взагалі, нації взагалі. Зараз у нас дедалі більше говориться про долю рідної мови, і говориться з належною тривогою. Але при цьому нам не можна забувати і про другий бік цієї справи: про духовну й інтелектуальну забезпеченість українського слова на всіх рівнях його побутування. Щоб не було в нас культурно-ідеологічних ситуацій, про які колись Леся Українка писала в листі до Михайла Драгоманова: «...У нас велика біда, що багато людей думають, що досить говорити по-укр[аїнськи] (а надто вже коли писати дешицю), щоб мати право на назву патріота, робітника на рідній ниві, чоловіка з певними переконаннями і т. п. Така легкість репутації приманює многих. Ще тепер можна у нас почути таку фразу: “Як се? От Ви казали, що NN дурень і тупиця, а він же так чудово говорить по-нашому!” “Говорить по-нашому” – се вже ценз! А послухати часом, що тільки він говорить по-нашому, то, може б, краще, якби він говорив по-китайськи...»². Цей парадокс вказує на одну із об'єктивних суперечностей не тільки мовної, а й взагалі національно-культурної консолідації, яка передбачає чіткі й високі світоглядні, духовні, етичні мірки.

А що, власне, розуміти під українською національною культурою – який обсяг явищ? Досить часто ми – свідомо чи несвідомо – ігноруємо це питання, наче воно від лукавого.

І під українською культурою розуміємо просто механічну суму культурних явищ, наявних на території України. Так здебільше чинять органи масової інформації і, на жаль, чимало дослідників сучасного кіно, театру, телебачення, естради. З однієї монографії довідуюся, що у нас є буквально сотні українських документальних, ігрових та музикальних телефільмів. А ми ж добре знаємо, що їх мізерні одиниці. В іншій публікації називається кільканадцять «українських» дитячих і лялькових театрів, і доводиться гірко всміхнутися, бо «українські» вони тільки за адміністративно-географічною, а не мовною та культурно-мистецькою ознакою. У третій праці читаєш про сучасних українських драматичних і оперних акторів та режисерів і не завжди втямиш, хто ж із них творить власне український національний театр. Я розумію, що дослідник мусить працювати з усією сумою фактів відповідного виду мистецтва. Але при цьому об'єктивно, тонко й обґрунтовано розрізняти їх за багатьма ознаками, в тому числі й за ознакою національної мистецької якості, враховуючи діалектику інтеграції і диференціації в мистецтві. Тенденція розчиняти українську національну культуру в потоці продукції, виробленої на території України, скажімо, на Одеській кіностудії чи Київському поліграфічному комбінаті, веде до зняття питання про національну якість цієї культури, а отже, і про саму культуру взагалі.

Є й протилежна крайність, так само невмотивована і небезпечна, хоч уже й не так суспільними, як творчими наслідками. Вона, правда, не має виходу на публічні форми вираження, але досить міцно тримається в мистецькому побуті та в приватних, сказати б, естетичних концепціях окремих митців. Маю на увазі своєрідний пуризм, який пильно обмежує сферу української культури явищами тільки україномовними, коли йдеться про вербальні мистецтва (критерій далеко не завжди безсумнівний, особливо щодо минулого!), та, коли йдеться про мистецтва невербальні, явищами з очевидними рисами традиційних національних стилів (що геть сумнівно!). Це призводить до суб'єктивістських оцінок, упередженості, нетерпимості, а то

й войовничого заперечення не тільки нового, а й усього, що не відповідає власним обмеженим смакам чи поглядам, ба навіть до хворобливого погляду на все те, як на щось вороже, ледве чи не якусь хитро розраховану міжнародну диверсію проти українського мистецтва. Ось яку, – а може, ще й дорожчу – ціну доводиться платити за бездумне або лукаве обминання, хитро-мудре замовчування чи казенно-оптимістичне пробалакування проблем національної характерності сучасної української культури.

Певна річ, усе це питання обширні й складні, вони потребують великих зусиль і на рівні теоретичного осмислення, і на рівні конкретних досліджень специфічними засобами літературознавства, кінознавства, музикознавства, мистецтвознавства. Але тут хотілося б звернути увагу на те, що здається більш-менш очевидним. А саме, культурну ситуацію в Україні можна зобразити у вигляді трьох концентричних кіл. Перше, найбільшого радіуса, – це вся культурна даність, уся сума фактів, що побутують в Україні або надходять до неї. Друге коло, трохи меншого радіуса, – вся культура, що твориться в Україні. Третє коло, ще меншого радіуса, – власне українська національна культура. В принципі такою ж є структура культури кожного народу (особливо в багатонаціональних країнах), оскільки жоден народ не живе тільки власною культурою і жодна культура не існує відокремлено. Специфічне ж для України тут – тільки в особливому співвідношенні величини площ цих кругів і, можливо, у меншій чіткості меж поміж ними. Посутніше кажучи, скрізь в Україні українська національна культура функціонує сьогодні в сусідстві з російською культурою, в оточенні російської культури, у діалектичній взаємодії (що включає і співробітництво, і взаємодопомогу, і змагання, і конкуренцію) з російською культурою, в тому числі і російською культурою, яку творить в Україні російське та українське населення. Причому подеколи, особливо у великих містах, основний тонус культурному життю надає російська культура, а не українська – таке реальне співвідношення потенціалів.

Другий бік цієї реальності – рухливість, хиткість, а часом і невизначуваність межі поміж українською і російською культурою в Україні. Навіть у художній літературі ідентифікація за мовним показником викликає деякі сумніви або потребує корективів. Чи можемо ми відмовляти у віднесенні до української літератури, скажімо, романів Д. Мордовця і Г. Данилевського з української історії, писаних російською мовою, але людьми не тільки українського походження, а й специфічних українських зацікавлень, скажемо так: патріотами української історії? І чи тільки російський письменник – Гоголь? І чи випадають з української літератури російськомовні твори Гребінки й Квітки? Російські повісті Т. Шевченка? І чи станемо ми сумніватися в належності до української культури величезного материка наукових праць з філології, фольклористики, етнографії, історії, філософії, психології, поетики тощо, писаних українськими вченими XIX ст. російською мовою через відомі обставини? Мабуть, і сьогодні мовний критерій не єдиний чинний навіть щодо художньої літератури. І ще незрівнянно складнішою, тоншою справою може виявлятися національно-культурна ідентифікація явищ інших мистецтв – особливо живопису, музики. Не завжди зарадить і критерій співвіднесення з традицією, а може й омилити. Адже розвиток мистецтва здійснюється також і шляхом виломлювання з традиції, підкресленого протиставлення їй, а то й войовничого заперечення її. Та й поза цим рутинне сприйняття підозріливе до нового. Згадаймо, що і музику Лисенка, і поезію та драматургію Лесі Українки, і прозу Кобилянської та Коцюбинського деякі їхні співвітчизники й сучасники вважали «ненаціональною». А що вже казати про авангардистів і футуристів 20-х років, які нерідко задля епатажу вдавалися до крайніх форм заперечення традиції. Тільки нині ми починаємо усвідомлювати, скажімо, Михайля Семенка як явище глибоко національне попри його проклямований антитрадиціоналізм та «антинаціональні» гасла й вихватки. Щось схоже можна сказати про живопис О. Богомазова, В. Пальмова, і, можливо, через деякий час буде

визнано, що й деякі з тих абстракціоністів, які були представлені на виставці 1987 року в Політехнічному інституті (наприклад, О. Дубовик) таки мають відношення до колористичних і пластичних традицій українського народного мистецтва. Зрештою: що специфічно-національного в універсально-вселюдській мистецькій мові О. Архипенка? Але ж він сам сказав про себе, що не почував би й не творив так, як відчуває й творить, коли б українське сонце не запалило в його душі туги за тим, чому назви він і сам не знає.

Мистецькі стилі укладаються історично, історично ж і з'ясовуються місця тих чи тих явищ у національній культурі, в тому числі і в еволюції національної специфіки мистецтва, у розвитку традиції. І часто те, що виникало як заперечення традиції, стає її закономірною ланкою. Але й історичний підхід не єдино достатній. Звичайно, класифікація та канонізація національних стилів – справа істориків мистецтва, а не поточної художньої критики та сьогоденного смаку. Але й поточна художня критика не може залишатися осторонь питань національних стилів, хоч і мусить послуговуватися засобами аналізу та робочими міркуваннями, а не присудами та висновками. При цьому історичні паралелі не завжди допоможуть правильно оцінити сучасну ситуацію. Скажімо, в добу Середньовіччя по всій Європі і в нас мова науки і поезії – переважно латинська – не сприймалася як знак національно-культурної ідентифікації. У XVIII–XIX ст. для більшості українських інтелігентів мова не була предметом вільного вибору, а отже, й справою національного самоозначення. І зовсім інакше постає питання про мовну форму культурної діяльності, коли мова політично і державно емансипована, хай і не повною мірою, а для кожної особистості стає справою вільного вибору, а тим самим і національно-культурного самоозначення, хоч і тут є свої привідні та спотворливі обставини.

У всякому разі, критерій історичний і критерій актуальний не можна відривати один від одного, але й не можна їх змішувати. Історія має справу з доконаними фактами, бажані

вони чи небажані, а сучасність, народ сучасності їх творить, прагнучи обрати найдоцільніший напрям. І свідомі діячі української культури не можуть не обстоювати її національну визначеність, бо йдеться про історичну долю народу, бо тільки національна визначеність культури гарантує майбуття народу як нації. Певна річ, кожна національна культура і сама в собі несе інтернаціональне, і взаємодіє з іншими культурами, а для української культури ця взаємодія має особливий характер.

А тепер вернімося до питання про структуру сучасної української національної культури та неповноту цієї структури. Якщо досі ми говорили переважно про мистецьку культуру, то тут треба мати на увазі всю духовну культуру, всю духовну творчість.

Почнемо з політичної культури як однієї з найважливіших і вирішальних. Ми маємо українською мовою ряд загальнополітичних видань – республіканські та інші газети, більше половини тиражу журналу «Комуніст України», частину продукції Укрполітвидаву, окремі курси суспільних наук у вузах. На жаль, упродовж останніх десятиліть ситуація послідовно погіршувалася. Дедалі більше політичної та суспільствознавчої літератури видається вже не українською мовою, не українською читається дедалі більше вузівських курсів суспільних наук, не українською чиниться політичне життя на всіх рівнях, не кажучи вже про масову політичну освіту. Якщо в 20-ті роки наші політичні діячі не тільки вносили політичну свідомість у маси народу українською мовою, а й оперували категоріями української культури й історії, то сьогодні ця традиція втрачена. Все це, разом узятє, призвело до значного послаблення політичної ланки нашої національної культури, хоч водночас було б, мабуть, неправильно абсолютизувати значення мовного фактора у політичній діяльності та політичній духовній творчості. До того ж, відчутне збільшення потенціалу україномовної політичної думки маємо завдяки активним останнім часом і яскравим публіцистичним виступам письменни-

ків – О. Гончара, П. Загребельного, Д. Павличка, Б. Олійника, І. Драча, В. Яворівського, С. Плачинди та інших.

Важливим складником нашого духовного життя став величезний потенціал української науки. Її успіхи і здобутки можуть бути предметом нашої національної гордості. А такі її постаті, як В. Глушков, М. Амосов, династія Патонів (раніше – О. Богомолець), ставши об'єктом художнього або нарисово-документального зображення в українській літературі, зобразилися і образами певного морально-естетичного значення. Наука дає нам і митців, письменників – хоч, може, й не так багато, як українська наука – російській літературі. Загалом високий рівень української науки впливає на інтелектуальний рівень суспільства, на понятійну сферу нашої духовності, почасти – і на розвиток української мови. Але, на жаль, цей вплив обмежують деякі прикрі обставини, що особливо розвинулися в останні десятиліття і відчутно звузили національно-культурний аспект української науки. (Застерігаюся: я не ігнорую інтернаціонального характеру змісту науки та її методології, я тільки говорю і про її дотичність до національної культури.) Це насамперед переведення майже всіх наукових журналів з української мови видання на російську. Не менш тривожною здається і така обставина. Ще не так давно народжена на хвилі могутнього культурного піднесення народу Українська академія наук була мозковим центром, генеральним штабом української національної культури, а її керівники – від Вернадського до Богомольця – не тільки відчували свою особисту причетність до української культури, а й були генераторами ідей її розвитку та реалізаторами відповідних акцій, уособлювали національну культурну самосвідомість. Нині цю належну їй роль Академія наук втратила і навіть не помітила цього. Сьогодні ми радіємо хоча б з того, що бодай окремі вчені-негуманітарії, так би мовити, на власний страх і ризик виявляють зацікавлення долею української національної культури та української мови, як це зробив, наприклад, відомий учений-біохімік М. Ф. Гулий, взявши участь у дискусії

про національне й інтернаціональне, яку проводить журнал «Прапор».

А чи можна сьогодні говорити про університети як центри культурного життя? Зокрема, про Київський держуніверситет ім. Т. Г. Шевченка як про один із центрів українського культурного життя?

Не забуваймо, що є у нас мережа гуманітарних науково-дослідних інституцій тієї ж Академії наук. Там з року в рік багато робиться як для дослідження й почасти публікації культурної спадщини, так і для висвітлення сучасних процесів у культурі й мистецтві. А проте енергія ініціатив цих інституцій, мабуть, мала б бути більшою. Як і вихід на фундаментальні розробки в принципових питаннях стану, потреб і перспектив української національної культури. Та й звичайна людська, патріотична, громадянська відповідальність за неї мала б промовляти і рішучіше, і вагоміше. Хіба, скажімо, мовознавець або філософ не такі ж люди, як письменники, і якою бронею вони захищені від тих тривог, що неминуче виникають при елементарному зіткненні з реальним життям? Тоді ж чому не мовознавці, не Інститут мовознавства Академії наук Української РСР, а письменники піднесли мовне питання на державно-політичний рівень і далі несуть на собі його головний тягар? Чому не архітектори й історики – за кількома персональними винятками – і не відповідні державні науково-дослідні заклади становлять «ударну силу» тієї громадськості, яка бореться за збереження історичних пам'яток, популяризує відповідні знання? І чому філософія як репрезентант, узагальнювач і гарант духовного життя суспільства не дає концепції нашої культурної спадщини, не осмислює узагальненого образу нашої культури, не розробляє проблематики української національної культури як цілісності? Може, в усьому цьому (і багато чому подібному) теж виявляється розбалансованість нашої культури як системи?

В останні десятиліття «вертикальна» орієнтація економіки та надмірна централізація всіх сфер суспільного життя

призвели і до відповідних викривлень соціокультурної сфери, до національно-культурних втрат, зумовлених деградацією «горизонтальних» структур, що виявилось багатоманітно – від загрозливого посилення культурного провінціалізму (де колишня слава багатьох міст, від Полтави й Чернігова до Дніпропетровська й Одеси, які ще в 20-ті роки були осередками українського мистецького життя, давали йому імпульси й ініціативи, в яких успішно розвивалися українське книгодрукування й періодика?!) до завмирання і бюрократизації культурної самодіяльності населення, вигасання народних ремесел тощо.

Взагалі кажучи, процес централізації культури відбувався в усьому світі, у нас він тільки набрав специфічних «адміністративних» форм. Але в усьому світі чиниться нині і протилежний процес, який на Заході інколи називають «муніципалізацією культури», інколи ж говорять про культурну роль общини. Відроджується місцева ініціатива, створюються місцеві музеї, видають регіональні часописи. У нас такий відновний процес може мати великі перспективи, оскільки збігається з головним напрямком соціально-культурної демократизації як складової частини духовного відродження і суспільної перебудови. Важливим аспектом цього процесу може стати «регенерація» народної мистецької культури, для чого у нас є непогані передумови. Адже, попри всі втрати в недалекому минулому, українці все-таки залишаються одним із небагатьох народів Європи, у яких ще збереглася народна мистецька творчість – гончарство, вишивання, живопис, ткацтво тощо. Але ми мало знаємо її, мало цінуємо і ще менше підтримуємо. Колись І. Драч написав чудовий вірш «Українські коні над Парижем» – і принаймні ввів ім'я О. Залізняка в коло зірок українського мистецтва. А хто, крім фахівців, знає О. Ганжу чи О. Селюченко, які з неменшим талантом виразили в кераміці душу народу, його образне мислення? Вони не стали фактом нашої культурної свідомості. Та й чи тільки вони? А от Марію Примаченко, здавалось б, усі знають. А проте альбом з репродукціями її творів

востаннє виходив чверть століття тому, а нові її картини вже упродовж багатьох років розхапують промітні ділки, і багато з тих картин назавжди втрачено для України. А Катерина Білокур? От, здавалося б, кому ми сповна віддаємо запізнiлу шану. А воно теж не зовсім так. І альбоми її виходять не часто й не завжди гідної якості, і книжка її листів – унікальні зразки епістолярної прози – ніяк не вийде. І чи не час би подумати про музей Катерини Білокур? Невеличкий будиночок відповідної архітектури, там зібрано її картини, меморіальний матеріал, звучить стиха музика і вірші Шевченка, якими вона жила... Втім, мріяти можна про багато що. І все-таки сьогодні вже чимало, принаймні більше, ніж раніше, робиться і для збереження народного мистецтва, і для розвитку ремесел, і для поцінування традиційної культури сільського побуту і моралі. І в числі ентузіастів цієї справи знаходимо літераторів, письменників – згадаймо хоча б наполегливу роботу С. Пушика, Василя Скуратівського, В. Пепа та ін.

Колись О. Довженко мріяв створити етнографічний фільм про Україну, щоб розкрити «красу рідної землі, яка годує нас не тільки хлібом, маслом, а й багатьма звичаями, уявленнями, піснями, думками, відчуттями вітчизни наших батьків, дідів, прадідів і наших нащадків». Мабуть, етнографізм у такому широкому й глибокому розумінні – як інтимний зв'язок з рідною землею – необхідна передумова життєвості, доцільності і краси всякої мистецької діяльності. А що виходить, коли мистецтво сліпе і глухе до землі, на якій хоче себе утвердити, бачимо на прикладі сучасної архітектури. Власне, архітектура в нас наче якось і взагалі випала з поняття національного мистецтва. Фактично її просто ототожнили з поточним будівництвом. Важко й сказати, коли востаннє ставилося свідомо й послідовно завдання якось пов'язати вирішення проблем містобудування із утвердженням національно-своєрідного архітектурного стилю, створення архітектурних мистецьких цінностей, співвіднесених з національною традицією. Може, ще наприкінці 20-х та на початку 30-х років, коли остання хвиля українсько-

го необароко зустрілася з першими і невдовзі погаслими хвилями конструктивізму. Навіть на прикладі забудови Києва ми бачимо, як ігнорувалися національні традиції та прийоми, як запліскали очі на ландшафт та історичні пам'ятки, не кажучи про їх нищення. В останні роки можна говорити про деякі зрушення на краще. Характерно і не випадково, що вони виявляються там, де архітектура враховує ландшафт і поновлює спілку із своїм традиційним союзником – монументальним живописом, керамічним оздобленням тощо.

Ще в 50-ті роки О. Довженко з властивою йому прозорливістю ставив питання про будівництво на селі, з усією пристрасстю картаючи архітекторів та будівельників, глухих до потреб, традицій і краси українського села. Тоді до його ідей не прислухалися. Сьогодні дещо змінилося. Але принципового розв'язання проблеми, принципового згармонізування житлової забудови, природного, господарського і культурно-історичного ландшафту сільської глибинки немає. Може, й не буде, поки архітектура не поверне собі статут мистецтва, національного мистецтва, поки архітектори не будуть мислити категоріями національної культури, бо історично саме в національній специфіці архітектури крилася таємниця поєднання позиточності й краси, утилітарного й естетичного, універсального й місцевого.

Отже, й тут специфічні питання однієї ланки культури змикаються з проблемою її цілісності. Взаємопов'язаність різних мистецтв особливо наочно виступає у їхніх стосунках з літературою. Саме література тримає найширший «фронт» взаємодії з іншими мистецтвами – і, природно, саме до неї найбільше запитів та претензій від них. Тим більше, що сьогодні українська література недостатньо живить інші мистецтва ідеями, мотивами, сюжетами, текстами. І представники цих мистецтв мають рацію у своїх претензіях. Хоч вина тут обоюдна. Адже якби з їхнього боку було більше зацікавленості й солідарного розуміння, – вони більше знайшли б для себе в українській літературі.

Візьмімо театр. Режисери нарікають на брак сучасних п'єс. Це так. Але ж і М. Куліша не ставлять, і І. Кочергу, й М. Ірчана, й Я. Мамонтова. У 60-ті роки кілька гострих, як на ті часи, п'єс написав О. Підсуха – їх теж не ставили. Російські театри залюбки інсценізують твори класиків російської літератури – у нас же після Василькової постановки «Землі» в Чернівецькому театрі помітних зусиль такого характеру не спостерігалось аж до останнього часу, коли в Київському театрі ім. Франка поставлено спектакль за «Енеїдою» Котляревського. Мабуть, і з сучасної української літератури можна було б щось знайти. Адже йшла у Львівському самодіяльному театрі «МЕТА» «Маруся Чурай» за романом Ліни Костенко, і з успіхом йшла, поки її не «зупинили». Нарешті, як тут не згадати про те, що український театр досі ще не знайшов ключа до поетично-філософської драматургії Лесі Українки, до її «малих драм». А загалом кажучи, у нас ще є україномовні театри, але немає національного театру в тому значенні, як його розуміли корифеї, Лесь Курбас, – і в якому ми знаємо сьогодні грузинський, естонський, литовський, якутський театри.

А кіно. Всі ми пам'ятаємо блискучі успіхи, якими ознаменувалося звертання талановитих кіномитців до Коцюбинського і Стефаніка. На жаль, піднесення українського кіно було зупинене (хоч у звертанні його до літератури ще траплялися такі яскраві епізоди, як екранізація Землякової «Лебединої зграї» І. Миколайчуком). Сьогодні знову маємо обнадійливе, хоч і запізніле звертання до Григора Тютюнника, Є. Гуцала. Але ж є ще небезінтересні для кіно І. Чендей, А. Дімаров, Б. Харчук, Вал. Шевчук, В. Дрозд, В. Яворівський... Здається, що при зацікавленій увазі та вболіванні за українську національну культуру можна було б і в їхніх творах, і у творах інших українських авторів знайти і теми, і образи, і ідеї. Зрештою, багато що залежить від режисерської інтерпретації.

Не завжди є бажання творити українське мистецтво. Але й самого бажання мало, навіть за наявності таланту. Треба ще знати народ і його культуру, любити їх, жити ними, відчувати

відповідальність за них; треба мати в душі те почуття, що змушує думати про їхню добру славу та про те, як їй по можливості прислужитися або «бодай сорому не наробить...», як висловився колись один із класиків української літератури... Культура вахтовим методом не робиться.

Примітки

¹ Все змінилося, і в 90-ті роки саме українські філософи зробили великий внесок в інтерпретацію проблематики нашої культури. – *І. Дз.*

² Леся Українка. Зібрання творів : в 12 т. Київ, 1978. Т. 10. С. 218–219.

1987

Іван Дзюба

До концепції розвитку української культури

Цілісної концепції національної культури і концепції національної культурної політики в Україні досі не існує, на що є багато нарікань, дехто розуміє таку ситуацію як чийсь недогляд. Та справа стоїть набагато складніше, бо концепція – це не просто якась декларація, якийсь публіцистичний виступ. Концепція – це глибока наукова праця, яка має спиратися на всебічне дослідження ситуації, починаючи від статистичних аспектів і закінчуючи теоретичними, і, ґрунтуючись на цьому дослідженні наявної ситуації, подає якісь моделі як варіанти можливого розвитку. Тож фактично це потребує не просто великої наукової роботи, а об'єднання зусиль багатьох фахівців і, звичайно, певного часу.

В роботі над цією концепцією (чи програмою) доведеться враховувати такі основні аспекти осмислення підходів до проблеми української культури.

Перший рівень аспектів – загальнотеоретичний, який враховує основні підходи до культури взагалі: психологічний підхід – культура розуміється як рівень інтелектуального удосконалення людини; соціально-етичний підхід, – коли культура розуміється як моральний розвиток суспільства чи народу; історичний, – коли культура розуміється як корпус художніх та наукових досягнень суспільства або народу; синтетичний, – коли культура розуміється як цілісність матеріального, інтелектуального та духовного розвитку суспільства чи народу.

Другий рівень осмислення проблем стосується актуального стану світового культурного процесу. Його досягнень, його втрат, його тривог, існуючих нині загроз, що гостро відчуваються щодня в усьому світі. Поза цим також не можна зрозуміти становища української культури.

Третій рівень – це проблеми культури в пострадянському просторі, тому що культури народів, які протягом кількох десятиліть розвивалися в межах Радянського Союзу, мають свою специфіку, мають тяжку спадщину, і проблеми цих культур багато в чому відрізняються від проблем інших народів. І цю специфіку також доведеться враховувати.

І, нарешті, четвертий рівень – це специфічні українські проблеми, пов'язані з нашим колоніальним минулим, із субдомінантним становищем української культури в недавньому минулому, пов'язані з особливою роллю української культури як інтегруючого фактора за умов, коли Україна не мала своєї державності, і за умов, коли в майбутньому, очевидно, розвиватиметься так чи інакше процес децентралізації, – і тут роль культури як національного інтегруючого чинника особливо зростає. І це специфічна наша українська проблема. Специфіка проблематики також пов'язана з незавершеністю формування національної державності, з недостатньою розвиненістю почуття національної ідентичності і водночас – при існуванні радикальних націоналістичних поглядів, які також несуть у собі певну загрозу.

Постає перед нами, скажімо, питання про так званий культурний простір. Як ми знаємо, сьогодні й поза українською культурою, і в самій культурі лунають заклики до відновлення єдиного простору – і економічного, і політичного, і культурного. Щодо останнього: якщо ми серйозно проаналізуємо той простір, який існував у минулому, то ми повинні його назвати швидше антипростором або спотвореним простором. Оскільки в цьому просторі були наявні зв'язки, був і культурний взаємообмін, але всі ці процеси не відбувалися нормально. Ми повинні визнати, по-перше, що, на відміну від

нормального простору, в якому рух всебічний, тут переважав однобічний рух з боку російської культури в національну, а протилежний процес не був співмірним. По-друге, ми повинні об'єктивно визнати, що в цьому просторі національні культури не були репрезентовані своїми кращими явищами. Як ми знаємо, в кожній національній культурі, в тому числі і в російській, також був цілий ряд заборонених, проскрибованих, скомпрометованих явищ, які не брали участі в цьому культурному обміні, фактично не існували в цьому культурному просторі. Водночас, навпаки, нав'язувалися часто офіційні явища, псевдокультурні, псевдомистецькі, які мали репрезентувати ту чи іншу національну культуру.

Третє спотворення полягало в тому, що для політичних диригентів цього єдиного простору метою був не розвиток національних культур, а їхнє змішування, поступова денаціоналізація і поступове створення єдиної безнаціональної культури.

Отже, якщо говорити про єдиний простір, не відмовляючись від цього поняття (адже жодна культура не існує поза певним міжнародним простором), у цьому разі ми повинні говорити не про його відновлення, а про створення нового, здорового простору. Слід пам'ятати, що колишній культурний простір був відрізаний від світового, ширшого простору, протистояв йому. А той простір, який нині час творити, має виходити за межі колишнього й не мати ніяких обмежень, тобто бути частиною світового.

Ще одна проблема постала перед нами: як розуміти українську національну культуру, враховуючи багатоскладовість культури України, – як розуміти співвідношення суто української національної культури з усією масою культурних явищ, наявних в Україні. А з чого складається ця маса культурних явищ? По-перше, із культурної творчості представників інших народів, які живуть в Україні. По-друге, з величезної присутності російської культури в усіх її видах, яка, так би мовити, експортується чи проникає з Росії. І все це взаємодіє, тож не може не відбиватися на самій українській культурі. Треба про-

аналізувати механізм цієї взаємодії та вплив на українську культуру і можливі варіанти її розвитку за цих умов. Крім того, ми повинні враховувати, що культури представників національностей, які живуть в Україні, в свою чергу, по-перше, впливають на українську культуру, по-друге, зазнають впливу української культури. І, скажімо, ті явища російської культури, які творяться в Україні, часто досить значно відрізняються від власне російської культури, яка побутує і твориться в самій Росії. Те саме можна сказати щодо культур представників інших народів в Україні.

Нарешті, щодо самої української культури, як її розуміти? Чи тут має переважати підхід етнічний, чи, може, державний? Звичайно, всяка культура сильна своїм етнічним коренем. Але всі великі культури, якщо ми подивимось, скажімо, на Європу, не є суто етнічними, вони є державними в тому значенні, що творилися на всьому просторі держави, в творенні цих культур брали участь представники дуже багатьох національностей, які інтегрувалися в життя, в тому числі культурне, цієї держави.

Якщо ми подивимось на російську культуру, то в її творенні величезну роль відіграли українці, татари, грузини, представники прибалтійських народів, Вірменії та інші. І там ніколи нікому не спадало на думку відділяти те, що власне росіянами створено, від того, що створено іншими. Тільки останнім часом націонал-патріоти, шовіністи різних мастей почали ставити в Росії цю проблему.

Як не прикро, в Україні нині в мистецьких і напівмистецьких колах починають лунати голоси, які є по суті заклик до своєрідної етнічної чистки культури. Придивляються, чи це українець, чи ні з походження; деякі представники різних течій, змагаючись між собою в малярстві, музиці, починають доводити, що тільки вони істинні представники національного начала, а все інше – це те, що засмічує національну чистоту культури.

На мій погляд, ці люди, навіть якщо вони діють з найкращих міркувань, можуть завдати величезної шкоди українській культурі. Адже всяка культура сильна тим, що вона приваблює

до себе, залучає до себе людей різних національностей, акумулює різні стимули, усі можливі світові імпульси. Вона, так би мовити, перетравлює все це, повертає собі на користь, накладає на це печать свого духу, своєрідності – і цим вона сильна, і тільки така культура виживає і посідає почесне місце в світі. А всякі пошуки теоретизованої ілюзорної чистоти, етнічної недоторканості фактично ведуть до обезкровлення культури, до відсікання нових живих стимулів.

Водночас слід розробляти питання про культуру як носія історичної пам'яті, як фактор національного самоусвідомлення і самовираження, про культуру як цілісність творчих сил народу, про культуру як умову історичного розвитку і життєздатності нації.

Усі ці проблеми мусять знайти свою розробку в програмі й концепції національної культури та національної культурної політики.

Отже, сьогодні ми стоїмо перед необхідністю виробити нове розуміння культурної політики і ставлення держави до культури.

Культура не є збирання клубів, бібліотек, парків, музеїв, театрів, хорів чи ансамблів, видавництв, мистецьких та інших спілок тощо. І відносини між державою та культурою не зводяться до опіки держави над цими закладами та суб'єктами творчості.

Час відмовитися від стереотипів культурно-ідеологізованого мислення, коли заклади культури сприймалися як ланки єдиної системи маніпулювання людською свідомістю. Перед нами стоїть проблема гуманізації культурної діяльності як самоцінної, спрямованої на розвиток людини, а не на досягнення якихось поточних завдань.

Водночас культура є виявом сукупної дії нації, і в цьому сенсі старша і суверенніша за державу. Адже держава – сама плід певної культури. Тому, з одного боку, держава зацікавлена в культурі та в її підтримці, хоч ця зацікавленість буває корисливою і специфічно спрямованою. З другого боку, культура

також зацікавлена в такій підтримці та водночас не повинна бути від неї залежною, хоча б уже тому, що в усьому своєму обсязі вона безмежно ширша за сферу функціонування держави. Одержавлена культура – це культура деформована, штучно інспірована. В ній – неминуха уніфікація культурних інститутів, субординація творчих чинників, шаблонізація підходів, диктат планів, примусовий масовізм, прив'язка до ювілейних дат, показуха фестивалів, оглядів, декад, боротьба за посади і звання, ієрархічна регламентація в усьому. Власне, це і є наш нинішній культурний стиль, який усім нам сприяв, але з якого ми не можемо вимкнутися. Хоча зміни все-таки відбуваються, вони йдуть в напрямку урізноманітнення суб'єктів культурної діяльності, появи нових і нових недержавних організацій та осередків культури, посилення приватної ініціативи. Але водночас нікуди не дітися від того факту, що культура ніде не існує без державної підтримки, тим більше в Україні за нинішніх умов це просто неможливо. Мова йде про недостатні масштаби такої підтримки. Проте державна підтримка культури повинна виходити з широкого гуманістичного, а не інструментального розуміння культури і здійснюватися через такі механізми, в яких відсутні важелі маніпулювання нею або ж передбачена протидія їм.

Діалектика держави і культури в кожному суспільстві та в кожний історичний період постає щоразу інакше, щоразу по-новому. Молода демократична національна держава у фазі становлення, якою є нинішня Україна, життєво зацікавлена у розвитку своєї культури, причому такої, яка сприяє національному і громадському самоусвідомленню, відновленню історичної пам'яті, гуманізації суспільства, формуванню демократичного способу думання, розвитку і самореалізації особистості, зміцненню цілісності і суверенітету України. У свою чергу саме такою, сказати б, зацікавлена бути відроджувана культура відроджуваної нації, бо таку роль диктує їй історична природа національного відродження. Тільки в такій якості може вона відбутися, сповна реалізуватися сама і взяти участь у державотворенні. Така культура здатна поєднати невичерпну багато-

манітність суб'єктивних творчих стимулів із суспільним імперативом, пов'язуючи їх з історичною традицією і даючи широку історичну перспективу. Така культура не тільки репрезентує образ народу для інших народів, а й стає спроможною активно взаємодіяти у системі світових культур, обмінюючись з ними глибокими імпульсами. Формування такої національної культури потребує проведення відповідної культурної політики нашої держави. Водночас культура повинна відповідати загальному багатству і активності форм життя людства, незліченності ситуацій вибору, нескінченності альтернатив, необмеженості ініціатив за особистої свободи.

Отож для нас майбутня концепція культури – це не план, не тільки програма практичної діяльності, не сукупність законодавчих актів, а система осмислення історії, нинішнього стану і перспектив нашої культури.

У такій концепції насамперед слід виокремити предмет, мету і засоби культурної політики.

Предмет культурної політики – це не просто певні групи закладів культури, театри, музеї, бібліотеки тощо, а вся сукупність регульованих соціокультурних процесів та взаємодій, пов'язаних із творенням, зберіганням, розповсюдженням культурних цінностей, їх сприйняттям, а також із організацією дозвілля, що має велике значення.

Мета культурної політики – сприяти розвитку й самореалізації особистості, гуманізації суспільства, утвердженню і розвитку демократичної української держави через відродження, створення цілісної національної культури, яка б активно входила у світовий культурний простір, а також через підтримку культурного життя різних національних груп та культурних інтересів громадян України різних національностей.

Засоби культурної політики: тут нам особливо необхідно впроваджувати нове, оскільки треба відходити від директивного, адміністративно-командного керування культурою, незважаючи на активний спротив. Мусимо йти до цільового програмування, визначення пріоритетів, створення законодавчої і

нормативної бази, спираючись на яку, заклади культури могли б самоврядно виконувати свої функції. Треба передбачити поєднання центрального координування із розвитком регіональних структур. Водночас доведеться враховувати взаємодію з приватною ініціативою, яка вже нині починає виявлятися в сфері культури й інколи дає добрі результати, хоч поки що, на жаль, наш варварський «бізнес» орієнтується здебільше на псевдокультуру, при тому ж «привозну».

Окрім загальнозначущих для культури завдань, наша культурна ситуація зумовлює певні особливості, пов'язані з нашою історією, гіркою спадщиною.

У найближчому майбутньому саме в культурній сфері, на мою думку, вирішуватиметься доля України. Бо навіть якщо вона остаточно утвердиться політично й економічно, подолавши нинішню кризу, над нами ще довго тяжитиме культурний колоніалізм. Адже майже вся наша інтелігенція так чи інакше вихована в російській культурі й мислить її категоріями. А на масовому рівні досить приблизне уявлення про неї замінює собою всяку реальну культурну самосвідомість. Допоки в нашому суспільстві мислення категоріями української культури не посіде належного місця, допоки ми набутки російської культури не доповнимо набутками всього спектра світових культур, ми й далі залишатимемось напівколоніальним суспільством. Після того, як Україна утвердиться політично й економічно, сфера культури стане вирішальним тереном нашого самоствердження. Тим паче, що Україна існуватиме у досить відкритому геополітичному просторі, зазнаючи різноманітних впливів. Якщо ми не створимо сильної культурної традиції, ми будемо беззахисними.

Важливим аспектом нашої культурної концепції має стати аналіз нинішньої соціокультурної ситуації. Сьогодні ми маємо досить насичене і різноманітне культурне життя. Ніколи в Україні не було такого спектра мистецьких тенденцій стількох яскравих мистецьких подій, фестивалів, конкурсів, у тому числі міжнародного масштабу, як нині. Ніколи не було таких інтенсивних обмінів із Заходом, як нині, і ніколи не було такого

інтересу до української культури, який народжується тепер у Європі і спрямовується не лише на нашу культурну спадщину, а й на актуальну мистецьку творчість. Це мистецьке вирування досить контрастує із жалюгідним матеріальним становищем культури та діячів культури і може здатися незбагненим, якщо не враховувати ту творчу енергію, яку породила здобута нами політична, національна, духовна свобода, з усіма наслідками цієї фундаментальної зміни.

Однак треба визнати, що та переорганізація культурної свідомості й культурної реальності, яка нині відбувається, має багато в чому хаотичний характер, їй бракує структурності.

Наша культурна історія складалася так, що в ті порівняно сприятливі періоди, які випадали Україні не часто, творча енергія нації намагалася надолужити згаяне і за лічені роки пройти той шлях, який інші народи проходили за десятиліття і століття. В результаті ми одержували інколи спрощення, інколи неперетравлені запозичення, а інколи поєднання різних стилів, що могло породжувати несподівані явища, здатні збагатити світову культуру оригінальним штрихом. Так, в Україні кінця XVI – початку XVII ст. майже одночасно згрупувалися, з запізненням, впливи Відродження, Реформації і Контрреформації. На початку XX ст. майже одночасово або в прискореному ритмі наше мистецтво пройшло або намагалася пройти такі різні етапи естетичної самореалізації, як символізм, імажинізм, футуризм, абстракціонізм. Нині маємо не так контамінацію, тобто поєднання, як механічну амальгаму класичної традиції і модних інновацій, елітарного модернізму і масового популярного постмодернізму та різних еkleктичних стилів.

Змішування стилів і структур підсилюється постколоніальним синдромом. До цього долучається енергійний і молодечий дилетантизм. Будемо сподіватися, що це стане процесом, хай і нелегким, але все-таки народження нової естетичної якості. Тим часом доводиться відзначити, що, поки що, не мають успіху спроби піднесення культурної сфери на якісний рівень, гідний незалежної європейської держави, особливо в тих ді-

лянках, що мають індустріальний характер: телебачення, відео, кіно, радіо, видавнича сфера і друк, шоу-бізнес тощо.

Серед причин, крім зазначених вище, і такі. Дуже низький стартовий рівень, особливо в матеріальній базі та кваліфікації кадрів. Величезна інертність успадкованих від минулого структур, при надзвичайній швидкості їхнього пристосування до нової кон'юнктури. Бідність і застарілість теоретичних розробок у сфері культурної політики, брак свіжих концептуальних і творчих ідей.

У загальному річищі суспільних та господарчих реформ, що їх процес, сподіваємося, все-таки відбуватиметься в Україні, реформування культурної сфери має, на наш погляд, сконцентруватися на таких головних напрямках.

Перший. Демоніфікація індустрії культури з певним, різним для окремих галузей, роздержавленням її, при забезпеченні адекватної державної підтримки «станового хребта» культурної інфраструктури. Водночас створення на законодавчому рівні системи матеріального, правового, психологічно-педагогічного і організаційно-методологічного забезпечення широкої доступності цінностей культури для всіх верств населення. Розроблення державних гарантій захисту від надмірної комерціалізації культури та порушень принципу соціальної справедливості, особливо в естетичному вихованні дітей.

Другий. Технічне і технологічне переозброєння, абсолютно необхідне в такому масштабі, щоб кількісні різниці технічних параметрів не оберталися незворотним якісним відривом від передових культур.

Третій. Радикальне підвищення професійного рівня працівників індустрії культури.

Четвертий. Політичне, правове і матеріальне гарантування свободи творчості й плюралістичних тенденцій у культурі та мистецтві.

П'ятий. Радикальне піднесення теоретичного, концептуального рівня культурної політики і взагалі функціону-

вання сфери культури, створення дослідницьких осередків сучасного світового рівня з аналітичними і прогностичними завданнями.

Шостий. Інтеграція в європейські та світові культурні процеси, міжнародні технічні та організаційні структури.

Серед основних напрямків культурної політики слід передбачити збереження, охорону і відтворення культурно-історичного довкілля, всебічне використання культурної спадщини, розширення культурної інфраструктури села та пристосування її до процесів децентралізації, роздержавлення і фермеризації, що змінюють структуру села. Інтенсивне насичення міського культурного побуту і дозвілля формами української національної культури. Розвиток молодіжної субкультури в національних формах, використання багатства альтернатив самої культури, різноманітності тенденцій і смаків. Підтримка культурних інновацій та пошукових, авангардових, експериментальних тенденцій у мистецтві, збалансування консервативної, стабілізуючої і динамізуючої, новаторської функції культури. Підтримка культур різних національних груп, що є невід'ємною складовою частиною ширшого принципу захисту національних культур як сфери самосвідомості етносів, розумного відмежування цих культур від експансії інших і сильніших масовим потенціалом. При цьому не менш важливо уникнути загрози замкнутості, обмеження природного діалогу культур. Потрібна підтримка культурного життя в регіонах, регіональних форм культури.

В сучасній українській культурі недостатньо використана регіональна багатоманітність і водночас ще не окреслений виразно її соборноцілісний образ.

Багато говориться нині про пошуки втраченої самотності нашої культури. Та, здається, доречніше говорити не про відновлення втраченої самотності, а про творення нової самотності на основі збереження чи віднайдення колись утрачених елементів. Причому самотність варто шукати не лише в історичних і геополітичних координатах, а й в акту-

альній культурній свідомості, зорієнтованій на світовий художній досвід.

Сьогодні маємо певну недостатність універсальних символів і міфів у нашій культурі, недостатню інтегрованість символів і міфів української культури у контекст світових цінностей, у загальнолюдську культурну символіку.

Найвірніший шлях до утвердження національної самобутності, можливо, пролягає через універсалізацію власного досвіду, через таку інтерпретацію національного буття, яка зробила б його зрозумілим і важливим для людей усього світу. Не маргінальна культура, а універсальна – ось наше гасло. Проте універсальність культури – не в абстракції, а в конкретному, в широкому діапазоні національних самобутніх форм вираження, що збагачують багатоманітність культури всього людства.

Для творення такої універсальної культури ми маємо добрий ґрунт – у багатій духовній спадщині України та в нинішньому інтелектуальному і мистецькому потенціалі. Справа – за суспільним і державним розумінням та адекватною підтримкою.

1992

Іван Дзюба

Донецька рана України

Отже, минуло ще десять років. Змінювалися президенти й уряди. Змінювалася їхня риторика. Змінювалися зовнішньополітичні орієнтації й «пріоритети». Але незмінними залишалися кланово-олігархічна «стабільність» Донецького регіону, протистояння його господарів інтеграції в державотворчі процеси, неспроможність «Києва» запропонувати «Донецьку» план такої інтеграції – на основі модернізації застарілої індустріальної структури і розвитку технологічно нових виробництв, а отже, і подолання осередків депресії; на основі заохочення громадянської самоорганізації населення; на основі гармонізації мовно-культурних відносин з урахуванням реальної ситуації. Певна річ, спричинилися до цього не лише суб'єктивні чинники, а й об'єктивні, але і перші, й другі не були вчасно обраховані на державному рівні. Не слід забувати також того, що економічний занепад Донбасу почався ще в пізньюрадянські часи й був зумовлений переадресуванням фінансових потоків на східні регіони СРСР, зокрема Кузбас. Так що незалежна Україна дістала Донбас уже в стадії регресу, – але цей регрес ставився в рахунок саме їй. Вона ж цього ніби й не помічала, принаймні адекватної реакції не було.

На VI Міжнародному конгресі українців, що відбувався в Донецьку 28 червня – 1 липня 2005 року, з важливою доповіддю «Схід України в інтегративних процесах сучасного державотворення» виступав відомий на Донеччині вчений, док-

тор технічних наук, організатор і головний редактор журналу «Схід» Володимир Білецький. Серед його висновків, зроблених на підставі ґрунтовного аналізу суспільно-політичних, економічних, демографічних процесів, були доволі тривожні:

«Схід України в інтегративних процесах сучасного державотворення займає центральне, вирішальне місце.

По суті сам державницький “Український проект” буде успішним або неуспішним у сучасних вимірах в залежності від того, як скоро і як глибоко Схід, зокрема Донбас, буде інтегрований в державотворчі процеси.

Попри всю важливість Сходу України для загальних державотворчих процесів, системних державних чи недержавних проектів, планів, концепцій інтеграції Донеччини в ці процеси немає. У цих умовах доля Сходу України, Донбасу, як і масштабів та конфігурації всього “Українського проекту” не є остаточно визначеною».

Але ні ці, ні багато інших застережень не були почуті. Переважало ситуативне, а не перспективне чи прогностичне мислення. Донбас не вийшов з-під влади олігархічних кланів і криміналітету, не відчув соціально-економічних змін на краще, його населення в масі своїй залишалося зануреним у радянську ментальність, інформаційно відторгнутим від решти України і зорієнтованим на Росію (точніше – на «Советский Союз» як предмет своєї ностальгії).

Коли, слідом за подіями в Криму і під їхнім впливом, на Донбасі почався рух за «федералізацію», інспірований і фактично керований регіоналами, нова і ще недосформована українська влада в Києві не знайшла своєчасної і адекватної відповіді. (Залишаю тут осторонь окреме питання про федералізм. На мій погляд, він – у формі, наприклад, поземельного устрою – міг би бути можливий і навіть корисний, якби за проектом федералізації України не стояла новоімперська Росія, вбачаючи в ньому спосіб розвалу України й почастинного її поглинання, що й показав приклад Криму. Це знов-таки зразок фальшування термінів та ідей, підміни понять).

І ось «маємо те, що маємо». Донецчина у вогні... Численні перемир'я й «тиші», «мінські домовленості», «нормандський формат», «відведення важкого озброєння» на якусь там відстань від якоїсь там мінливої «лінії розмежування», «гуманітарні конвої» з боєприпасами і т. д. і т. п. – усе це псевдоніми атрибутів найжорстокішої і найпідлішої війни, нав'язаної Україні. Після кожних переговорів жертв і крові стає не менше, через анексований і вже забутий кордон надходять нові й нові потоки дедалі досконаліших засобів нищення, і таке враження, що незабаром «ДНР» підніме в небо ескадрильї МІГів «власного виробництва», а під Маріуполем з'являться деенерівські дредноути й авіаносці...

Живемо у світі парадоксів. Один із них – попри інформативний пересит критично бракує конкретної інформації про конкретні події, на які звернута вся наша увага. Що ми знаємо сьогодні про реальний перебіг війни? Хіба те, що ситуація напружена, але під контролем. Формула, яка не обіцяє нічого доброго. Під контролем ситуація була і в Іловайську, і в Донецькому аеропорту, і на 31-му блокпосту, а тепер вона під контролем у Дебальцевому, місті Щастя та ін. Де буде завтра? Немає достовірної інформації і про становище на територіях «ДНР» і «ЛНР». Анонімні телефонні голоси звідти в ТСН чи ІНТЕРі – це ще не є інформація...

Уже не один місяць «спостерігає» події дивовижна місія дивовижної ОБСЄ. Мабуть, не із самими ж біноклями приїхали чотириста рафінованих спеців. Здавалося, буде кому об'єктивно розібратися в потоці взаємних звинувачень щодо порушення домовленостей, трохи щось роз'яснити: хто обстріляв житлові будинки там і там; хто вивів з ладу електромережі та системи водопостачання; де і ким затоплені шахти; що то за таємничі гумконвої, нікому не підконтрольні; як хто поводить з військовополоненими і як це узгоджується з міжнародними нормами. І т. д. і т. п. Час би щось сказати вголос. Чи, може, й говорять, а нам не чути? Чи дипломатична вода в дипломатичних ротах не дозволяє говорити? Бо точна інформа-

ція може прозвучати неpolitкоректно. Ось сказали очевидне: що Маріуполь обстріляно з території, контрольованої бойовиками, – і Росія розгнівалася, звинуватила в некомпетентності. Тяжка місія у спостерігачів ОБСЄ...

А тим часом війна множить і множить ненависть. Неважко побачити й зворотну залежність: ненависть підливає масла в полум'я війни. Попереду ж обох іде неправда, розчищаючи ґрунт для них. Брехня і ненависть плекають війну, культивують поле для неї. Вони – всесвітні сестри-близнята. І працюють, на диво, злагоджено, спираючись на свій багатий історичний досвід. Значну частину цього досвіду вони здобували в розтерзаній хижакими Україні – «на нашій же своїй землі». Особливо в ХХ столітті. Разом вони протягом десятиліть викорінювали українську ідентичність і самосвідомість, названу «українським буржуазним націоналізмом». Разом нищили українське село розкуркуленням і голодомором. Разом витравляли всі вияви українського культурного життя на Донеччині як пережитки ворожої ідеології та підступи зарубіжної агентури – й відпроваджували ненадійний «елемент» подалі від України або й зовсім далеко, у неповороття. Разом культивували «нещадну класову ненависть», дуже чітко зорієнтовану на той самий «елемент». Разом працювали над створенням «нової історичної спільності», у якій на Донеччині не було б місця українській ідентичності, українській школі, українській мові, українській пам'яті.

Не все їм вдавалося, але попрацювали на славу і зробили немалий внесок у підготовку ґрунту для того, що маємо нині на Донеччині. Деморалізували суспільність, пригнобили українство, виховали й загартували «совка». Нині детонують радіокеровані міни, закладені давно. Подивімося на деякі з них...

Великий талант даровано Брехні – спритність у злочинній підміні понять. Використання благородних понять з далеко не благородною, щоб не сказати підлою, метою. Кілька десятиліть поспіль «інтернаціоналізмом» називали держав-

ну русифікацію, а «дружбою народів» – політику уніфікації. Непіддатливість уніфікації, збереження власного обличчя називалося «націоналізмом» (довічно чистим від якого були тільки росіяни), а з усіх націоналізмів найлиховіснішим був український («украинские буржуазные националисты – злейшие враги украинского народа», – це мало не в букварях карбувалося). На територіях, найуспішніше культивованих під «єдиний советський народ», чиєсь уперте користування українською мовою могло бути сприйняте вже й не просто як націоналізм, а і як бандерівщина: «бандеровский язык». Донбас, звісно, не благоволів до нього.

З національним піднесенням в Україні, із здобуттям Україною державної незалежності деякі найодіозніші стереотипи радянсько-кадебістського мислення втратили свою поважність. Але ж тих, хто не змирився із цим, не поменшало. Тож Брехня не могла сидіти без діла й марнувати свій хист, свій неоціненний досвід, набутий у боротьбі з українством. Ішов пошук нових форм дезорієнтації та містифікації. Як скомпрометувати те, що треба скомпрометувати? Найпростіший спосіб – застосувати до супротивника якесь огидне тавро, а себе оголосити борцем з тією гидотою. У якому понятті для людей, що пережили Другу світову війну, сконцентрувалися найгостріші негативні емоції? Відомо: фашизм. І Брехня заходила вишукувати «фашистів» у ненависному для неї національно-демократичному колі, а до себе примірювати поцуплену задурно маску антифашизму. Колись люди, у країнах фашизму, життям платили за дуже небезпечну честь бути антифашистами. А в наш час, у молодій українській державі, антифашистами заходилися героїчно величати себе різні темні персонажі, з ненависті до чогось їм невгодного, а надто ж – до української незалежності. Тут і деякі старі радянські партократи, яким нестерпні були демократичні зміни; тут і різні політичні шарлатани, що спекулюють на стереотипах тьмяної політичної свідомості малоосвіченої частини людності. З Москви підказували: в Україні, мовляв, торжествує (або набирає сили) фашизм! Неодмінно з

кадебістською прив'язкою до бандерівщини. Треба весь світ підняти проти загрози українського фашизму! Пригадуєте – років десять-п'ятнадцять тому скільки було виникло різних «антифашистських» комітетів на чолі з крутіями, яким скрізь в Україні ввижався «фашизм»? Саме в Україні, а не деінде – і це ж неспроста. Скільки було галасу, як вони гуманістично красувалися в публічних заявах! Поплававши трохи в нашому наелектризованому повітрі, ці мильні бульбашки луснули. Завдяки Майдану – як концентрованій енергії національно-демократичного руху – світ побачив справжнє обличчя України. Але кремлівська пропаганда не припиняла «боротьби з фашизмом» в Україні, апелюючи до непоодиноких наших земляків, обпоянених «московською блекотою» (Тарас Шевченко)... У Криму фашизоїдні україноненависники, спроста оголосивши себе «антифашистами», виходили на демонстрації проти «українізації» під гаслом «Фашизм не пройде!». Сказали б: ми проти України, української мови, українських шкіл, чи що. Але ж воно було б на той час ще зарано і якось надто по суті. Потрібен був модний політичний макіяж у наступальному дусі. І це була добра підготовка до того, що сталося потім...

Своя «антифашистська» традиція склалася і в Донецьку. Ще в довоєнний час, згадайте, коли приїздив на передвиборний мітинг кандидат у президенти Віктор Ющенко, його зустрічала і заступала дорогу добре організована мобільна бригада «антифашистів» – українофобів з відповідними гаслами, вигуками й діями (як-от перешкоджання проведенню передвиборних акцій, усупереч українському законодавству. «Небажаних» на Донеччину просто не допускали! Тут діяли «по поняттях» реальних хазяїв життя).

У ті дні четверо академіків НАН України – Ігор Юхновський, Платон Костюк, Микола Жулинський та Іван Дзюба – звернулися до Президента України Л. Д. Кучми з відкритим листом, у якому, зокрема, писали:

«Події у Донецьку, що осоромили Україну перед усім світом, показали всю уразливість тієї міжнаціональної злагоди,

якою ми гордимось [...] Звичайно, в місті, давно і дбайливо очищеному від українських шкіл, українських газет, української мови, – неважко організувати вибух українофобії, мобілізувати кілька тисяч оплачених або й добровільних політхуліганів, які кричатимуть: “Ющенко – фашист!” і “Ющенко – бандерівець!”, – бо для них “фашист” і “бандерівець” – кожен, хто говорить по-українському “всерйоз”, а не “для ролі”. Але постає кілька запитань.

Перше. Хто і кому дав право вирішувати, кого пускати на Донеччину, а кого ні? Хто і чому вважає, що він “застолбил” Донеччину для себе?

Друге. Хто відповідь за порушення Конституції і за кримінальний злочин, яким є перешкоджання будь-якій легітимній партії чи громадській організації у проведенні своїх форумів?

Третє. Якщо донецькі барони так легко знаходять немалі кошти для організації “народного гніву”, то чому вони не дадуть своєї трудової копійки для вирішення проблеми безпеки донецьких шахт, які щороку забирають десятки життів?

І четверте, головне: хто зацікавлений у тому, щоб нацьковувати Схід України на Захід, використовуючи виплекані в радянські часи стереотипи “западника-бандери”, і доки цим силам вільно буде підкошувати єдність України, тобто її майбутнє?»

Ми, автори цього листа, мали зустріч з Президентом, він начебто поділяв нашу тривогу, але цим усе й обмежилось. А уряд і Верховна Рада взагалі «не помітили» події, яка провіщала нагнітання керованої українофобії на Сході України. І все наступне було не випадковим.

А вже порівняно недавно, коли у Верховній Раді обговорювали так званий «мовний» законопроект Ківалова-Колесніченка, у Донецьку добре плекані «антифашистські» дами вийшли на мітинг з транспарантом: «Упразднить український язык за ненадобностью». Цілковитий тобі антифашизм! Пам’ятаєте чи вже забули? Чи й не помітили?

А ось черговий телерепортаж з Донецька (ТСН, 11.02.2014). Показують войовничу чорну сотню, декоровану георгіївськими стрічками, з гаслом: «Георгиевские ленты объединят Украину!»

Якийсь розпашілий пацанюга реве: «Я не хочу Западной Украины! Я не хочу бандеровцев! Я не хочу Европы! Я не хочу фашизма!»

Це дослівно. Ще одне обличчя донецького антифашизму...

І вже зовсім недавно, – але ще в довоєнному Донецьку, – такі ж дами-антифашистки люто розтрощили на центральному майдані столи зі свічками в пам'ят героїв Небесної сотні. Пам'ятаєте ці моторошні телекадри?

А пам'ятаєте картину мітингу в Слов'янську 9 травня 2014 року, на День Перемоги, коли одна з таких щасливих дам кричить у мікрофон: «Пусть они [тобто фашисти-українці. – *І. Д.]* идут в свою *фашистскую* Европу, а нам ближе наша Россия!»

Ну, і, мабуть, усі пам'ятають, як, з яким знущальницьким цинізмом відзначили в Донецьку річницю Незалежності – 24 серпня 2014 року. Таке приниження національної і людської гідності не забувається... І як продовження цього пекельного спектаклю – знущання з військовополонених у Донецьку 22 січня 2015 року – у День Злуки, – показане московським телебаченням на випередження міжнародного розслідування терористичного акту?

Це і є нинішній «антифашистський» фашизм українофобів. Він виріс на ґрунті десятиліть спільної роботи Брехні і Ненависті, які перейшли з радянсько-кадебістських часів і непогано прижилися у феоді донецьких грабігалів.

Але звернімо увагу: серед усіх цих «антифашистів»-українофобів, на їхніх публічних шабашах щось не видно було шахтарів, металургів, залізничників, видатних науковців і діячів культури. Не дуже видно їх і серед творців і «активу» «ДНР» та «ЛНР». Соціальний портрет цих «республік» тьмянний, персоналії не проглядаються. Ніби якась аморфна маса, однак злютована антиукраїнською істерією. Але, мабуть, це все-таки дуже приблизне уявлення, яким часто задовольня-

ються наші ЗМІ і більшість публіцистів. Воно здатне дезорієнтувати українську громадськість, та й прийняття адекватних політичних рішень мало допоможе. Потрібен соціологічний аналіз, потрібні будуть тривалі зусилля демографів, психологів, психоаналітиків, медиків, статистів, – щоб відтворити сумарний образ тієї людності, на яку спираються «ДНР» і «ЛНР» або яку нібито репрезентують. І до якої доведеться звертатися. Звичними фразами про бомжів, наркоманів і алкашів тут не відбудешся. Не дурімо себе: бомжі, наркомани й алкаші є скрізь; певно, на Донбасі їх більше, ніж деінде, і вони відіграли немало роль у подіях, але самі вони не могли б розгорнути такий досить широкий (принаймні на початку) рух і створити реально діючі владні структури. І не вони забезпечують досить ефективну антиукраїнську роботу місцевих ЗМІ – це роблять професійні журналісти. Тобто: там, крім російських спеців, є свій соціум, хоч і не знати, наскільки представницький і життєздатний. І він не вичерпується «бандитами», хоч серед бандитів нерідкість – особистості зі специфічними здібностями до організації різних акцій, як таємних, так і гучних. Історія різних народів дає немало прикладів на це. А деякі з професійних бандитів ставали й видатними політичними діячами. Але це окрема тема.

Вернімося до нашої теми: зовнішні і внутрішні чинники та обставини донецької трагедії.

Імперський сказ Путіна захлинувся б на кордоні з Україною, якби по другий бік кордону його не чекали традиційні п'яті, шості чи якісь-там одинадцяті «колони», на які багата українська історія. «Україно, Україно! Оце твої діти» (Тарас Шевченко). Що ж до варіанта донецького, то тут навіть не про «колони» доводиться говорити. Тут щось масштабніше й організованіше – системна робота місцевих владних структур, які у складі України послідовно вибудовували фактично «Русский мир», обходячись без цього самоозначення і, відповідно до ситуації, не цураючись тризуба й жовтоблакитного прапора на фронтонах своїх установ.

Досягнутий ступінь відірваності Донбасу від життя решти України я відчув улітку 2005 року під час проведення в Донецьку Світового конгресу українців. У його роботі брали участь сотні вчених-гуманітаріїв, різних національностей, з десятків країн, у тому числі люди зі світовими іменами. Ніколи в Донецьку не було такого грона науковців з усіх континентів. Здавалося б, їх розхапають на телепрограми, інтерв'ю для радіо і газет, запрошуватимуть на виступи й для знайомства – така рідкісна нагода, та й честь для Донецька: є чим гордитися. В інших містах України, де проводилися такі конгреси, відбою не було від журналістів. Тут же – глибока байдужість. Тільки одна-дві газети дали коротенькі «інформашки». Це не було ані навмисним ігноруванням, ані підкресленим зневаженням. Просто цей багатоденний науковий форум випадав зі стилю життя мільйонного міста, з його інформаційної сфери, цілком підпорядкованої російським стандартам і російському наповненню. Так було на всій Донеччині, і так тривало десятиліттями. Ні телеслова, ні радіослова, ні слова газетного з любов'ю до України, зацікавлено про Україну як цілість, як державу. Хіба щось вимушено-казенне, «для галочки». Або в мізерних тиражах поодиноких українських видань. Зате скільки запобігливої мови про Росію, яка насиченість донецького інформпростору прямою московською продукцією! Неважко уявити, якого громадянина України виховували. І куди він мав дивитися, в якому напрямку.

Тож не дивно, що для багатьох донеччан Україна була чимось далеким і чужим. Але ж не для всіх! Далеко не для всіх. І це особливо важливе тепер.

У витравленості відчуття України крилася велика небезпека не лише для Донеччини, а й для всієї України. Дехто з політичних лідерів, напевне, відчував цю небезпеку, принаймні, лунали голоси про необхідність створення єдиного інформаційного і культурного простору, який «зшив» би країну. Але далі розмов справа не пішла. Чи то політичної волі й енергії не вистачило, чи то резервів фінансових і творчих, чи то всі сили пішли на міжпартійну боротьбу. А головне – потужні олігархіч-

ні клани були зацікавлені в збереженні й культивуванні «осібності» Донеччини, в протиставленні її решті України (поки ще вони не готові були опанувати всією Україною), – саме це давало їм козир у політичній боротьбі. І вони саботували всяку спробу культурної і ментальної консолідації Сходу і Заходу України. Пригадаймо, що навіть запрошення донецьким школярикам провести зимові канікули на засніжених Карпатах зустрічали спротив: мовляв, хочуть нашим дітям нав'язувати бандерівську віру. Що вже говорити про те, що славетні мистецькі колективи, які з величезним успіхом гастролювали на всіх континентах, десятиліттями не бували на Донеччині, і не зі своєї вини, – тож зарозумілий масовий донеччанин нової доби щиросердо вважав українську культуру «шароварщиною», а часом і зовсім малоосвічений «совок» почував свою вищість на тій підставі, що слухає московський «телік» і говорить мовою, що трохи скидається на російську.

Це відоме й зрозуміле. Але немалою була, на мій погляд, і провина т. зв. національно-демократичних сил. По-перше, їм була (і залишається) властивою абсолютизація своєї патріотичної ейфорії, а відповідно – брак самокритичності й тверезої оцінки ситуації. Психологічно це пояснюване: потрібна віра, потрібне піднесення. Але при цьому бажано (або й необхідно) бачити реальність навколо себе. Далекого вересня 1989-го я свою співдоповідь на Установчому з'їзді Народного руху України за перебудову розпочав із застереження, що вона «досить дисонуватиме із настроєм, який панує в цій аудиторії. Але я вважаю, що це потрібно, тому що за межами цього залу є величезні простори України, і на цих просторах не скрізь панує така атмосфера, як у нас з вами. І якщо ми хочемо не просто розпалювати самих себе, а хочемо йти до людей і працювати з ними, то нам є про що подумати».

Це застереження, заклик враховувати неоднозначність настроїв суспільства не всім сподобалися. А щось подібне доводилося мені говорити й писати ще чверть століття, звертаючи увагу українських патріотів на дивну сліпоту до того, що

діється поза їхнім колом, на невміння й небажання виходити поза це своє коло й дискутувати з людьми інших поглядів та переконувати їх або й самим дечого навчатися. На жаль, ця патріотична слабкість виявилася і під час Майданів. Адже були й Антимайдани, хай і організовані антиукраїнською владою, проплачені, brutальні, але гасла, що там лунали, були не випадкові й відбивали настрої певної частини людності. З погляду часу думається, що, мабуть, треба було докласти більших і продуманіших зусиль для контактів, дискусій тощо – можливо, це допомогло б знайти шляхи для зменшення розриву між українцями різних регіонів (чого не досягти простим декламуванням гарного гасла «Україна єдина»). В усякому разі, необхідно було дати «Сходу України» адекватнішу інформацію про київський Майдан, яскравіше показати його людське обличчя, щоб хоч трохи розвіяти міф про «націоналістів» і «фашистів». Але як це мало б робитися? Імпровізації тут би не дуже допомогли, а до якоїсь системи (типу пізнішого інформволонтерства) суспільність, за умов гострої протидії антимайданної влади, не була готова. І завезені антимайданники налаштовані були швидше на погроми, ніж на дискусії.

Звичайно, інформаційний і ментальний аспекти донецької проблеми – не єдине, що було, і, може, й на сьогодні не є найпекучіше... Є агресія Росії, є руйнація, є соціально-економічна криза, є гуманітарна катастрофа на Донеччині... Ніхто не знає, коли і як це скінчиться. Колись говорилося про кілька днів, потім про кілька тижнів, потім про кілька місяців, тепер лік іде на роки. Навіть великі державні оптимісти зазирають уже на п'ять, а то й десять років наперед. І що там бачать? Що вичакує таємна дипломатія «великих» і чи не спробують поставити Україну перед доконаним фактом?

Одне можна сказати напевне: хоч би якою стала Донеччина в наступні роки – особливим регіоном України; вільною економічною зоною; тимчасово (?) окупованою територією; «поверненою» областю Росії (хоч це і виключене як реальність, але залишається як московське марення); підросійським

територіальним уламком на зразок Придністров'я, – миру і спокою не буде ні в Україні, ні на Донеччині. Довічний володар Російського царства Путін не відмовиться від своїх зазіхань і не послабить провокацій та диверсій – не лише на Сході України. Однак за будь-яких обставин на Донеччині житимуть не самі лиш ідейні ліліпутінці й темні шалапутінці, а й люди, які вже відчувають або ще відчують, що їх вплутали в чужу жорстоку гру. Пережите впливає і вплине на погляди й настрої багатьох. По-різному. Хтось прозріє. Хтось утвердиться в своєму українстві. Хтось звинувачуватиме Україну в бідах війни і ще більше озлобиться. Хтось клястиме всі можливі влади. Різні настрої будуть і серед переселенців, і серед тих, хто приймає їх. Але над усіма тяжітиме пам'ять смертей, каліцтв і руїни. І якщо не всі, то багато хто з них будуть невірниками своєї злости й ненависті. Або своїх моральних травм. Або своєї пам'яті.

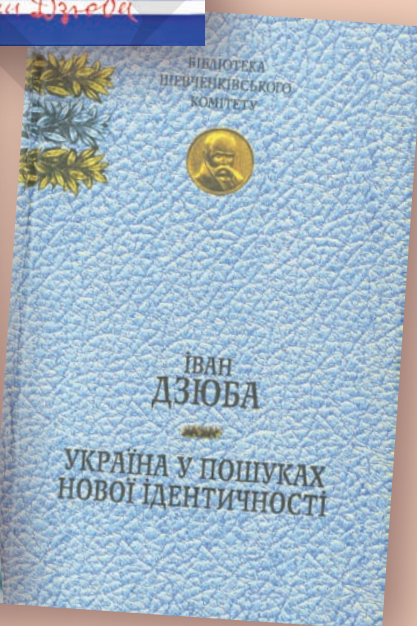
Це буде найтяжча спадщина. І як їй дати раду? Як з нею буде жити?

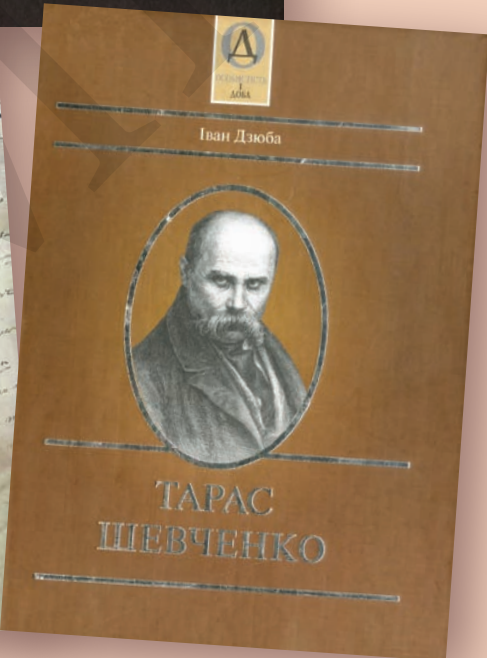
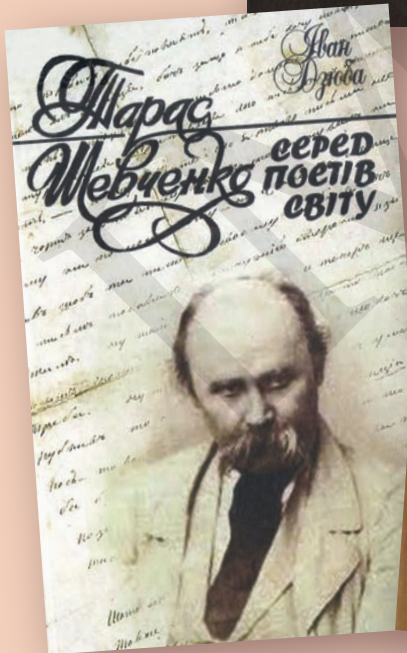
На відновлення будівель, на відбудову господарства, на рекультивацію – бодай часткову – розбомблених і отруєних ґрунтів та очищення землі від мін і осколків може вистачити десятка років – ще ж і міжнародні проекти будуть. А скільки років знадобиться для рекультивації душ людських і хто допоможе?

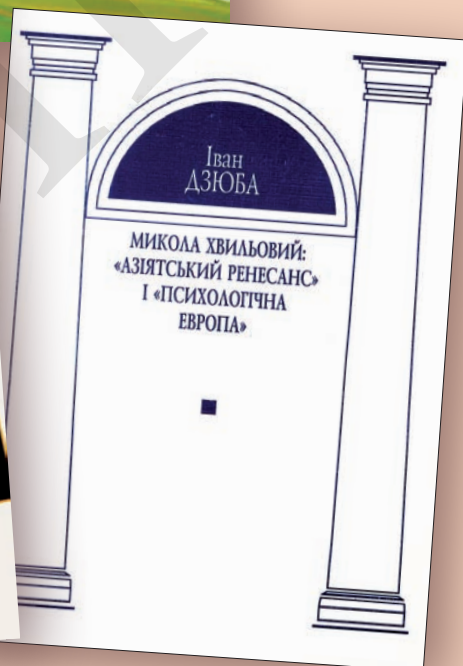
Це питання питань – як не на сьогодні, то на близьке й на далеке майбутнє.

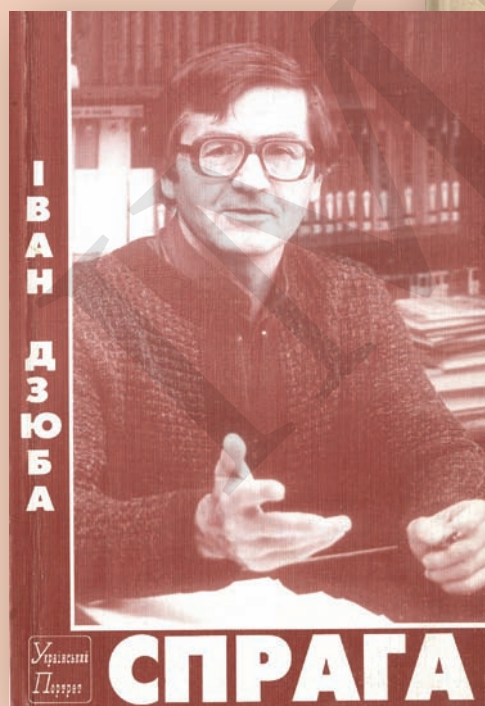
26 січня 2015 року

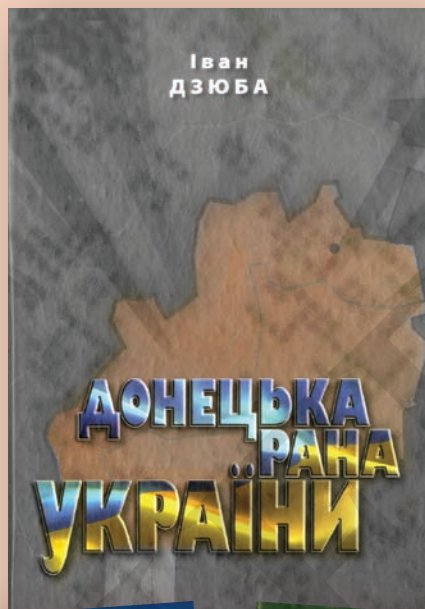
Монографії та збірники праць академіка Івана Дзюби

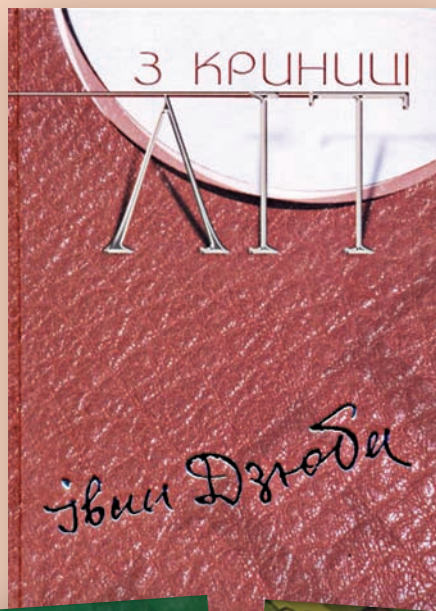

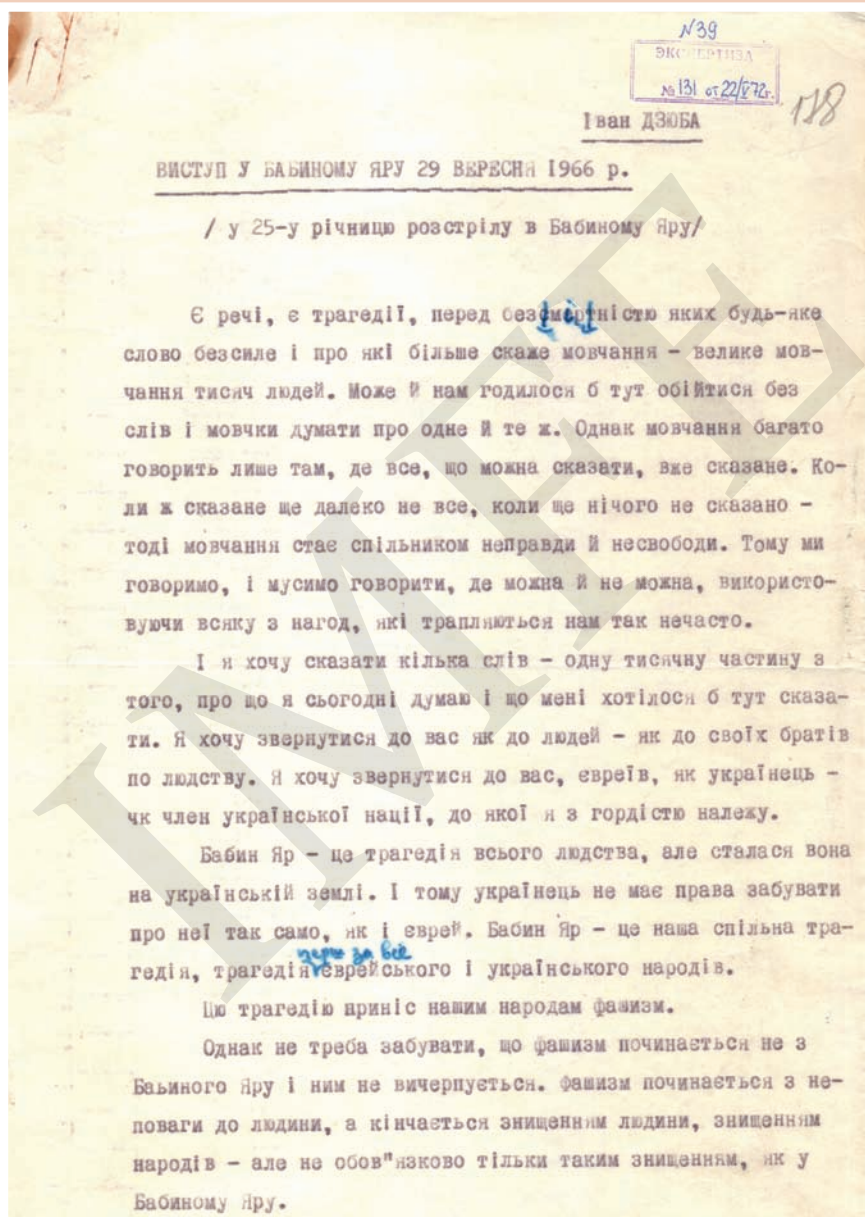

3 архівів: фрагменти документів

Іван ДЗЮБА

ВИСТУП У БАБИНОМУ ЯРУ 29 ВЕРЕСНЯ 1966 р.

(у 25-у річницю розстрілу в Бабиному Яру)

Є речі, є трагедії, перед безмірністю яких будь-яке слово безсиле і про які більше скаже мовчання – велике мовчання тисяч людей. Може й нам годилося б тут обійтися без слів і мовчки думати про одне й те ж. Однак мовчання багато говорить лише там, де все, що можна сказати, вже сказане. Коли ж сказане ще далеко не все, коли ще нічого не сказано – тоді мовчання стає спілником неправди й несвободи. Тому ми говоримо, і мусимо говорити, де можна й не можна, використовуючи всяку з нагод, які трапляються нам так нечасто.

І я хочу сказати кілька слів – одну тисячну частину з того, про що я сьогодні думаю і що мені хотілося б тут сказати. Я хочу звернутися до вас як до людей – як до своїх братів по людству. Я хочу звернутися до вас, євреїв, як українець – як член української нації, до якої я з гордістю належу.

Бабин Яр – це трагедія всього людства, але сталася вона на українській землі. І тому українець не має права забувати про неї так само, як і єврей. Бабин Яр – це наша спільна трагедія, трагедія перш за все європейського і українського народів.

Цю трагедію приніс нашим народам фашизм.

Однак не треба забувати, що фашизм починається не з Бабиного Яру і ним не вичерпується. Фашизм починається з неповаги до людини, а кінчається знищенням людини, знищенням народів – але не обов'язково тільки таким знищенням, як у Бабиному яру.

ІВАН ДЗОБА.

ТА, що пильнувала В А Т Р И .

I.

'Тяжке то слово: 'я' можу все витримати', але нехай хтось спитає його собі так, як і не хтось казав у подібних обставинах, а потім хай розмахне крилами і злетить угору, куди не тільки ведмідь не заходить, а навіть орли не залітають, може там трошки холодно і самотно буде спочатку, але, може, там стрінуться й інші гірські подорожні і розпаять всі вугні ватру велику і будуть з неї їсти на всю Україну' / з листа до О. Но-вильської від 15 серпня 1901 р. /

Речники панівних станів і панівних націй схильні обгрунтовувати свої права посідання посланнями на різнорідні, але однаково каверні історичні неминучості /котрі є в суті лише 'аморальне виправдання факту', якщо взяти вираз М.П. Драгоманова / Оборонці ж станів і націй послідовних, позбавлених такого вигідного привілею, часто-густо змушені діяти без благословення 'історії' і тому покликаються через її голову до свого класу, до свого народу, до людського серця й людської совісті, до того вічного революціонера - духа, до тіло рве до бою... Покликаються словом, НЕЛИКИМ СЛОВОМ, у якому біль і воля життя, згусток енергії й духу. Тим-то їм властива віра в безмежну творчу силу СЛОВА, тим-то їм близькі могутні образи пророків та месій, котрі потугою слова вели за собою племена і народи. 'Якби ти знав, як багато валять СЛОВО'... А Тарас Шевченко не вагався своїм словом кинути виклик усім многощудовості міфів про 'історичні неминучості' - міфів житрих і розтлінних. Вони, ці 'неминучості' вели до одного

..... Заснула Вкраїна,

Бур'яном укрилась, цвіліло зацвіла,

Іван Дзюба

ТА, що пильнувала ВАТРИ.

I.

«Тяжке то слово: “я можу все витримати”, але нехай хтось скаже його собі так, як і ще хтось казав у подібних обставинах, а потім хай розмахне крилами і злетить угору, куди не тільки ведмеді не заходять, а навіть орли не залітають, може там трошки холодно і самотно буде спочатку, але, може, там стрінуться й інші гірські подорожні і розпалять всі вкупі ватру велику і будуть з неї іскорки на всю Україну» (з листа до О.Кобилянської від 15 серпня 1902 р.)

Речники панівних станів і панівних націй схильні обґрунтовувати свої права посідання посиленнями на різномірні, але однаково каверзні історичні неминучості (котрі є в суті лише «аморальне виправдання факту», якщо вжити вираз М. П. Драгоманова). Оборонці ж станів і націй послідовних, позбавлені такого вигідного привілею, часто-густо змушені діяти без благословення «історії» – і тому покликаються через її голову до свого класу, до свого народу, до людського серця й людської совісті, до того вічного революціонера – духа, що тіло рве до бою... Покликаються словом, ВЕЛИКИМ СЛОВОМ, у якому біль і воля життя, згусток енергії й духу. Тим-то їм властива віра в безмежну творчу силу СЛОВА, тим-то їм близькі могутні образи пророків та месій, котрі потугою слова вели за собою племена і народи. «Якби ти знав, як много важить СЛОВО»... А Тарас Шевченко не вагався своїм словом кинути виклик усій многопудовості міфів про «історичні неминучості» – міфів хитрих і розтлінних. Вони, ці «неминучості» вели до одного

...Заснула Вкраїна,
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,

N 40

ЕКСПЕРТИЗА

№ 18 а 22/472 г.

ІВАН ДЗЮБА

184

ВИСТУП НА ВЕЧОРІ, ПРИСВЯЧЕНОМУ 30-ЛІТТЮ З ДНЯ
НАРОДЖЕННЯ ВАСИЛЯ СИМОНЕНКА В БУДИНКУ ЛІТАРАТОРІВ
16 СІЧНЯ 1965 Р.

Грудень і січень пройшли для нас під знаком Василя Симоненка. До першої річниці з дня його смерті вийшла посмертна збірка "Земне тяжіння". На жаль, до неї увійшли далеко не всі кращі поезії Василя Симоненка, хоч вони поширені в списках, — а ті, що увійшли, не завжди надруковані так, як вони вийшли з-під пера автора. Однак і в такому вигляді збірка дає неабиякий матеріал для широкої розмови про проблематику нашого суспільного життя і нашої літератури. Особливо якщо творчість Василя Симоненка брати не як поодинокі, ізольовані явища, а в зв'язку з усією сучасною молодю українською поезією.

Це останнє я підкреслюю не випадково. Можна наперед передбачити, що будуть зроблені найрізноманітніші спроби відірвати Василя Симоненка від усього процесу творення нових цінностей, що впродовж кількох років відбувається в молодій українській літературі, і протиставити його решті молодих поетів, щоб "побивати" їх ним. Адаже це в наших традиціях: померлими бити живих. Хіба ті, хто цюкував Довженку за життя, після його смерті не стали використовувати його ім'я для боротьби проти всякого нового чесного слова, хіба не пробували його авторитетом посилити захитаний "авторитет" лакувальництва?

От і тепер ми почули недавно від одного високопоставленого критика, що Василь Симоненко — "єдиний зрілий поет серед молодих". Ясно, чому він "єдиний зрілий" для цього бонзи: тому що він мертвий і не може відповісти тому чоловікові так, як він заслужив, — на цю "безответственность" той чоловік розраховує. Але шановний бонза помиляється: хай почитає вірші Симоненка, там про нього багато сказано, сказано в самісіньку печінку. А з свого боку нагадаємо, що ті молоді поети, яких критик вважає "недозрілими", були прикладом і натхненням для Василя Симоненка, так само як він тепер є прикладом і натхненням для них і для всіх нас.

Ні, не відірвати Василя від живого і радісного процесу творення нової української літератури. Тільки в зв'язку з цим процесом вона повністю зрозуміла, і в свою чергу дає величезний матеріал для характеристики цього процесу.

Тут не місце й не час докладно говорити про всі ті проблеми, які з цього випливають. Я тільки хотів би коротко зупинитися на трьох моментах, які мені здаються особливо повчальними в тому "уроці", який усім нам дав Василь Симоненко.

ІВАН ДЗЮБАВИСТУП НА ВЕЧОРІ, ПРИСВЯЧЕНОМУ 30-ЛІТТЮ
З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВАСИЛЯ СИМОНЕНКА
В БУДИНКУ ЛІТЕРАТОРІВ

16 СІЧНЯ 1965 р.

Грудень і січень пройшли для нас під знаком Василя Симоненка. До першої річниці з дня його смерті вийшла посмертна збірка «Земне тяжіння». На жаль, до неї увійшли далеко не всі кращі поезії Василя Симоненка, хоч вони поширені в списках, – а ті, що увійшли, не завжди надруковані так, як вони пийшли з-під пера автора. Однак і в такому вигляді збірка дає неабиякий матеріал для широкої розмови про проблематику нашого суспільного життя і нашої літератури. Особливо якщо творчість Василя Симоненка брати не як поодинокі, ізольовані явища, а в зв'язку з усією сучасною молодістю українською поезією.

Це останнє я підкреслюю не випадково. Можна наперед передбачити, що будуть зроблені найрізноманітніші спроби відірвати Василя Симоненка від усього процесу творення нових цінностей, що впродовж кількох років відбувається в молодій українській літературі, і протиставити його решті молодих поетів, щоб «побивати» їх ним. Адже це в наших традиціях: померлими бити живих. Хіба ті, хто цькував Довженка за життя, після його смерті не стали використовувати його ім'я для боротьби проти всякого нового чесного слова, хіба не пробували його авторитетом посилити захитаний «авторитет» лакувальництва?

От і тепер ми почули недавно від одного високопоставленого критика, що Василь Симоненко – «єдиний зрілий поет серед молодих». Ясно, чому він «єдиний зрілий» для цього бонзи: тому що він мертвий і не може відповісти тому чоловікові так, як він заслужив, – на цю «безответственность» той чоловік розраховує. Але шановний бонза помиляється: хай почитає вірші

Симоненка, там про нього багато сказано, сказано в самісіньку печінку. А з свого боку нагадаємо, що ті молоді поети, яких критик вважає «недозрілими», були прикладом і натхненням для Василя Симоненка, так само як він тепер є прикладом і натхненням для них і для всіх нас.

Ні, не відірвати Василя від живого і радісного процесу творення нової української літератури. Тільки в зв'язку з цим процесом вона повністю зрозуміла, і в свою чергу дає величезний матеріал для характеристики цього процесу.

Тут не місце й не час докладно говорити про всі ті проблеми, які з цього випливають. Я тільки хотів би коротко зупинитися на трьох моментах, які мені здаються особливо повчальними в тому «уроці», який усім нам дав Василь Симоненко.

З архівів: фрагменти документів

Пояснювальна записка 1972 р.¹ до Комітету державної безпеки при Раді Міністрів Української РСР

Від ДЗЮБИ Івана Михайловича

ПОЯСНЕННЯ

На пропозицію працівників Комітету пишу це пояснення, – керуючись не бажанням поліпшити своє становище, а бажанням точно викласти свою позицію, бажанням, щоб мене зрозуміли таким, яким я є, а не таким, як мене хтось уявляв.

Я потрапив у дуже складну і дуже небажану для себе ситуацію. Це мені тим прикріше, що сталося в період, коли, на мій погляд, для цього було найменше принципових (а не випадкових) підстав, коли всі мої бажання й зусилля були спрямовані на те, щоб займатися літературною творчістю, щоб здійснити хоч дещо із своїх літературних задумів.

Спробую тепер розібратися в тому, що сталося, і в своєму нинішньому становищі. Для цього доведеться хоч кілька слів сказати і про минуле.

Зламним моментом у моїй біографії був, мабуть, 1965-й рік, коли я написав лист до ЦК КПУ у справі проведених тоді аре-

штів і додану до цього листа працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (Серед заарештованих тоді було кілька моїх знайомих і друзів, і це дало, можливо, гострий емоційний поштовх до написання листа. Але не це головне. Головне – я вважав (і зараз вважаю), що арешти не є шлях до вирішення наболілих суспільних проблем, що вони тільки загострюють їх. Так, власне, тоді і сталося. Арешти 1965-го року (на мій погляд, зовсім не потрібні й не виправдані), не тільки назавжди скалічили долю кількох чесних людей, але й з не баченою доти силою, як ніщо інше, посилили інтерес до українського національного питання з боку найрізноманітніших верств людності України. Дуже багато людей стало цікавитися: що сталося?

Чому так сталося? Що інкримінується заарештованим? А що пропонували заарештовані? А як розуміти те, що діється в національній справі в Україні, що діється з українською мовою та культурою і навколо них? Як розуміти національне питання взагалі? І т. д, і т. п. Відчувалася загальна потреба якогось роз'яснення, якогось виступу в цій справі. Офіційні кола мовчали. Серед тих, хто багато в чому не погоджувався з офіційною національною політикою, також не знайшлося кому виступити одверто, принципово і на всю широчінь питання. Тоді довелося взятися за цю справу мені. Не тому, що я вважав себе найбільш підготовленою для цього людиною. Навпаки, я дуже хотів і ждав, щоб за таку роботу взявся хтось більше обізнаний, хтось професійніший в історичному, теоретичному, політичному відношеннях. Але оскільки такого не з'являлося, я вирішив тимчасом висловити свій погляд. Так виник «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

У цій роботі я хотів розібратися в тих явищах, які непокоїли значну частину громадськості України, я хотів роз'яснити, чому (я і мої друзі, чому зрештою багато зовсім різних людей, незалежно один від одного, в різних кінцях України, вважають становище української мови і культури неблагополучним, вважають, що потрібні серйозні зміни в практиці проведення національної політики, що треба практику привести у відповід-

ність з теорією, бо часом у нас проголошуються в теорії гарні, лєнінські принципи, а на ділі робиться зовсім не так.

В «Інтернаціоналізмі чи русифікації?», звичайно, багато емоційного, непродуманого, може, й поверхового чи квапливого, бо й писалося це під гострим враженням і поспіхом. Я ніколи не вважав цю річ не тільки бездоганною, а й задовільною для себе в смислі рівня виконання. Проте основні її принципи я підтверджую і сьогодні. Це – констатація незадовільного і ненормального становища в багатьох питаннях, що стосуються української мови й культури; констатація багатьох наболілих проблем; розуміння, що ненормальне в національній сфері впливає не з принципів соціалізму й лєнінської національної політики, а з порушень і викривлень цих принципів; віра, що всі ці національні справи й проблеми, які накопичилися, які наболіли, можна розв'язати тільки на засадах лєнінської національної політики» тільки в процесі комуністичного будівництва, тільки позитивною, конструктивною суспільною творчістю всього народу та його інтелігенції, а не на якихось інших політичних шляхах. Мабуть, прочитавши це останнє, дехто з вас посміхається: мовляв, щось подібне вам «усі говорять». Але ж, по-перше, більшість із тих, кого ви вважаєте за «націоналістів», справді думають, а не тільки говорять саме так; по-друге, я не тільки «вам» так говорю, не тільки на допитах, а так завжди і всюди говорив і писав, я відстоював цей погляд від багатьох, від сумнівів і критики з різних боків.

Коли я писав «Інтернаціоналізм чи русифікацію», то гадав, що це буде минулий епізод у моєму житті: що виклавши раз назавжди свої міркування щодо національної справи, я, не будучи і не хочачи ставати політиком, знов повернуся до літератури і буду займатися творчістю. Але цього не сталося. Не сталося насамперед через те, що мене перестали друкувати. Впродовж ряду років українські журнали й газети під різними зовсім несерйозними, придуманими приводами відхиляли всі мої статті. Що це не зумовлене було якістю моїх робіт, засвідчується хоча б тим, що частину цих робіт мені вдавалося публікувати пізніше

в московських журналах, навіть у Грузії і т. д. Я вже не кажу про те, що вже близько десятка років жодна українська редакція не замовляє мені якихось статей, хоч це взагалі практикується по відношенню до всіх інших літературних критиків. (Унаслідок цього я не тільки був паралізований як творча людина, але й створилося неправильне, одностороннє, викривлене уявлення про мої ідейно-літературні позиції. Бо світогляд людини, а особливо літератора, може явитися повністю тільки в ряді робіт на різні теми, а не в одній якійсь праці, яка може бути присвячена одному питанню. Не кажучи вже про те, що світогляд розвивається, як розвивається сама людина. Я ж у очах багатьох людей, і насамперед для офіційних кіл, усе більше ставав не літератором, автором книжки і статей, опублікованих до 1965-го року, і не автором книжок та статей, які могли б бути опубліковані після 1965 р., але автором «Інтернаціоналізму чи русифікації» – роботи, в якій я виступав не як фахівець, а просто як громадянин, і в якій я розглядав тему, де в мене найбільше незгод з існуючим станом речей і де, отже, не відбулося моє ставлення до багатьох інших сторін нашого життя.

Ненормальна ситуація навколо мене створювалася і в іншому відношенні. Хоч більшість людей, як мені здається, зрозуміли «Інтернаціоналізм чи русифікацію» правильно, так, як я хотів, проте знайшлося чимало й тих, хто витлумачив мене по-своєму. З одного боку, офіційні кола вбачили в написаному мною «націоналізм». З другого боку, дехто з обмежених і вузькоглядних людей, в яких ображене національне почуття набрало не тільки надто загостреного, а й хворобливого характеру, вчитали в моїй праці тільки критику різних негативних явищ і не брали до уваги те, що подолання цих негативних явищ я пов'язую з комуністичним національним будівництвом і що майбутнє України я розумію тільки як майбутнє повноправного члена сім'ї радянських народів (такого самого «недогляду», тільки з іншого боку, з іншими оцінками, припустилися, на мій погляд, і деякі офіційні товариші: “крайнощі” сходяться»). Такі люди записали мене в

«свої» і роздмухували навколо мого імені атмосферу нездорового ажіотажу, хоч я ніколи не був і не хотів бути «їхнім»: у мене свій власний шлях і свої власні позиції, а обмеженість, нетерпимість чи хвороблива зосередженість на чомусь одному мене дратували. Але особливо ускладнилося становище тоді, коли текст «Інтернаціоналізму чи русифікації» потрапив за кордон і був там надрукований (принагідно ще раз підтверджую, що до факту передачі й опублікування роботи за кордоном не маю ніякого відношення). Націоналістичні елементи з-поміж української еміграції зчинили навколо мого імені галас, який був мені вкрай прикрий, а публікування моєї праці супроводжувалося коментарями, які, коли мені була надана можливість з ними ознайомитися, обурили мене.

Одне слово, я мимоволі опинився в ситуації, якої я не хотів, якої не передбачав і яка мене все більше й більше обтяжувала, будучи для мене непотрібною і нестерпно-фальшивою. Я все дужче й дужче відчував необхідність якось вийти із цієї фальшивої ситуації, мені хотілося працювати для радянської літератури, знайти шляхи повернення до активного літературного життя – із себе як несправедливі звинувачення, такі і непотрібні мені, неприйнятні для мене «лаври». Знайти вихід було не легко, тим більше, ще далеко не все залежало від мене самого. Проте я цього виходу шукав.

В цей час восени 1969 року обговоренням питання про мене зайнялася Спілка радянських письменників України. Обговорення було тривале й болісне, закінчилося воно засіданням Президії Спілки від 26-го грудня 1969 (за точність цієї дати не ручаюся) та опублікуванням у газеті «Літературна Україна» від 5-го січня 1970 р. звіту про засідання, моєї заяви і постанови Президії. Трохи забігаючи наперед, скажу, що, на жаль, обговорення обмежалося питанням про моє ставлення до того, як ворожа пропаганда намагається використати моє ім'я, та про необхідність відповідної заяви, – хоч мене більше цікавила б розмова про принциповіші проблеми, про моє становище літератора взагалі, про мій творчий доробок. Але зре-

штою всі ці розмови й дискусії на Президії Спілки пішли мені на користь. Раніше я відмовлявся публічно виступити з засудженням тих, хто зловживав моїм іменем і фальсифікував мої погляди, але відмовлявся не тому, що це було мені до смаку, зовсім ні, мені це завжди було прикро, – відмовлявся ось із яких міркувань: 1) мені здавалося, що оскільки західних газет і журналів, які про мене писали, наш читач не одержує, то і балакати тут нема про що; 2) я боявся, що такий виступ після кількох років вимушеного творчого мовчання – кілька газетних рядків за п'ять років життя! – прозвучить дивно і буде сприйнятий як щось штучне й примусове; 3) я вважав (і вважаю тепер), що для літератора найкраща відповідь на неправильні уявлення про нього – це творча робота, це його статті, дослідження, книжки, які тільки й можуть у дії, на ділі показати, на яких позиціях насправді він стоїть.

Проте в ході розмов на Президії я зрозумів, що в разі такої заяви, про яку йшлося, негативні її моменти перекриваються позитивними. Так і вийшло. (Члени Президії добре бачили, що мені йшлося не про те, щоб зберегти своє членство в Спілці, а про принципові речі. І пізніше, коли дехто картав мене за те, що я, мовляв, зробив цю заяву, аби залишитися членом Спілки, я відповідав: таку заяву я зробив би й тоді, якби Спілка виключила мене із своїх лав, бо я думав не про членство, а про принципове вияснення своєї позиції).

Публікація вказаної заяви в «Літературній Україні» значно оздоровила атмосферу навколо мене. Відпало багато несправедливих обвинувачень. Ті «друзі» й «прихильники», з якими я ніколи не мав і не хотів мати нічого спільного, нарешті відсахнулися від мене на велику мою радість. Зате справжні друзі підтримали мене, і багато інших, часом далеких від мене людей, краще тепер розуміли мене. Відбулося необхідне й здорове розмежування, хоч, може, ще й не до кінця. Я сподівався, що нарешті зможу повернутися до активного творчого життя в радянській літературі, тим паче, що до цього мене офіційно закликала Президія Спілки письменників.

Але насправді вийшло інакше. Мені й далі не тільки не замовляли ніяких літературних праць, але й те, що я писав на власний ризик і з власної ініціативи, не друкували, не даючи ніяких посутніх пояснень. Наведу приклади. В 1970-му році журнал «Вопросы литературы» збирався надрукувати мою статтю про академіка Олександра Івановича БІЛЕЦЬКОГО. Стаття дістала схвальну оцінку працівників редакції і авторитетного рецензента-фахівця, але потім усе-таки її не надрукували – через якісь чутки з Києва про особу автора, тобто мене, і через те, що в Україні його, мовляв, не друкують. Мені, правда, відповіли, що мою статтю не надруковано через те, що до редакції надійшла інша, краща, на цю саму тему. Але час показав, що цієї іншої статті насправді не існувало: вона ніколи так і не з'явилася в «Вопросах литературы». Отже, зрозуміло в чому річ. Далі. До редакції українського журналу «Вітчизна» я надіслав дві статті – літературний портрет О. БІЛЕЦЬКОГО і велику статтю про новий роман відомого сучасного прозаїка Василя ЗЕМЛЯКА «Лебедина зграя». Минув майже рік, а ніякої відповіді з редакції я так і не одержав. Тільки з переказів «третьох» чи «четвертих» осіб знаю, що редакція спершу мала намір опублікувати ці статті, а потім передумала, і то не на власний розсуд. Ще показовіша історія з моєю статтею «Уважність до життя», яка була вже видрукувана в № 4 журналу «Дніпро» за 1971 рік, а потім вирізана з уже готового 60-тисячного тиражу. А цю статтю читали і схвалили всі члени редколегії, схвалили працівники ЦК КПУ, з якими редакція журналу консультувалась й погоджувала питання; стаття пройшла, нарешті, й цензуру. Та досить було якогось одного таємничого дзвінка – і вся ця колективна думка полетіла шкереберть.

Отже, моє літературне становище залишалося вкрай ненормальним, бажаного повернення до літературного життя не відбулося – на цей раз без будь-яких причин взагалі і зовсім не з моєї вини.

Протягом двох останніх років, шукаючи виходу із становища, яке склалося навколо мене, я виношував думку про тим-

часовий (на два-три роки) переїзд до якоїсь іншої республіки СРСР, наприклад Вірменії, Грузії, Азербайджану чи Литви, Латвії тощо. При цьому я мав на увазі за одним разом розв'язати дві свої основні проблеми: по-перше, особисту, психологічну й побутову, – потрапити в інше середовище, змінити «психологічний клімат» і, зрештою, визволитися з тієї «суєти», яка часом заливає по шию тут; по-друге, я хотів присвятитися бодай на якийсь час глибокому вивченню мови, літератури, культури, історії одного з братніх народів, щоб зайнятися перекладами з цієї літератури, популяризацією її в Україні, а української – там, одне слово, попрацювати на ниві дружби літератур. Для здійснення такого наміру, певна річ, потрібне було схвалення і певне сприяння з боку Спілки письменників. Влітку чи восени 1970 року я розмовляв на цю тему з одним із керівників СПУ. Він схвалив мою ідею і запевнив, що підтримає мене при постановці цього питання перед керівництвом СПУ.

Проте далі сталася подія, яка на тривалий час унеможливила здійснення мого плану, відволікла мене від нього. Маю на увазі процес В. МОРОЗА. В числі інкримінованих В. МОРОЗУ матеріалів був його лист до мене, що називався «Серед снігів». У ньому В. МОРОЗ гостро виступив проти моєї заяви в «Літературній Україні». Я не погоджувався з В. МОРОЗОМ, але не міг погодитися і з тим, що факт надіслання чи вручення ним цього листа мені кваліфікувався як доказ поширення ним «антирадянської пропаганди». Не міг погодитися з тим, щоб мене було використано як свідка проти В. МОРОЗА, бо це неприпустимо ні морально, ні юридично. Тому на суді я відмовився свідчити, тим більше, що суд мав закритий і, отже, незаконний характер. Це викликало нове озлоблення проти мене. А газета «Радянська освіта» згодом опублікувала неправдиву статтю, з якої випливало, ніби саме я (а також Б. Д. АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ та В. ЧОРНОВІЛ) своїми свідченнями допоміг судові покарати В. МОРОЗА. Мені довелося писати спростувального листа до «Радянської освіти», а водночас і засудити жорстокий вирок В. МОРОЗОВІ (9 років в'язниці та 5 – ви-

слання, зараз надійшли вістки, що у тюрмі суворого режиму В. МОРОЗ тяжко захворів, і це ще раз нагадує про жорстокість вироку).

В результаті всього цього мене ніби було відкинуто назад в усіх відношеннях, хоч я і не прийняв тих позицій, які мені нав'язувалися. Все-таки загалом обстановка була нормальніша, я твердо зосередився на літературній творчості і, хоч робота на видавництво в мене важка і залишає дуже мало часу для власної творчості, я був сповнений надій і рішучості здійснити свої давні літературні задуми.

Та ось обшук, вилучення рукописних і машинописних текстів, допити, загроза тяжких (хоч, на мій погляд, і безпідставних) звинувачень. Як я це розцінюю, як до цього ставлюся, які висновки з цього роблю?

Звичайно, це для мене тяжкий і несподіваний удар. Він утруднить моє життя, можливо, різко змінить його зовнішній план. Проте він не змінить мого твердого рішення займатися за будь-яких умов конструктивною, літературною працею, наскільки це можливо буде фізично – з боку наявності пера, чорнила й паперу; не змінить і мого світогляду, моєї віри в основні засади нашого життя як його я розумію, не змінить мого громадянського самопочуття і громадянського вболівання за спільні справи, в тому числі і за справи української культури, не змінить переконання, що розв'язання національних проблем слід шукати на шляхах розвитку української соціалістичної нації в сім'ї братніх соціалістичних націй.

В мене вилучено багато рукописних і машинописних матеріалів. Але давайте розберемося в них. Серед них немає антирадянських.

Є, звичайно, такі, яких мені не слід було зберігати в своєму архіві. В них висловлені хибні погляди, яких я не поділяю. Але не забувайте, що я письменник, літературний критик, історик літератури – і мене цікавить всяка думка, всякий літературний документ, я повинен усе знати, і все мені може пригодитися в літературній роботі, бо історія літератури – це й історія ідео-

логії, а вони мають бути оперті на писемні документи. В мені живе професійна повага чи увага до всякої зафіксованої на письмі думки, яку хочеться зберегти для історії. А що все це зберігалося в моєму архіві, а не призначалося для поширення, – про це свідчить і самий характер їхнього зберігання. Всі вони були виявлені в одному примірнику і в багаторічних, запорошених стосах паперів, у кількох примірниках у мене були тільки суто літературні праці (мої власні чи такі, як літературна пародія на В. КОЧЕТОВА тощо), або мої власні речі (як-от лист до «Радянської освіти»), або речі, які мене особисто стосувалися (як-от «Що і як обстоює Б. СТЕНЧУК?»).

Основну масу вилученого матеріалу складають мої власні твори, машинописні й рукописні тексти віршів різних поетів, мої нотатки й записні книжки, листи, адреси, телефони. Не знаю, нащо знадобилися КДБ усі ці речі. Сподіваюся, що все це буде незабаром повернене мені чи моїй родині – як, до речі, і друкарська машинка, на якій, власне, ще нічого й не друкувалося, крім невеличких моїх заміток чернеткового порядку, бо ні я, ні дружина ще не вміємо друкувати добре, а нікому сторонньому машинки не давали.

Серед вилученого в мене матеріалу особливо багато віршів сучасних поетів. Ви повинні зрозуміти, що я літературний критик і що мало не кожен молодий поет чи прозаїк, щось написавши, приносив написане до мене прочитати, поговорити, а я старався їхні твори залишати в себе. Бо тексти – рукописні, машинописи і друковані – це моя стихія і моя робота, об'єкт дослідження, я їх старався назбирати якнайбільше, і позбавляти їх мене – це все одно, що ботаніка позбавляти флори, зоолога – фауни або астронома – неба. Ви, може, спитайте: а чому збирати саме рукописні й машинописні тексти? А я не тільки їх збирав. Скільки в мене газетних і журнальних вирізок, скільки різних публікацій, скільки і книжок! Особливо «колекціонував» я сучасну поезію, бо збирався писати історію найновішої української поезії.

Зараз мене дуже непокоїть, що через мене можуть мати неприємності автори творів, які в мене зберігалися: їх будуть викликати до КДБ, допитувати тощо, завдавати всякого клопоту й тривоги. А в чому ж їхня вина? Поетові властиво, щось написавши, йти прочитати, порадитися. Багато хто йшов до мене. І на моє прохання залишав мені свої тексти. От і все.

Я зараз думаю про те, що сталося. Не хочу в усьому себе виправдувати, а когось в усьому звинувачувати. Але не хочу й бачити злочин там, де його немає. Я просто думатиму й робитиму висновки. І головне: ніколи не стану здобувати своє благополуччя, поліпшувати своє становище за рахунок інших людей, за рахунок друзів чи знайомих, як не робив цього й досі.

Якщо обставини складуться сприятливо, я хотів би всі сили присвятити літературній творчості, бо сил і часу змарновано вже дуже багато, а робити є що, задумів вистачить на багато років. Але за всяких обставин я залишуся радянським громадянином – людиною, яка вірить в основні засади нашого життя та ідеали комунізму, а бачачи відхилення від цих засад, спотворення цих ідеалів – не мириться, не підтакує безпринципно; має свій погляд на речі і його обстоює; думає не про власну вигоду, а про спільні інтереси, про добро свого народу.

15.І. 1972 р.

І. ДЗЮБА

Примітка

¹ Уміщена далі «Пояснювальна записка» була передрукована із судової справи І. Дзюби («дело № 2, том 6, начато 6 июня 1972 г. – окончено 24 июня 1972 г., на 230 листах»). Він написав її після обшуку і затримання у січні 1972 року.

Віктор Некрасов про Івана Дзюбу *

Я не знав Івана Дзюбу в період його взлету, слави. Слышал о нем, как о человеке талантливом, очень образованном и не взирающим на лица. Критических статей его не читал. Современная украинская литература, которой в основном посвящено его творчество, мне как-то была далека.

Где и когда встретились впервые – затрудняюсь сказать. Первое впечатление – чисто внешнее. Мне указали на него в книжной лавке: высокий, статный, в очках, очень серьезный, листает какую-то книгу. Возможно, тогда мы впервые поздоровались.

Потом эпизод в кинотеатре «Украина» на премьере фильма Параджанова «Тени забытых предков». Этот не вполне обычный в нашей жизни эпизод обратил на него внимание как на человека, которому, оказывается, дорога не только литература. Сам я на премьере не был, но на следующий день весь город говорил о смелом выступлении Дзюбы, или, в транскрипте руководителей Союза писателей, «наглой выходке».

Нарушив чинный распорядок премьеры, он во всеуслышание с трибуны заявил, что сегодняшний большой и радостный праздник (фильм ему очень понравился) омрачен происшедшими за последние дни арестами представителей украинской интеллигенции. Скандал! Такое у нас не принято. Само собой разумеется, после этого литературная деятельность Дзюбы претерпела кое-какие изменения.

* З приватного архіву Івана Дзюби.

Из журнала «Вітчизна», где он заведовал отделом критики, ему пришлось уйти. Работы, как таковой, он не лишился – стал редактором сначала в каком-то биологическом журнале, потом в издательстве «Дніпро», но печатать его перестали, как критика вычеркнули из украинской литературы.

Где-то между своим выступлением и началом редакторской работы Дзюба какое-то время находился в больнице, проходил курс лечения туберкулеза. Именно в этот период и произошло наше фактическое знакомство. Случилось это в большом зале Октябрьского дворца культуры на общегородском собрании интеллигенции летом 1963 года. Не припомню уже, какова была повестка дня, но основное острие было направлено против меня. Выражаясь газетным языком тех дней, я на различных собраниях и в прессе подвергнут был суровой критике. Хрущев публично раскритиковал меня из-за зарубежных очерков «По обе стороны океана» и выразил сомнение в уместности моего пребывания в партии. Очередным проработочным мероприятием и было это собрание интеллигенции. С началом оно несколько задержалось. Говорили, что ждут Корнейчука, только сегодня специально приехавшего из Москвы. Когда он появился, президиум в очень широком составе занял свои места, и Корнейчук как председатель объявил собрание открытым. Дальше все шло как обычно. Я пытался что-то объяснить. Меня прерывали, требуя, что бы я не «вилял», прямо сказал, как отношусь к критике товарища Хрущева. Я опять пытался что-то объяснить. Опять прервали. Кончилось тем, что я, не удовлетворив собрание, как написано было потом в газетах, с трибуны сошел, правда, под, совершенно неожиданные для меня, аплодисменты.

Потом выступил Дзюба после меня, через одного или двух ораторов. Взойдя на трибуну, внимательно, холодно и спокойно обведя весь президиум, начал говорить. Подобного я не видел и не слышал никогда. Но, что-то мне помнится, история моя послужила ему отправной точкой, трамплином для того, чтобы напомнить присутствующим кое-какие детали творческой би-

ографии каждого из членов президиума. А в президиуме сидело все начальство.

Не торопясь, не повышая голоса, не злоупотребляя эмоциями и не применив ни единого оскорбительного или просто обидного эпитета, в основном цитируя из газет и журналов недавних лет высказывания каждого из сидящих за длинным столом президиума, он методически, изящнейшими приемами укладывал их всех, поочередно, на обе лопатки. Не избежавший этой участи, Корнейчук попытался прибегнуть к своему испытанному приему – прерыванию оратора. На Дзюбу это не подействовало. Корнейчук побледнел, потом налился кровью, начал стучать карандашом, стеклянной пробкой по графину. Ничего не помогло. Дзюба, начав с левого фланга, подходил уже к концу правого. Тогда Корнейчук не выдержал, вскочил и лишил Дзюбу слова. Тот продолжал свою экзекуцию, придвинув только поближе микрофон. И тут я впервые увидел растерявшегося Корнейчука. Захлебнувшись слюной, он вдруг заорал на весь зал: «Милицию, что ли, вызывать?! Позвоните там!».

Дзюба, не моргнув глазом, довел свою мысль до конца. Аккуратно сложил бумаги и сошел с трибуны. Сопровождаемый аплодисментами, он, не ускоряя шагов, прошел по проходу, вышел из зала и троллейбусом вернулся к себе – в больницу, где, возможно, даже получил выговор за самоволку, в чем, впрочем, я сомневаюсь. За исключением Союза писателей, он везде и повсюду пользуется только любовью и уважением.

С тех пор мы стали встречаться. Не часто, не подолгу, не ходя друг к другу в гости, не испытывая друг к другу (я, во всяком случае) все возрастающее влечение. Меня влекло к нему редкое в одном человеке сочетание бесконечно дорогих моему сердцу качеств. Я не говорю уже о культуре и образованности, не говорю о таланте и уме: на этом сходятся все – и враги, и друзья. Я хочу сказать о другом: об удивительной порядочности, благородстве и бескомпромиссности этого человека, о бесстрашии, правдивости. И в то же время поразительной мяг-

кости и деликатности. Последнее, увы, встречается теперь все реже и реже, особенно у людей, не обойденных славой. И все это при полном отсутствии эгоцентризма и категорических декларативных формулировок, в особенности по отношению к людям.

– Вы знаете, – сказал он мне сразу же после заседания президиума Союза писателей, где его единогласно исключили из Союза, – я их даже не презираю. Я их просто жалею, и даже в чем-то понимаю. Я читал в их глазах, не всех конечно, но большинства: «Пойми же нас! Мы иначе не можем! Поступи мы иначе, с нами так же бы расправились, как с тобой! И я не осуждаю их. Я их понимаю».

Конечно же, он их и презирает, и осуждает, и говорит, что жалеет. Применив тот же корень, скажем, они ему жалки. Но из жалости он говорит, что жалеет.

– Ведь, может быть, – продолжал он, – только три или четыре, из всех собравшихся, не жали мне в свое время руки и не благодарили в самых восторженных выражениях за мое письмо в ЦК. А здесь, на собрании, в один голос – не читали.

И говорили это, добавлю я, люди, считающиеся избранными, как никто другой, разбирающиеся в вопросах этики, морали и наделенные правом именно этому учить других. Говорили люди интеллигентные, начитанные. Люди, знающие, что лгут не только другим, но и самим себе, знающие, что ложью, каждым словом своим приближают к оболганному ими ту судьбу, которой сами смертельно боялись.

Несколько выше я упомянул о деликатности, как о качестве почти забытом. А мне хочется начать именно с него, набрасывая портрет человека, специальность которого – критика, а призвание – борьба за правду и за идею. В понятие «деликатность» я вношу внимательность к другим, умение выслушивать до конца, не перебирая, желание попить, а не только возразить, ни в чем не обгонять рядом идущего, органическую ненависть к грубости во всех ее проявлениях: в трамвае ли, на улице, еще где-то.

Крохотная деталь. В разговоре с русскоговорящим человеком Дзюба всегда говорит по-русски, хотя все меньшее и меньшее употребление украинского языка в быту – одна из болезнейших ран. Мне всегда в этих случаях хочется перейти на украинский.

Почему-то сейчас наиболее положительными человеческими добродетелями считаются энергичность, напористость, целенаправленность, требовательность, твердость, исполнительность, наличие организаторских способностей, сильная воля. В некрологах ушедших руководителей фигурируют еще, правда, чуткость и отзывчивость. Но думаю, что это только в некрологах.

А такие понятия, как порядочность, благородность, терпимость, сердечность, кротость, милосердие, великодушие, ну, и упомянутая уже деликатность, – качества, которые начисто выбыли из нашего словаря положительных и одобренных качеств. Так вот, в Иване Дзюбе все они есть. Именно они и приводят в ярость людей, обделенных ими. Впрочем, они у Дзюбы сочетаются с принципиальными утвержденными чертами характера – целенаправленностью, требовательностью, в основном к себе.

Враги Дзюбы любят называть его хитрым и опытным демагогом. Это всегда говорят о людях не так хитрых, как умных, с которыми трудно бороться логическими категориями, поскольку логика на их стороне. Поэтому их называют демагогами. Дзюба не демагог. Он всегда сражался с открытым забралом. Но истина дороже всего. Иной раз может воспользоваться и оружием противника, никогда, впрочем, не смазывая его ядом. Он достаточно хорошо фехтует, чтобы обойтись без него. Он может и обидеть. И обидеть крепко, но всегда заслуженно.

В какую ярость привели участников того позорного президиума слова Дзюбы, когда, оглядев их спокойным своим взглядом, он сказал: «Я виноват лишь в том, что хочется вам кушать». А кушать – ох, как хочется! Чтоб не лишиться содержимого в кормушке для избранных, они готовы поперх-

нуться не только Дзюбой. А ведь на том судилище сидели по настоящему понимающие, что такое Дзюба и на что его обрекают. Через полтора месяца его посадили. Любопытно, что кое-кто из них, не хочется называть фамилий, потом, упаси Бог, не сами, через жен, предлагали ему материальную помощь. У меня нет слов, чтобы описать ту ярость, которая охватывает его врагов при одном только упоминании его фамилии. Во всех моих партийных делах мне каждый раз припоминали Дзюбу, дружеские отношения с ним. При одном слове «Дзюба» собеседники менялись в лице. Мои грехи забывались, а Дзюбы вырастали до неправдоподобных размеров. Тут фигурировали и ЦРУ, и ФБР, и Госдепартамент. И невысохшие чернила всех возможных разведок. А в одном из обвинений, напечатанных, если не ошибаюсь, в журнале «Перец», было просто сказано, что Дзюба своими клеветническими «трудами» поддерживает расшатанный фронт марионетки Тхиу. Москва просто заливалась хохотом, когда я рассказывал.

В выводах по моему персональному делу парткомиссии Ленинского района было черным по белому написано, что я поддерживаю связь с обманным путем, втершимся в Союз писателей XXXXXXXX диверсантом и проституткой. Хотел переписать, но запомню. Чем же вызвана такая ярость? Действительной ненавистью к украинским буржуазным националистам, вождем которых считают Дзюбу?! Или тем, что он требует отторжения Украины от Советского Союза?! Объединения сионистов с этими не буржуазными националистами? Или просто-напросто призывает к борьбе с коммунистической партией всеми легальными и нелегальными средствами?! Да, говорили всегда это – все мне говорилось. Во всяком случае, именно так излагал мне сущность письма Дзюбы в ЦК мой партследователь в Ленинском райкоме. К чему, спрашивается, такое нагнетание лжи, такой набор высосанных из пальца преступлений! Неужели нельзя обойтись без всех этих расшатанных тронов и не высыхающих чернил?! Выходит, – нельзя. Кроме, как ложью и клеветой, крыть нечем.

Я читал письмо Дзюбы первому секретарю ЦК Украины Шелесту. Серьезный труд этот, насчитывающий не менее 200 страниц на машинке, озаглавленный «Интернационализм или русификация?», действительно труд. Труд, написанный человеком, которому не безразличны литература, культура, традиции его родины – Украины. Да, он любит Украину. Любит все украинское. Любит язык, искусство, историю, любит ее «краевиды», песни, тополя, Днепр, Киев, любит Шевченка и Сковороду и от этого нисколько не меньше Толстого, Достоевского, Пушкина, Марину Цветаеву, Ахматову, Пастернака. Да, он любит и высоко ценит русскую культуру, русский язык!

Но, когда в силу необратимых обстоятельств, украинский язык начинает хиреть, когда, борясь с иностранным засильем – с полонизмами, его начинают русифицировать, когда Киевскую Русь начинают называть Древней Русью, когда количество украинских школ в городах неуклонно уменьшается, когда до сих пор в библиотеках не выдают книг М. Грушевского, историка мирового масштаба, когда ни один киносценарий, будь он о жуках или о вреде пьянства, не может быть пущен в производство без одобрения Москвы, тогда невольно хочется к кому-то обратиться, от кого-то ждать ответа.

И Дзюба обратился в ЦК партии. Преступление? Оказывается, – да. Правда, наказание 6 лет в лагерях усиленного режима после этого. Через 7 лет после совершения самого преступления. Сменилось партийное руководство, сменились и методы борьбы с инакомыслящими.

Но, если смотреть на происшедшее шире, дело отнюдь не в самом преступлении. Даже не в том, что какие-то факты стали достоянием мировой общественности. Дзюба, в конце концов, только суммировал и конкретизировал уже известное. Дело в самом Дзюбе, в его существовании. Посудите сами. Как мирно и спокойно проходит процесс развития украинской советской литературы. Писатели, правда, как всегда, в долгу у наших взыскательных читателей, в частности, у рабочего класса,

всю глубину в сознании и в свершениях которого они еще не могут во всей полноте и глубине постичь и анализировать. Но стоят то они – писатели – на правильном пути. И чувствуя поддержку того же рабочего класса и передового его отряда, из года в год оттачивая свое мастерство, добиваются все больше и больше успехов.

Неважно, что тысячные тиражи книги о «Людина стоїть в зореноснім Кремлі» и о другом, «Що з нами був на фронті і в труді», исчезли с прилавков и библиотечных полок. Важно другое. Писатель всегда с народом – во все минуты его жизни: и в радости, и в горе. И выходят из-под пера, и издаются теми же многотысячными тиражами новые книги. Переиздаются одно- двух и шеститомники. И народ, якобы, их читает. И ставят по ним фильмы. И на пленумах и съездах писателей приводят длинные списки авторов – «цікавих, злободенних, ідейно спрямованих оповідань, повістей і романів».

И напрасно какие-то там злопыхатели говорят об отрыве писателей от жизни. Наоборот. Покой им только снится. Они ездят к шахтерам в гости, спускаются, надев каски, в шахты. В колхозе им вручают хлеб-соль, показывают свинарники. Потом поэты и прозаики читают свои произведения, а колхозники рассказывают о своих успехах. А пограничники, а сталевары, хлопкоробы, рыбаки, защитники морских границ? Куда только не заглядывает писатель. Везде ему рады, везде хлопают. Везде просят писать о них еще больше и еще лучше.

И вот, находится такой Дзюба, который, почему-то, не приходит от этого в восторг. Зачем-то вспоминает, что кто-то, когда-то ссудил своего собрата по перу и почему-то еще называет это доносом, поднимает на щит каких-то неведомых молодых поэтов, утверждая, что у них, мол, свой голос. Свой, собственный.

Знаем мы это, видели уже. И вообще, товарищ Дзюба, Вы еще молоды нас учить. Рано замахиваться стали. Поучиться бы самому, не мешало бы, уму-разуму набраться.

И вот, вместо того, чтоб внять разумному совету, послушаться более опытных и старших, Дзюба, видите ли, отважился доказать недоказуемое, попытался бросить тень на плетень. А если говорить прямо в глаза, оклеветать самое что ни есть священное – политику партии. Нечистыми руками, орудия какими-то там статистическими данными, жонглируя статьями Конституции и понадерганными цитатами из Ленина, он попытался, явно лья воду на мельницу врага, очернить нашу национальную политику, ясность и последовательность которой всему миру известна. Его, простите за выражение, «труд», а проще говоря, клеветнический опус, одиозно озаглавленный «Інтернаціоналізм чи русифікація?», подобострастно кладется им на стол отъявленнейшим врагам Советского Союза, недобитым петлюровцам и бандеровцам, и те только руки потирают.

Всю вышеизложенную тираду я сочинил, но прошу верить мне: она лишь слабое отображение того, что писали и повторяли с трибуны или в конфиденциальных беседах о Дзюбе. Одним словом, «щоб не був таким розумним».

К великому моему сожалению, мне не удалось проникнуть на судебный процесс Дзюбы. Наши так называемые открытые процессы, – а процесс был открытый, – отличаются тем, что крохотные помещения, в которых их проводят, еще до открытия дверей оказываются уже переполненными. И вообще, куда ты идешь? Но что там происходило – я знаю. Даже враги Дзюбы, – а для них место нашлось, – вынуждены были признать, что вел он себя с таким достоинством, говорил так убедительно, что, казалось, суд вот-вот освободит его из-под стражи и проводит аплодисментами. Этого не произошло, но приговор, говорят, выслушан был при гробовом молчании, и присутствующие (а какие присутствующие?) расходились потом, не глядя друг другу в глаза.

Любопытно, что ни один из свидетелей, – а они прокуратурой отобраны были более, чем строго, – не отважился сказать о подсудном ни одного дурного слова. Они только подтвержда-

ли, от чего Дзюба не отпирался, что он им давал читать свою рукопись. Этот факт суд расценил, как факт распространения рукописи.

Ни один из них не назвал его ни националистом, ни клеветником, ни, тем более, антисоветчиком или врагом.

Трогательная деталь. Одного из свидетелей, молодого начинающего писателя, спросили: «Не высказывал ли Дзюба в его присутствии какие-либо антисоветские мысли?». «Что вы! – ответил возмущенно молодой человек. – Наоборот. Когда я Ивану Михайловичу как-то сказал, что собираюсь предпринять что-то не очень одобряемое, он всеми силами пытался убедить меня этим не заниматься».

Тут слово взял Дзюба. Нужно сказать, что на суде его ни разу не прерывали, и вообще он вел себя в высшей степени корректно. Всеми силами попытался убедить суд, что ничего недозволенного молодой поэт не собирался предпринимать. Все это он преувеличивает, ошибается или просто забыл.

После окончания процесса до меня дошли слухи явно инспирированные, что на суде, мол, Дзюба все признал и даже вынес благодарность следственным органам. Все это – ерунда. Что он мог признать? Что написал антисоветскую, клеветническую вещь, что для маскировки послал ее Шелесту, а на самом деле писал канадским националистам? Или что переврал Ленина, подтасовал все данные? Нет. На суде он прямо сказал, что написан им не научный труд, а вещь эмоциональная, скорее, в какой-то степени, спровоцированная волной арестов среди украинской интеллигенции. А мы от этого уже отвыкли. Так и сказал на суде, что подбор в его работе отрицательных явлений сделан совершенно сознательно, чего он никогда не позволил бы себе, пиши его для широкого читателя. А здесь он обращался в высшую из возможных инстанций, желая обратить внимание именно на отрицательное, на искажение и перегибы.

Говорил он и о том, что, сядь он сейчас за это письмо, возможно, он написал бы его иначе. Любой писатель или критик по поводу своей работы всегда или почти всегда говорит

именно так. Что касается благодарности, которую он принес следственным органам, то да, он действительно сказал, что признателен следствию за то, что оно предоставило в его пользование специальную литературу, которая дала ему возможность отвести все возведенные против него обвинения, касающиеся написанной им якобы акт советской платформы.

В результате ему удалось опровергнуть все обвинения, оказавшейся не на высоте экспертизы. Вот так обстояло дело в действительности, что, правда, не помешало суду вынести свой приговор – 5 лет строго режима.

Врагам Дзюбы, – а они все в основном в руководстве Союза, – сейчас хочется очень изобразить его злобным, кровожадным, неблагодарным. Советская власть дала ему, выходцу из простой донбасской семьи, образование, сделала культурным человеком, а он, видите ли, вместо благодарности поливает ее грязью. Ему доверили важнейший участок в нашей литературе – критику, а он, используя свое положение заведующего отделом критики самого солидного из журналов «Вітчизна», стал сводить личные счеты, не гнушаясь никакими методами. Его неоднократно предупреждали, вели с ним дружеские совещательные беседы, но он и слушать не хотел, переходил в контратаки. И весь свой талант и ум, – в этом отказать никак не удастся ему, – он, вместо того, чтоб отдать Родине, передал врагам. Он стал знаменем всех тех, кто лютой ненавистью ненавидит все передовое и прогрессивное, кто клеветает на свою Родину, не желая видеть всего того прекрасного, чем по праву гордится она.

Может быть такое, и трудно, вернее, бесполезно объяснять этим людям, что есть люди, которым дороже занимаемых ими мест и положений, что есть такое чувство, как боль, и такое понятие, как совесть, что для определенной категории людей слово «долг» – не только сочетание согласных и гласных, а нечто большее. Он уверен, что человек, который осмеливается что-либо открыто критиковать, в первую очередь рискует своим благополучием, если не головой. Объяснить это нельзя.

Я пытался. Бесполезно. Бесполезно потому, что те, от кого зависима судьба человека, место которого в первых рядах украинской культуры, все прекрасно понимают.

И, давая себе во всем отчет, в лучшем случае молча подняли руки на следующее, появившиеся вслед за этим, решение: «За изготовление и распространение заведомо клеветнических и антисоветских материалов, использованных нашими врагами против Советского Союза и Коммунистической партии, Дзюбу И. М. из Союза писателей Украины исключить».

Ни одного голоса против, ни одного воздержавшегося, ни один из этих людей, этих писателей, каждый из которых, наверное, писал в своих книгах о мужестве и доблести, нестигаемости и принципиальности, не нашел в себе хотя бы сотой доли этих качеств, чтоб встать и сказать:

– Образумьтесь!! Что вы делаете!!! Вспомните судьбу Рыльского, Сосюры, Яновского. Вам Ее самим будет стыдно!!

Нет, не нашелся такой человек. И стыдно никому не будет. Стыда нет. Его забыли. Когда Дзюба выступал в Бабьем Яру в 25-ю годовщину расстрела, многие плакали. Я сам с трудом сдерживал слезы. Плакали потому, что человек говорил о том чувстве стыда, который он испытывает, видя, что еще не полностью искоренены вражда и недоверие одного народа к другому: украинского к еврейскому, еврейского к украинскому. Он говорил об этом с болью и не скрывал своего стыда. Так поступает честный человек. Это правда, ничуть не помешало потом бесчестному сказать:

– Он призывал в Бабьем Яру националистов объединиться с сионистами против Советского Союза.

Не знаю, может быть, есть другой Иван Дзюба, с вытатуированным на груди петлюровским трезубцем, вышитой рубашке, запорожских шароварах с «жовтоблакытним стягом» в одной руке и обрезаем в другой. Нечто подобное я видел все в том же журнале «Перець».

Но тот, которого я знаю и люблю, – другой. Он мягок и нежен. Достаточно посмотреть на него рядом с маленькой

его дочкой, или когда он преподносил своей больной матери обязательный букетик ландышей. И в то же время тверд и нестигаем в убеждениях своих, хотя внимателен и отзывчив. Как-то в тяжелые для меня минуты я нашел в своем почтовом ящике конверт с небольшой суммой денег, «большого, к сожалению, сейчас нет».

В то же время он умеет разить насмерть. Удары его метки и раны незаживающие. Он, говорится, мухи не обидит, даже конвоиры о нем говорили:

– Святой человек.

Но подлеца без всякой жалости унизит и втопчет в грязь. Скольких еще ждет такая судьба. Жду – не дождусь.

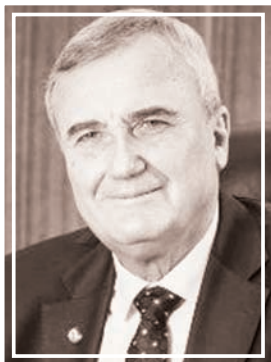
Он не умеет лгать, не умеет приспособливаться, не умеет угрожать. Нет, никогда не сидеть ему в большом кабинете, с большим столом и разноцветными телефонами. Для этого он не пригоден. Но знаменем, прошу простить за слово, быть он может. Знаменем всего честного, чистого, бескорыстного и убежденного.

Розділ II

Вітальні есеї, рецензії та поетичні посвяти

90-ліття І. Дзюби – знакова подія року

Анатолій Загородній,
*академік НАН України, професор,
доктор фізико-математичних наук,
Президент Національної академії наук
України*

Славетний ювілей патріарха української гуманітаристики

Цьогоріч академічна спільнота та громадськість України вшановує 90-річчя видатного державного і громадського діяча, авторитетного ученого-літературознавця й культуролога Івана Дзюби ¹, нашого знаменитого сучасника, який по праву вважається духовним провідником української нації і будівничим держави.

Іван Михайлович як ювіляр не переймається ні глорифікацією цієї події, ні характером та змістом «вітальної патетики» через свою виняткову самокритичність і самодостатність, про-

никливий розум і тонке почуття гумору, шляхетність і доброчливість вдачі – риси, які не потребують зовнішнього схвалення, бо вже самі по собі є кодифікованими чеснотами найвищої міри. Натомість ювілей Івана Дзюби спонукає до роздумів нас, представників академічної науки, мотивуючи нагадати вітчизняній спільноті, хоча б контурно, про надто актуальні й сьогодні, окреслені Іваном Дзюбою, проте досі не реалізовані в Україні завдання культуротворення; про його інтелектуальні здобутки й інтенції, про апробовані життям та перевірені часом його візії державно-національного та культурного розвитку, які досягнув для себе та явив для українства Іван Дзюба у висліді кількох десятиліть пошуків і драматичних випробувань долі.

З-поміж понад двадцяти талановитих, незрідка провіденціальних за смисловими акцентами книжкових праць Івана Дзюби (за всього їхнього тематичного розмаїття) найбільший суспільний резонанс і вплив на загальнонаціональне самоусвідомлення мали, з одного боку – вікопомний політологічний трактат «Інтернаціоналізм чи русифікація» (1965), а з іншого – цикл культурологічних робіт – «Україна і світ» (1992), «Україна у пошуках нової ідентичності» (2006), «До концепції розвитку української культури» (1998); «Між культурою і політикою» (1998), «3 криниці літ» (2006, у трьох томах), «Донецька рана України. Історико-культурологічні есеї» (2015) та ін.

Ці, умовно виокремлені нами дві тематичні опції, що маркують культурно-національний профіль усього корпусу книжкових видань академіка, репрезентують дві головні складові візії Іваном Дзюбою передумов відродження і розбудови України, першою з яких є її *державницько-політичне самоствердження*, а другою, проте не менш важливою, – *культурна емансипація української людини*.

Поява «самвидавного» формату політологічного трактату «Інтернаціоналізм чи русифікація» молодого дослідника, ще недавнішнього аспіранта академічного інституту Івана Дзюби, що своєрідною системою аргументації підважив непорушні, як здавалося, підвалини радянської політичної системи, по-

ставила під сумнів всю сакралізовану владою «темну і глуху» радянську епоху, посіявши зерна прозріння на цілу просторінь колишнього СРСР. Праця певною мірою стала програмою діяльності, маніфестом українського «шістдесятництва», яке з обережної культурно-просвітянської громади переросло в потужний політичний рух за визволення України.

Політичний маятник, запущений разом із соратниками Іваном Дзюбою на початку другої половини ХХ століття, у недалекій перспективі виконав свою програмову місію – провісника національного відродження, а сам «будитель нації» Іван Дзюба у висліді цих подій увійшов у вітчизняну історію як «постать століття», «лідер інтелектуального і політичного шістдесятництва».

Такий же програмовий характер мають наукові та публіцистичні праці Івана Дзюби, присвячені українській культурі та культурній ідентифікації української спільноти. Академік переймається доконечністю відновлення цілісності української культури, історично фрагментованої кордонами чужих держав і загнаної на загумінки чужого культурного простору, що, на думку дослідника, зобов'язує до колективної праці, невідкладних збірних зусиль нації по відтворенню єдності національної культури як материкових земель, так і зарубіжжя, що й стане запорукою культурно-цивілізаційної емансипації української нації в майбутньому:

«Ми живемо в час, – пише І. Дзюба, – коли відбувається – поволі, суперечливо й болісно – творення нової української культурної ідентичності. Важливим складником цього процесу є формування єдиного силового поля української культури, раніше розчленованої ідеологічними операціями імперських влад, “розкиданої” по численних діаспорах. Інтеграція інтелектуальних і мистецьких цінностей, створених українцями в усьому світі, в “материкову” культуру, – хоч ми і стоїмо ще тільки на початку такого розвитку, – вже змінює її картину, і то не тільки кількісно збагачує, а й якісно переструктурує, змушує до переоцінки багатьох явищ, до ревізії критеріїв – у контексті універсального досвіду культури або, принаймні, досвіду загальноєвропейського».

На думку ученого, розгляд і досягнення набутків української культури у світовому контексті, залучення й освоєння досвіду української діаспори в «транспортуванні західної духовності на материзну» допоможе випросторінитися вітчизняній культурі, звільнитись від нав'язаних стереотипів про її вторинність, від експансії і насадження в Україні культурних стандартів «руського міра».

Іванові Дзюбі належить ініціатива формування засад державної культурної політики з відповідною нормативно-правовою базою, підготовкою нового і професійного кадрового потенціалу, з розробкою концепційних основ розвитку національної культури.

У його трактуванні поняття «національна культура» не обмежується лише рамками поняття «етнографічна спадщина», а постає як частка вселюдської культурної скарбниці: «Не маргінальна культура, а універсальна – таким має бути наше гасло. Але універсальність не в абстракції, а в конкретному: в широкому діапазоні національних самотутніх форм вираження, що збагачують багатоманітність людства».

Колосальний внесок академіка Дзюби в розробку теоретичних підвалин української культури, яка, на його переконання, одна лише й спроможна відродити націю і сприяти самоствердженню держави, був употужнений його успішною і ефективною особистою діяльністю по втіленню теоретичних напрацювань у реальних проектах культурного будівництва в Україні. Як міністр культури Іван Дзюба був одним із небагатьох очільників відомства, які мислили масштабно і по-державницькому, які на ділі розгортали справу модернізації української культури та її цивілізаційного поступу.

Іван Дзюба й сьогодні входить до когорти активної і небайдужої частини інтелектуальної еліти. Він не залишається осторонь визначальних політичних чи державних проблем, болісно переживає драматичні події на Сході України та заявляє рішучий протест проти військового вторгнення Росії на його рідну Донеччину. Про причини та наслідки військових подій на Сході,

про трагічне сьогодення та не прогнозоване через агресію Росії майбутнє краю, про його культурні втрати Іван Михайлови написав глибоке історико-культурологічне дослідження «Донецька рана України».

Іванові Дзюбі в його многотрудному, переповненому випробуваннями, житті, довелося виконувати різні високі місії та обов'язки: від міністра культури і головного редактора журналу «Сучасність» до голови Комітету з Національних премій ім. Т. Шевченка. Проте, які б поважні урядові чи громадські посади не обіймав академік І. Дзюба, він завжди залишається амбасадором Національної академії наук, відданим чи то членом Президії НАН України, чи академіком-секретарем Відділення літератури, мови та мистецтвознавства, чи радником Президії НАН України.

Сьогодні, у пору золотої осені його життя, ювіляр і далі стоїть на чатах оборони України і її культурної спадщини засобом слова. Майже щороку з-під його пера з'являються нові книжкові шедеври.

То ж, бажаємо Вам, дорогий ювіляре, від всієї багаточисельної академічної громади здоров'я і Божої благодаті! Творчого Вам довголіття на многія і щасливія літа!

Примітка

¹ Іван Михайлович народився 26 липня 1931 року в с. Миколаївка (тепер Волноваського району Донецької області). Закінчив філологічний факультет Донецького університету (1953), аспірантуру Інституту літератури імені Тараса Шевченка (1956). Працював у видавництві «Дніпро» (1957, 1968–1972), у журналі «Вітчизна» (1958–1962) та ін. Як дисидент 1972 року був ув'язнений за «антирадянську пропаганду».

Від 1989 року І. Дзюба працює в Інституті літератури НАН України: старшим, а далі – провідним науковим співробітником. Він стає одним із засновників Народного руху України, у 1989–1992 роках – першим Президентом Республіканської асо-

ціації українознавців (нині – Національна асоціація українців). У 1992–1994 роках І. Дзюба – міністр культури України, а 1992 року учений став академіком НАН України. У 1999–2004 роках він був обраний академіком-секретарем Відділення літератури, мови і мистецтвознавства НАН України. Обіймав посади головного редактора журналу «Сучасність» (1992–2002); був членом редколегій наукових часописів «Київська старовина», «Слово і час», «Євроатлантика». З 1959 року І. Дзюба став членом Спілки письменників України (тепер – НСПУ), а з 1999 по 2005 був головою Комітету з Національних премій ім. Т. Шевченка. Нині Дзюба – Радник Президії НАН України, співголова Головної редакційної колегії «Енциклопедія сучасної України» (від 1998 р.).

90-ліття І. Дзюби – знакова подія року

Сергій Пирожков,
академік НАН України,
доктор економічних наук,
голова Секції суспільних
і гуманітарних наук,
віцепрезидент Національної академії
наук України

Мислитель високого академічного засягу...

2021 рік є урожайним на ювілеї українських літераторів, наукових та громадських діячів – Лесі Українки, Філарета Колесси, Володимира Гнатюка, Агатангела Кримського, Олексія Дея, які багато зробили для розвитку української нації, її науки, літератури та культури, утверджували та просували українську ідею у власній Вітчизні та світі. Серед цих Великих Українців з повним правом назвімо нашого славетного сучасника, знакову для Української державності постать – Івана Михайловича Дзюбу. Він є спадкоємцем своїх видатних попередників, у яких учився подвижницької настанови, відстоювання власних пере-

конань, громадської мужності, літературно-культурної та просвітянської роботи.

Академік Іван Михайлович – непересічна особистість в українській гуманітаристиці; недарма літературознавець з діаспори Іван Кошелівець назвав його «постаттю століття»; різнобічна діяльність митця охоплює літературно-критичні, мовознавчі студії; він є також культурологом, філософом, публіцистом, громадським діячем, учасником руху шістдесятників.

Іван Михайлович є автором самвидавної, відомої на весь світ, праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965), у якій розкрито механізм насильницької русифікації народів тогочасного СРСР, передусім українців, що проходила під гаслом інтернаціоналізації. Праця стрімко поширилася в Україні та за кордоном і стала маніфестом українського шістдесятництва, символом пробудження українства до боротьби за власні права, людську гідність, свободу і незалежність.

Як дисидент, автор праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» 1972 року був ув'язнений за антирадянську пропаганду із забороною друкувати статті про українську літературу.

Здобуття Україною незалежності відкрило вченому нові й сприятливі умови для творчості, дозволило вільно висловлювати свої думки, зайняти достойне місце в рядах видатних діячів, розбудовників новоствореної держави.

Іван Михайлович є автором сотень наукових праць, книжок про українську, російську та літературу інших народів. Його наукові інтереси поширюються на сучасний літературний процес та історію української літератури, творчість Ольги Кобилянської, Лесі Українки, Олександра Довженка, Олександра Білецького, Василя Симоненка, Миколи Вінграновського, В. Голобородька, В. Забаштанського та багатьох інших. Серед його робіт – «Звичайна людина» чи міщанин?» (1959), «На пульсі доби» (1981), «Стефан Зорян в історії вірменської літератури» (1982), «Автографи відродження» (1986); «Між культурою і політикою» (1998), «Микола

Хвильовий: «“азіятський ренесанс” і “психологічна Європа”», «З криниці літ» (2006, у трьох томах), «Нагнітання мороку: від чорносотенців ХХ ст. до українофобів початку ХХІ ст.» (2011), «Донецька рана України: Історико-культурологічні есеї» (2015), «Чорний романтик: Сергій Жадан» (2017), «Золота нитка: нариси про (не)знаних» (2020) та ін. Найприкметніші критичні статті, літературні портрети, культурологічні, публіцистичні розвідки, спогади митця увійшли до його книги «З криниці літ», розлогу передмову до якої написав відомий діаспорний критик Марко Павлишин, обраний цьогоріч іноземним членом НАН України.

Та чи не найбільше уваги Іван Дзюба присвятив науковому осягненню місії національного пророка України Тараса Шевченка. Його монографія «Тарас Шевченко. Життя і творчість» (2005, 2008) стала справжнім явищем у шевченкознавстві; тут глибоко осмислено роль і значення творчої спадщини митця в контексті тогочасного літературного та суспільно-політичного, культурного життя Російської імперії та Європи, проведено паралелі з творчістю багатьох вітчизняних і зарубіжних літераторів. Ця книга видавництва «Києво-Могилянська академія» стала топовою у Всеукраїнському рейтингу «Книжка року 2008» у номінації «Хрестоматія – критика, біографії, мемуари».

У своїх пізніших студіях Іван Михайлович торкається і злободенних проблем сьогодення, національного відродження, зміцнення української національної свідомості, ставлення до історичної спадщини, функціонування української мови, як «станового хребта національної культури», її суспільної та культурної ваги, а ще питань розбудови держави, відповідальності за долю країни. Він писав: «Звідки береться переживання України як своєї особистої долі? Адже ніхто нас спеціально не виховував, ніхто нам не закидав у душу думку про Україну, а навпаки, все робилося для того, щоб ми жили бездумно і не бачили цієї проблеми. А приходить час – і вона в тобі озивається».

Сам родом з Півдня України, Дзюба глибоко стурбований долею свого краю, окупованих частин Донецької та Луганської області, а також анексованого Кримського півострова, про що йдеться в його книзі «Донецька рана України» (2015) та інших, де він намагається з'ясувати політичні, історичні та інші причини окупації наших територій, наголошує на тягlostі української культури на цих теренах. Дослідження академіка сповнені влучними життєвими спостереженнями, роздумами і профетичними думками; його знання носять енциклопедичний характер, тяжіють до всеохоплення явищ, їх синергетики. Книги Дзюби набули значного літературно-громадського й політичного резонансу в суспільстві. Іванові Дзюбі належать і сценарії двох фільмів: «Василь Симоненко» (1988 в кіно) та «Українці. Надія» (1992 в кіно), він також є співавтором ще п'яти сценаріїв.

Титанічна й талановита діяльність Івана Дзюби високо оцінена державою і творчими спілками та комітетами. У 2001 році Іван Дзюба став Героєм України з врученням ордена Держави. Він – кавалер ордена Свободи (2009), лауреат Державної премії України ім. Т. Шевченка (1991), Премії ім. О. Білецького у галузі літературно-художньої критики (1987), Державної премії України в галузі науки і техніки (2017), Міжнародних премій фундації Омеляна і Тетяни Антоновичів (1992) та ім. Володимира Жаботинського (1996), Міжнародної літературної премії від фундації Івана Багряного (1996).

Книги І. Дзюби перекладено багатьма мовами; він підтримує зв'язки з багатьма митцями, громадськими діячами світу, є репрезентантом України і української культури на зарубіжжі, авторитетом для всього світового українства.

Колективи інститутів Секції суспільних і гуманітарних наук Президії НАНУ бажають Івану Михайловичу успішної творчості й здоров'я на багаті та благі літа.

Серед колег, громадських та культурних діячів

І. Дзюба, Н. Стішова та
М. Сополіга після урочистостей
з нагоди відзначення 100-річчя
НАН України. Київ.
7 грудня 2018 р.
Світлина з архіву Н. Стішової

І. Дзюба та С. Павлюк. Київ.
Світлина з архіву С. Павлюка

Учасники наукової конференції
з нагоди 160-річчя від дня наро-
дження М. В. Лисенка
(зліва направо): В. Грабовський,
І. Дзюба, Л. Корній та М. Скорик.
13 листопада 2002 р.
Світлина з архіву Л. Корній

І. Дзюба та Р. Радишевський.
Світлина з архіву
Р. Радишевського

І. Дзюба
та В. Соловійова у
видавництві «Кліо».
Київ.
Березень 2018 р.
Світлина з архіву
В. Соловійової

Гості та учасники презентації книги Ю. Барабаша «Вибрані студії.
Сковорода. Гоголь. Шевченко» (зліва направо): І. Драч, І. Дзюба,
С. Гальченко, Ю. Барабаш, Д. Наливайко, В. Скуратівський. 2007 р.
Світлина з архіву В. Соловійової

Сергій Параджанов та Іван Дзюба. Київ. 1970 р.

Творчий колектив телепрограми «Плеяда». 1988 р.

На телебаченні. Програма «Плеяда».
У центрі – Ада Роговцева,
справа – режисер програми Людмила Лисенко. 1990 р.

У гостях в Оксани і Григорія Грабовичів. Гарвард, США. 1989 р.

На семінарі робкорівського активу багатотиражки й радіомовлення
Київського авіазаводу на базі відпочинку літакобудівників.

Ліворуч – редактор газети Віктор Граб,
крайній праворуч – Іван Дзюба. Конча-Заспа. 1980 р.

Зліва направо: Микола Вінграновський, Іван Дзюба, Іван Драч,
Іван Світличний, Ліна Костенко

Іван Дзюба.
1960-ті рр.

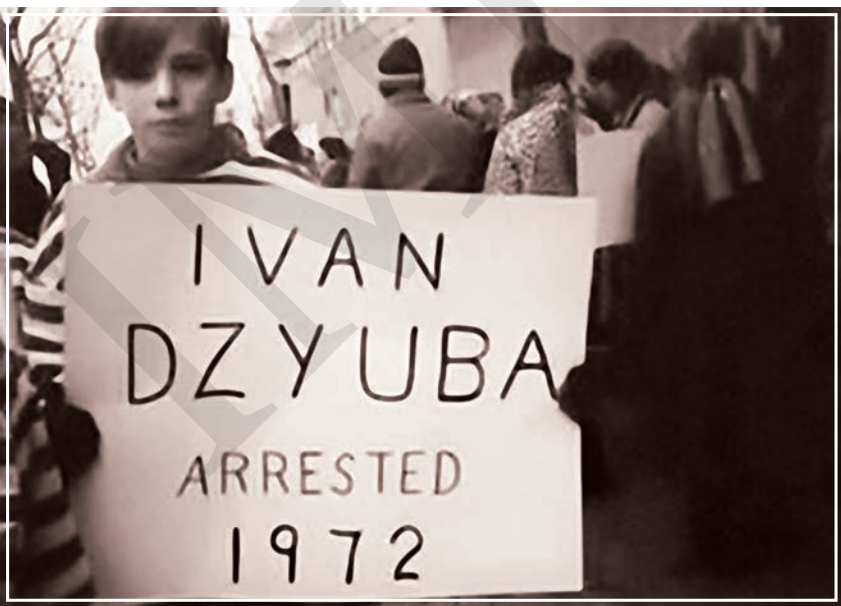
І. Дзюба,
М. Вінграновський,
Д. Павличко,
Андріяна Савка,
І. Драч.
Львів. 1962 р.

І. Дзюба в Музеї української культури у Свиднику. 1994 р.
Світлина з архіву М. Сополіги

Зустріч із Джеймсом Мейсом.
Вашингтон, США. 1989 р.

Демонстрація проти політичних арештів в Україні.
Нью-Йорк, США. 1972 р.

Виступ І. Дзюби
на установчому з'їзді
Народного руху
України.
Вересень 1989 р.
Світлина з архіву
С. Марченка

В. Черняк, І. Драч та інші на установчому з'їзді
Народного руху України. Вересень 1989 р.
Світлина з архіву С. Марченка

На врученні відзнак всеукраїнського рейтингу «Книжка року-2009».
Зліва направо: М. Жулинський, І. Дзюба, С. Кримський,
В. Соловійова. Березень 2009 р. Світлина з архіву В. Соловійової

Ювілейні посвяти від українців зарубіжжя

Сергій Єкельчик,

*доктор філософії, професор історії
та славістики Університету Вікторії,
президент Канадської асоціації
українознавців*

Проникливий аналітик національної культури

У 1988 році на мене, тоді студента-історика четвертого курсу, справила велике враження стаття Івана Дзюби «Чи розуміємо національну культуру як цілісність?». Коли перечитуєш її тепер, вона видається загадковою. Автор починає з того, що діячі української культури мало спілкуються зі своїми колегами з інших ділянок – письменники з музикантами, художники з філософами. Він нарікає: втрачено культурний синкретизм покоління 1920-х років, митці не відчують своєї спільної долі як часток «цілості української культури». Для читача в незалежній Україні це може прозвучати як докір тодішній українській інтелігенції, яка замикалася в професійних бульбашках, може, навіть через власну провінційність. Проте читачі 1988 року розуміли, що статтю написано езоповою мовою. Під час реформ

Михайла Горбачова Україна довго залишалася острівцем компартійного консерватизму на ідеологічному фронті – фактично аж до відставки Щербицького восени 1989 року. Дзюба писав так, аби стаття побачила світ, але з розрахунком, аби утаємничені зрозуміли, про що йдеться. Звідси, наприклад, згадка про те, що більше ніж половина тиражу журналу «Комуніст України» видавалося українською – позитив, імпліцитно приписаний владі, і водночас – про переведення на російську майже всіх негуманітарних наукових журналів. Для уважного читача тих років, звісно, саме останнє відбивало справжню державну політику, а україномовна версія партійного журналу була формальністю, частиною декорацій української радянської «державності».

Так само тодішній читач розумів, що Дзюбі йшлося не про обмеженість світогляду творців української культури, а про те, що кожна її професійна галузь замикалася на Москву. У столиці імперії остаточно вирішувалося, що було неприйнятним, але там можна було отримати й визнання. Партія і держава воліли, щоб російські митці виступали арбітрами своїх колег по цеху з неросійських республік. Так само Кремль не хотів (і Щербицький на місці не дозволяв), аби діячі української культури бачили себе насамперед як частину національної культурної сфери. Це загрожувало вигнанням із професії, якщо не арештом. Отже, Дзюбі насправді йшлося про функціонування української культури в радянській імперії, про штучні обмеження її простору до безпечної етнографічно-гуманітарної ніші. Саме так я витлумачив цей текст у 1988 році, а нещодавно побачив схожий спогад у статті Миколи Рябчука.

Можна сказати, що цей мотив штучного обмеження української мовно-культурної сфери завжди був центральним у публіцистиці й наукових працях ювіляра. По суті, про це – й «Інтернаціоналізм чи русифікація?», і праці про Тараса Шевченка, і нариси про Олександра Білецького чи Олександра Потебню. Стаття «Чи розуміємо національну культуру як цілісність?» ще й тому справляла таке враження на сучасників, що в другій її половині Дзюба відверто формулює свою позицію

щодо «неповної структури» української національної культури. Адже багато з її ланок послаблені, а «деяких взагалі немає», насамперед тому, що «українська мова не виконує всіх своїх суспільних і культурних функцій». Дзюба дуже обережно означає причини такої ситуації: у ХІХ ст. українські вчені-гуманітарії писали російською «через відомі обставини», становище кінця 1980-х років зумовлено «перекосами» в освітній справі. Але тогочасний читач прекрасно знав, про які відомі обставини та перекуси йшлося.

У пізніших статтях Дзюба прямо писатиме і про колоніальне минуле України, і про російський імперський проект, який ніде не зник після розпаду Радянського Союзу. Він указуватиме, що українська культура в пізньорадянській і незалежній Україні фактично функціонувала як культура національної меншини – як у мовному, так і в психологічному плані. Нарешті, у недавньому циклі статей про Донбас пролунає давно назріла думка: ідеться не тільки про імперське минуле й культурну експансію путінської Росії. Українські олігархи та політичні партії звикли використовувати гасла «захисту» російської культури в Україні для мобілізації своїх прихильників. Це вони створили на Донбасі, який мав багатющу історію українського культурного життя, філію «руського міра» і тим принесли війну на рідну землю ювіляра.

Тому роздуми Івана Дзюби про антиімперську, консолідуючу роль української культури особливо важливі для нашого часу. Помаранчева революція й Революція Гідності продемонстрували тісний зв'язок між становленням громадянського суспільства й символами української національної ідентичності – мовою, прапором, народною піснею. Після останнього майдану й початку російської агресії соціологічні опитування чи не вперше з 1920-х років показали визнання більшістю значення української мови для побудови нової України, навіть якщо щоденні користувачі мови й далі складають меншість. Це може вказувати на історичну можливість, але таку, яка потребує копіткої відданої праці на ниві української культури. Найкращим прикладом її є життя ювіляра.

Галина Корбич,
доктор філологічних наук,
професор Університету Адама Міцкевича

Провісник і мислитель (до 90-річчя Івана Дзюби)

Своє слово про шановного Ювіляра почну його ж словами зі статті «Напівзабутий Єжи Гедройць», не так давно опублікованої в XXXVI томі «Київських полоністичних студій» (редактор – дійсний член НАНУ Ростислав Радишевський): «В інтелектуальній і політичній історії народів були мислителі й подвижники, які пропонували своїм народам новий, адекватніший погляд на самих себе, на своїх сусідів, а відтак і на світ» [1, с. 171]. Так можна схарактеризувати й самого Івана Михайловича Дзюбу, залучаючи його тим самим до грона провісників-прометеїв, що в різні часи на різних континентах несли людству ідеї поступу, випереджаючи або принаймні вдосконалюючи сучасну собі добу й освітлюючи дорогу майбутньому. Один із найбільших українських інтелектуалів XX–XXI ст. Іван Дзюба своїм особистим внеском у розбудову українства – не втомною працею вченого, громадського та державного діяча – забезпечував поступ у межах цілої нації. Уже на початку зрілого життєвого шляху І. Дзюба проявив себе справжнім подвижником, створивши аналітичне дослідження, відоме як «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965). Праця викликала великий резонанс у радянському суспільстві; була вона також

перекладена кількома мовами світу. Спираючись на документальні матеріали, спостерігаючи за суспільно-політичними процесами в країні, молодий аспірант академічного Інституту літератури ім. Т. Шевченка відважно порушив проблему викривленого стану партійної політики щодо національностей СРСР, довівши (передовсім на прикладі України) облудність марксистсько-ленінської ідеології в трактуванні національних питань. «Це було гуманістичним, демократичним варіантом національних прагнень України ХХ століття, нечуваним для тодішнього суспільства. Вперше люди замислились над “культурою національних почуттів”» [3, с. 6], – так згодом написав про «Інтернаціоналізм чи русифікація?» видатний український філософ Мирослав Попович у книзі, яка має промовисту назву – «Україна у пошуках нової ідентичності». Прикметно, що як у своїй першій значущій праці, так і в усіх наступних публікаціях критика в І. Дзюби завжди має конструктивний характер. Через виважений і обґрунтований погляд на недоліки та негативні тенденції його критичні проекти можуть стимулювати позитивні починання: виправлення, подолання, зростання усвідомлення тощо, сприяючи народженню поступової думки, утім і вільної від пануючої чи офіційної ідеології. Опір тоталітарній системі, кинутий їй виклик утвердили автора праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» як знакову постать у русі шістдесятників; він став ідеологічним натхненником цього покоління. Не останню роль тут відіграв психологічний чинник, адже І. Дзюба яскраво й переконливо продемонстрував наявність у СРСР незалежного безкомпромісного мислення, сміливо заявив про право людини на свободу вибору своїх громадянських позицій та ідеологічних платформ. Він зробив це в час загостреного наступу тоталітарної влади на будь-які прояви інакомислення. Але свідомість високого громадянського покликання, притаманна шістдесятникам, їхні прагнення чесно служити Україні не змінювалися через страх перед покараннями влади, а навпаки – зміцнювалися. У статті про Є. Гедройця І. Дзюба згадує: «... український рух шістдесятників народжу-

ється як етичний протест проти тоталітарного режиму, і тільки згодом він політизується – через переслідування, яких зазнавав» [1, с. 172].

Після здобуття Україною незалежності діяльність Івана Михайловича розгортається з подвійною силою, спрямованою на консолідацію українців навколо державницької ідеї. Публікації з літературознавства, мистецтвознавства, культурології, публіцистичні й полемічні виступи складають надзвичайно широкий суспільно-культурний горизонт. Доробок автора свідчить, що він не є безстороннім споглядачем, який займає обсерваційні позиції, а людиною активної життєвої вдачі, здатною аналітично вглиблюватися в суспільно-політичні процеси, а також вникати у сутність тенденцій у культурі, літературі, мистецтві тощо. Для праць І. Дзюби, так тематично й жанрово різноманітних, притаманне свого роду тривимірне поєднання. Це залучення історичного минулого, значення якого актуалізується для автентичного розуміння теперішнього, а через теперішнє виникає та реалізується візія майбутнього, яке втілюється в нову українську історію. Усе разом створює цілісне явище.

Якщо йдеться про становлення та розбудову української держави, її утвердження як у свідомості своїх громадян, так і поза її межами, то дуже важливими бачаться стратегічні й тактичні міркування Івана Дзюби. Так, іще в 1990 році, тобто перед міжнародним визнанням суверенітету України та існуванням, хоча й напередодні краху, Радянського Союзу, І. Дзюба виступив на першому конгресі Міжнародної асоціації українців із доповіддю «Україна і світ», яку, до слова, згадає М. Попович. Основні положення виступу Дзюба поділив на такі тематичні аспекти: геополітичний, етнічний, економічний, ідеополітичний, культурний та мовний [2, с. 29]. Концептуальні засади кожного підрозділу не втратили своєї актуальності донині. До них і сьогодні, понад тридцять років від виступу І. Дзюби, можна звертатися при вирішенні відповідних (заявлених у тематиці) проблем. Далекосяжність поглядів українського мислителя гідна подиву. Зокрема, по-сучасному актуально звучать його судження про розстановку міжнародних

сил після здобуття Україною незалежності й передбачення анти-сепаратистських і антиукраїнських тенденцій у політиці західних держав, мотивованих практичними інтересами, пов'язаними з Росією. Наведемо бодай коротенький приклад з доповіді: «Не сприятиме незалежності України і можливе створення вісі Москва – Бонн (Берлін) – Париж. Натомість певні перспективи могла б відкрити об'єднана Європа всіх великих і малих, старих і нових держав» [2, с. 30]. І. Дзюба вже тоді був переконаний, що «вирішальною мірою майбутнє України залежатиме від урегулювання відносин з Росією» [2, с. 31]. Але всі стосунки можна буде будувати за умови відречення Росії від великодержавницьких імперіальних претензій та дотримання наміру розвивати свої національні інтереси, згідно з принципами демократії. Водночас не тільки на рівні міжнародних відносин розглядає І. Дзюба «російське питання», з ним він пов'язує і «внутрішню» українську проблему, а саме – значення російської культури й російської мови для великої частини населення України. Для них ніколи не була російська культура, література, мова іноземними, вони виховувалися на духовних і культурних цінностях Росії, зжилися з ними. Важливість проблеми для І. Дзюби є очевидною; він пропонує вирішувати її не шляхом заборон проявів російської культури в Україні, а шляхом постійного зростання українського культурного потенціалу, а також ширшого використання української мови в усіх сферах національного життя. Цю саму перспективу накреслює І. Дзюба по роках, уболюючи, як патріот Донеччини, за долю рідної землі в нав'язаній Росією війні на Сході держави. Ідеться про збірку есеїв «Донецька рана Україна» (Київ, 2015). Слід признати вченому рацію: запропонований ним шлях вирішення проблеми довгий і тернистий, але єдиноможливий та історично перспективний.

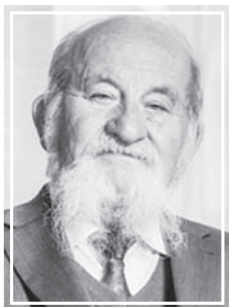
Погляди І. Дзюби уособлюють відкритість українців на схід і на захід. Так, уже саме його звернення до постаті Єжи Гедройця є промовистим і по-своєму не менш актуальним. Стаття І. Дзюби нагадує про важливість утримання добросусідських взаємин з Польщею, показує те, що нас єднає, а не роз'єднує. Легендарний

редактор «Kultury», що гуртував навколо часопису емігрантські середовища поляків, а також емігрантів з інших слов'янських країн, утім і українців, Єжи Гедройць асоціюється з поступовою польською політичною думкою, з вираженою так званою східною політикою. Його увага до пошанування прав і становища в Польщі національних меншин, передовсім українців, була продиктована не лише етичними намірами, а й усвідомленням, що міжнаціональні антагонізми ослаблюють і саму державу. Віра ж у незалежність України, профетично висловлена ще перед Другою світовою війною, поєднувалася з переконаннями, що незалежна Україна стане тим чинником, який зміцнить суверенітет Польщі супроти совецького імперіалізму. Але, як слушно підкреслює Дзюба, Гедройць умів «на польські інтереси дивитися з погляду долі іншого, в чомусь історично залежного народу» [1, с. 175]. Звідси його «концепція солідарної співпраці представників східноєвропейської еміграції – як праобразу майбутнього співжиття й політичного та культурного діалогу визволених від тоталітаризму народів Центральної та Східної Європи» [1, с. 178]. У цій концепції міститься заповіт, який скерував Єжи Гедройць до наших народів і зміст якого висвітлив Іван Дзюба, заглиблюючись в історичне минуле, що стало ідеологічним підґрунтям для сьогодні й дороговказом для прийдешніх.

1. Дзюба Іван. Напівзабутий Єжи Гедройць. *Київські полоністичні студії* / відповідальний редактор серії Ростислав Радишевський, проф., д. філол. н., чл.-кор. НАН України. Київ, 2020. Т. XXXVI. С. 169–178.

2. Дзюба Іван. Україна і світ. *Вісник Міжнародної асоціації україністів*. 1991. №1. С. 28–44.

3. Попович Мирослав. Україна у пошуках нової ідентичності. Київ, 2006.

Микола Мушинка,
доктор філологічних наук, професор,
іноземний член НАН України

Моє знайомство з Іваном Дзюбою

Особисто я познайомився з ним восени 1965 року, будучи аспірантом-стажистом Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України в Києві. Він покликав мене на відзначення першого року народження дочки. Там я познайомився з його друзями-дисидентами: І. Світличним, І. Драчем, Є. Сверстюком, М. Коцюбинською та багатьма іншими, які стали й моїми друзями. На початку листопада 1965 року він по секрету сказав мені, що готує для ЦК КПУ широкий матеріал про порушення ленінських норм національної політики в Україні. Я зауважив, що добре було б з таким документом познайомити й чільного представника української громади Чехословаччини та депутата словацького парламенту Василя Капішовського, мого близького друга. Він не дуже погоджувався, та коли я переконав його, що мені як аспірантові з чехословацьким службовим паспортом митні органи не робитимуть жодного контролю багажу, – погодився. Наприкінці листопада я сказав йому, що виїжджаю додому й повернуся в Київ лише після Різдва 1966 року. По дорозі зупинюся на два тижні у Львові. У день мого виїзду з Києва в листопаді 1965 року він передав мені копію 143-сторінково-

го машинопису свого листа, адресованого чільним представником ЦК КПРС П. Шелесту та В. Щербицькому під назвою «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

У Львові мене поселили в гуртожитку для аспірантів в одній кімнаті з аспірантом-хіміком, як виявилось пізніше – працівником КДБ. Оскільки я цілими днями працював у бібліотеках та архівах, «колега-аспірант» мав ідеальну можливість познакомиться зі змістом моїх матеріалів. Я їх читав лише вечорами, а щоб вони не потрапили в «чужі руки», переховував їх під матрацом. В останній день мого перебування у Львові мій співмешканець провів мене не лише до поїзда, але й у купе, у якому я опинився лише один. На прикордонній станції Чоп мене «митники» (працівники КДБ) піддали ґрунтовному контролю; роздягнули майже до наготи і знайшли папку із самвидавом.

Мене стягли з поїзда, повезли в Ужгород і разом з працівником КДБ (сторожем) поселили в готелі «Верховина» (нині – «Корона»). Уранці розпочалося слідство, яке тривало майже тиждень. Уже на третій день тричленна слідча група працівників КДБ поповнилася двома працівниками празької Державної безпеки (ŠtB), які прилетіли літаком. Я, щоб не пошкодити невинним людям, брав усю «вину» на себе. Листа І. Дзюби я ніби викрав з його папки в Бібліотеці Леніна лише для власного зацікавлення. Подзвонили І. Дзюбі, а він чистосердечно визнав, що дав його Мушинці для ознайомлення В. Капішовського. Подзвонили В. Капішовському, а той підтвердив, що попросив М. Мушинку привезти йому самвидавчі документи про національну політику в Україні.

В останній день слідства чеський представник слідчої комісії взяв мене в окрему кімнату і заявив: «Ви скоїли карний злочин («trestný čin») на території Радянського Союзу, і ми маємо право передати Вас радянським органам, які Вас будуть судити за радянськими законами, і Ви опинитесь там, де вже зараз знаходяться деякі Ваші знайомі. Слідча комісія готова повірити Вам, що Ви потрапили в цю ситуацію внаслідок своєї наївності й нерозважності. Якщо Ви про нинішню затримку на кордоні й

слідство обіцяє не сказати нікому ні слова, ми Вас відпустимо додому, а після Різдва Вас у Пряшеві відвідає наш працівник і повчить, як поводити себе в Україні, щоб знов не потрапити в халепу». Я погодився. Мене підвезли до братиславського поїзда, посадили у вагон і через пару годин я був у Пряшеві.

Про затримку на кордоні я по секрету розповів трьом своїм близьким друзям. Я не знав, що один з них був співпрацівником ШтБ, і в той же день передав розмову зі мною «органам». На початку 1966 року мене і справді відвідав молодший празький член ужгородської слідчої комісії і страшенно вилаяв за недотримання мовчанки. Він заявив, що моє аспірантське стажування в Києві скасовується, а мою провину буде вирішувати кошицький Краєвий суд. Пізніше я довідався, що суд попросив радянські органи видати йому вилучені в мене «антирадянські» матеріали. Одержавши відмову, суд передав справу Крайкому Компартії в Кошицях. Там для вирішення моєї справи створили п'ятичленну комісію, яка кілька разів покликала мене на засідання. Я твердив, що вилучені в мене матеріали не були «антирадянського» характеру, але критикою «порушення ленінської національної політики в Україні». Це твердження я аргументував конкретними фактами з власного досвіду. Комісія винесла мені вирок: «зауваження з попередженням» («*napomenutie s výstrahou*»).

На хвилях «Празької весни» я захистив кандидатську дисертацію у Карловому університеті в Празі й поступив на роботу в науково-дослідний відділ україністики Пряшівського університету (тоді – Університету ім. П. Й. Шафарика). Після окупації Чехословаччини військами Варшавського договору 1968 року мене виключили з комуністичної партії, звільнили з роботи із суворою заборорою працювати в «духовній сфері» та публікуватися. Чотири роки я працював пастухом колгоспної худоби, а дальших дванадцять років – кочегаром.

Після повної реабілітації в 1990 році я повернувся на роботу в Науково-дослідний відділ україністики й нав'язав стосунки і зі своїм давнім другом Іваном Дзюбою. Будучи

міністром культури, І. Дзюба в часі офіційного візиту в Словаччину виявив бажання зустрітися з українською громадою Словаччини. До Пряшева він приїхав у супроводі Посла України у Словаччині Петра Сардачука. Бесіда з ними відбулася в «Українському клубі» («Руському домі») 15 лютого 1994 року (див.: «Нове життя», 26.02.1994, № 8, с. 1–2). Після бесіди я провів його в готель «Шариш», де ми проговорили до самого ранку. На прощання він подарував мені книгу «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (Монреаль, 1968) з присвятою: «Дорогому Миколі – нарешті! 15.02.94. З великою повагою і бажаючи великого добра».

З того часу ми зустрічалися з ним ще кілька разів. Майже при кожній зустрічі він дарував мені свої книжки. Є їх у мене цілий десяток. На Міжнародному конгресі українців у Чернівцях 2002 року він як голова Конгресу подарував мені свою 848-сторінкову монографію «З криниці літ», т. 2 з присвятою: «Дорогому Миколі Мушинці, згадуючи роки дружби. Хай нам ще працюється». Свою книжку про «Кавказ» Т. Г. Шевченка «Застукали сердешну волю» (Київ, 1995) він супроводив присвятою: «Дорогому Миколі Мушинці на спомин про незабутні роки, до яких вів нас Шевченко».

До мого 85-річчя І. Дзюба разом з Миколою Железняком надіслали мені прекрасно оформлену «Подяку за багаторічну активну й плідну співпрацю з Інститутом енциклопедичних досліджень НАН України та Головною редакцією ЕСУ». (Збірник Микола Мушинка – 85. Пряшів, 2021, с. 50).

Щиро вітаю свого Друга Івана Дзюбу з круглим ювілеєм і до дальших років бажаю йому доброго здоров'я, здоров'я і ще раз здоров'я!

Пряшів, 5 липня 2021 року

Марко Павлишин,
професор Університету ім. Монаша,
іноземний член НАН України

Будівничий нації (до вшанування 90-ліття Івана Дзюби)

У серпні 1990 року в Києві відбувався Перший конгрес Міжнародної асоціації українців. Хто мав щастя брати участь у ньому, відчував дотик історії. Багатолюдний науковий захід зближував гуманітаріїв, небайдужих до української проблематики і власне України, яких ще недавно розділяла «залізна завіса». Відчувалося, наскільки дорогою була як для делегатів конгресу, так і для київської публіки, яка переповнювала залу засідань, ще молода і незвична свобода висловлюватися на теми, донедавна небезпечні, а то й заборонені.

Для мене, молодого тоді науковця з Австралії, з великої громади вчених з України та багатьох країн світу, присутніх на конгресі, виділялися окремі особистості, які, завдяки своєму науковому доробку або громадській активності, або комбінації цих, двох, факторів, викликали особливу повагу. До них належав Іван Дзюба. Його виступи на пленумах конгресу, під час наукових сесій та на організаційних засіданнях сприймалися як авторитетні, і були вони означені прикметами, знаними мені з доробку Івана Михайловича: чіткою логікою, глибоким знанням фактажу, риторичною яскравістю, тоном гуманності й толерантності.

Звичайно, особистому знайомству з Іваном Дзюбою передувало знайомство з ледве не героїчним образом чільного шістдесятника в українській діаспорі. Про харизматичного, хороброго промовця на неофіційних громадських зібраннях захоплено писали й говорили. Виступ до 50-ліття від дня смерті Лесі Українки, виступ проти антисемітизму в Бабиному Яру, протест проти арештів українських інтелектуалів під час прем'єри фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» – це були події-символи. Для політично й культурно зацікавленої частини української діаспори вони поповнювали образ руху опору радянській системі, який вписувався в наше загальне бачення новітньої історії України як боротьба за національну справедливість. А трактат «Інтернаціоналізм чи русифікація?» вже самою назвою виголошував протест проти системного колоніалізму, вкоріненого в радянську владу.

Наприкінці 1980-х років і на початку відновленої незалежності України образ Дзюби-шістдесятника почали збагачувати нові тексти, водночас дослідницькі й публіцистичні, по-різному присвячені тому ж ідеалу повноцінної української культури в повноцінній українській нації. Були це, з одного боку, прочитання літературних особистостей, у першу чергу членів Дзюбиної генерації, з другого, – широкомасштабні узагальнені роздуми з діагностикою сучасного розхитаного стану української культури й ідентичності української людини, і закличками до їх оздоровлення. На мене найбільше враження справили тоді дві публікації: книга 1989 року про стосунки Шевченка зі слов'янофілами – дослідження, яке цілком можна розглядати як внесок у постколоніальні студії, відносно нову на той час галузь літературознавства, і славнозвісна стаття, опублікована роком раніше, «Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність?». В останній з особливою силою, мені здавалося, було представлено ідеал системності національної культури: її здатність генерувати власні, не накинуті ззовні, цінності та її існування у природному поєднанні із життям своєї нації як повсякденним, так і вищим, духовним.

У січні 1992 року, через півроку після проголошення незалежності України і неповних два місяці після референдуму, який її закріпив, у Мельбурні відбулася перша конференція Асоціації українців Австралії під назвою «Україна в 1990-х». Івана Дзюбу ми запросили ніби «з посади», – він тоді очолював Національну (себто Українську) асоціацію українців, – але насправді з поваги до його наукового й громадського авторитету. Іван Михайлович зміг, на щастя, прибути і збагатити цей захід передовсім своєю розлогою доповіддю «Незалежність України і проблеми культури», яку ми опублікували в матеріалах конференції, і яку, наскільки мені відомо, від того часу не перевидавали. Виступ виявив головні тези, спільні для багатьох робіт Івана Дзюби того часу. Погляд в історію увиразнював і критично оцінював колоніальну спадщину, з якою Україні потрібно впоратися. Погляд уперед прагнув розгледіти шляхи до подолання колоніальних комплексів меншовартості, розвитку української культури за умов незалежності, зміцнення інституційної та матеріальної бази української культури.

Окрім того, Іван Дзюба збагатив конференцію своєю щирою і ввічливою увагою до виступів доповідачів, у тому числі й молодих учених, своєю теплою, врівноваженою особистістю, своїм лагідним гумором, своїм дотепним словом. Таким був Іван Дзюба і під час усіх наших пізніших, нечисленних, на жаль, але незабутніх зустрічей – у міністерському кабінеті, у будинку Академії наук, за столом у гостинній квартирі батьків моєї дружини-киянки, на парковій лавці перед Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського.

Так склалося, що ми один про одного писали. Джерелом великої радості для мене є те, що Іван Дзюба написав передмови до збірки моїх статей «Канон та іконостас» і до фестшифту «Козаки в Ямайці». Я вдячний Іванові Михайловичу за ці тексти – за увагу й чуйність до написаного, за делікатність його дружньої критики, за не менш тактовні натяки на те, що варто робити далі. А також я вдячний за те, що нагода писати

про Івана Дзюбу в передмові й післямові до його тритомника «З криниці літ» і в англomовній статті «В обороні культурної нації до і після 1991 року: Іван Дзюба» подарувала можливість уважно прочитати значну частину його доробку і, таким чином, багато чого навчитися від ученого виняткової прозорливості, любителя свого народу і всіх народів, шанувальника своєї культури і всіх культур, принципового й невтомного поборника справедливості та людяності.

На многії літа, пане Іване!

Мельбурн, 9 липня 2021 року

Оксана Пахльовська,

*письменниця, культурологиня, професорка,
докторка філологічних наук*

«І ТІНЬ СІЗІФА, ТІНЬ МОЄЇ ДОЛІ...»

Іванові Дзюбі, славетному Ювіляру, сьогодні – 90. Україні, за яку Він боровся, – 30, і тисячу років. Бажаючи безмежного здоров'я, невичерпних енергій і нових книжок, питаю себе: що зараз відчуває поважний Ювіляр?

Що відчуває сьогодні людина, яка присвятила своє життя боротьбі за Україну – вільну, свідому, європейську, інтелектуально й морально гідну своєї історії та поважану у світі? Що відчуваєте Ви, що приїхали до Києва з Донеччини, з області, яка називалася в ті часи ще «Сталінською», – і вже мали в собі новий етос мужності й мудрості, громадянської пристрасті, щоб уявити Україну незалежною – і розпочати за неї боротьбу?

Поряд наші сусіди – Польща, Чехія... В ті 60-ті Ви з Мамою, з іншими Вашими друзями і колегами, піднялися на боротьбу «за свободу і за Європу», як казав про це Кундера, – разом також з інтелектуалами тих країн. Ці країни вже давно в ЄС і в НАТО, захищені військово і юридично, економічно і культурно від будь-яких «зелених чоловічків», – і таких, які захоплювали Крим, і подібних до тих, які чіпко засіли у владних коридорах Києва.

А ми не знаємо, чи завтра буде наша держава. Не знаємо, чи завтра вже й не зелені чоловічки, а чорні не вступають до Києва. І це не буде електронна гра в ОП.

Що трапилось? Хто не зумів побудувати ту Україну, яку Ви з Мамою мали в душі, у Ваших творах, у пророчих візіях, у раціональних проєктах? І разом з Вами – Валерій Шевчук, Юрій Щербак... І не називаю імен тих, хто дивиться на цю Україну з небес, – безсмертно болить за ними душа.

Почуваю себе винуватою. Ваше покоління назвали «шістдесятниками». Вас було дуже мало – тих перших, що пішли на ті барикади. Ви почували себе самотніми. Але ширилося коло солідарних з Вами людей. Ви платили за Вашу сміливість в'язницею, засланнями, заборонами, всіма формами переслідування. Ви платили за це виснажливою боротьбою за сенс кожного автентичного слова, за зміст кожної чесної думки.

Нас назвали «вісімдесятниками». Напевно, частково й інерційно. А частково й концептуально. За віком, а іноді й за біографією ми – Ваші діти. Одначе нам було незрівнянно легше. Система падала. Ми могли з неї вже й сміятися, а вона не мала сили переслідувати й забороняти. Хіба що фізіономії партійних чиновників буряковіли, коли ті бонзи слухали наші знущальні виступи. Але ми фактично вже мало чим ризикували.

Ми були поколінням зламу епох. І на наші плечі лягало особливе завдання. Ми знали, що таке радянська система. І ми входили в новий час молодими, але зрілими людьми.

Тому великою мірою саме ми дозволили радянському Харону перевезти в незалежну Україну всі ті привиди системи, які швидко регенерувались – і знову почали нищити нашу країну зсередини.

Так, Революція на граніті, 1990-й. І Помаранчева революція, і Євромайдан.

Після кожного із цих протестів виникала коротка ілюзія рішучих змін. А потім розросталось кишло старих привидів. Звичайно, ми не несемо відповідальності за всі історико-куль-

турні детермінації. Але за модальності цих дегенерацій – великою мірою ТАК.

Ви особисто – і Ви як шістдесятники – бачили від самого початку, що Україну підмінили. *«Гряде неоцинізм – я в ньому не існую»*, – Мама це написала в 1993-му.

Але Ви в 60-ті були злютованим Рухом Опору – і ним залишились сьогодні. Дуже різні, як і належить талановитим людям, але Вас об'єднувала велика мета, в якій кожен з Вас міг знайти свій простір для дії. Звідси й образ Сізіфа – як тіні Вашої долі:

Ще крок, Сізіфе. Не чекай на оплески.

Для глядачів тут сцена закрута.

Ви йшли тією крутою скелястою дорогою, не чекаючи на оплески. І це той Сізіф, про якого писав Камю: найвище покликання інтелектуала. Безстрашно ставитись до того, що знову все треба починати з початку.

Потім прийшли покоління, – від нашого й далі, – представники яких прагли найперше глядачів і оплесків. Окремі, звісно. Але в цілому це вже покоління без почуття солідарності. Солідарність була хіба в одному: в бажанні демонтажу спадку шістдесятників. Чомусь вони всім заважали. Тож прозвучали громогласні звинувачення шістдесятників – найперше Симоненка – в написанні одного-другого компромісного вірша. Але тихенько забулося, як самі, коли система вже геть валилась, прудко вступали в партію, – дехто у рік смерті Стуса. Письменники і науковці. Що не йдеш у Спілці чи в інститутах Академії – нові й нові кандидати. Одна річ – не витримати тиск повносправного диявола. Інша – укласти пакт з дияволом, коли в нього вже тліє хвіст.

Колись із цікавістю запитала в колеги, що ж вони там роблять на засіданні парткому? Колега втаємничено сказала: «Ми розвалюємо партію зсередини».

А що, якщо партія їх розвалювала зсередини?!

А потім саме представники мого покоління розділили письменників на «заангажованих» та «незаангажованих». Перші були оголошені такими собі архаїчними патріотами,

а от «незаангажовані» – постмодерністами та іншими «істами», що хто підчитав у Вікіпедії. Типу як оце сьогоднішні «лібертаріанці». Совки совками, а слово ж яке *красіве...* Проголосили, що еліти в нас немає, що література – це гра, що історії не потрібно, що вся українська література – це кітч, що сучукрліт – достойне самовизначення, що обценна лексика доводить модерність української мови тощо. Жонглювання ідеями, кожен у своїй цирковій ніші. На суспільство посипались месиджі полегшеного ставлення до культури, непотрібності критеріїв, необхідності викорінювати саме поняття моральних авторитетів...

А потім замиготіли покоління, одне за одним: дев'яностики і двотисячники, і далі за списком, аби тільки числівники піддавались морфологічному насиллю. «*Hate Speech*», «мова зненависті», що супроводжувала утвердження деяких вісімдесятників, – може, єдине, що вони взяли на озброєння. І так одне покоління вчилася підсиджувати й не любити інше. Більшовики мали б випити російського «шампанського».

У 2001 році один автор написав цікаву статтю: «Смерть шістдесятництва». Там є знаковий пасаж: «Злам тисячоліть зруйнував міф про шістдесятництво. Це був міф про інтелектуалів, що не бояться засвідчити власну позицію. Їх не було багато. Їхньою зброєю була не агресія, а талант. А на вістрі їхньої зброї було Слово. І все, що їм потрібно було робити, – це лише те єдине, що вони вміли, – НЕ МОВЧАТИ. І ось, коли суспільство як ніколи потребує голосу моральних авторитетів – усі раптово оніміли»¹.

І не без самовдоволеного нахабства допитувався: «Чорт візьми, а безпортфельні Іван Дзюба та Мирослав Попович чого бояться? Хто ще тут претендував бути моральним авторитетом? АУ!!!».

По-перше, хто мав право підозрювати, що вони «бояться»?! А по-друге, у критичний момент покоління молодих, у силі віку людей інфантильно зажадало словесної підтримки

від тих, хто вже пережив усі форми репресій і волів працювати за своїм письмовим столом.

Мирослав Попович щойно тоді видав з Вами, Іване Михайловичу, та іншими авторами «Універсальний Словник-Енциклопедію», працював над «Червоним століттям». І ще потім надрукував «Бути людиною» (2011), а перед самою смертю у 2018 році – «Філософію свободи». А потім у міськраді забракло голосів, щоб перейменувати вулицю радянського діяча Семашка на вулицю імені Мирослава Поповича. І щось не чути було молодих голосів на підтримку. То й добре. Бо все одно б на тій вулиці зробили нічний притон або офіс партії ОПЗЖ, як уже сталося з вулицями, що носять імена Чорновола і Стуса.

У тому ж таки 2001 році у Вас, Іване Михайловичу, вийшло есе «Україна перед Сфінксом майбутнього». А вже в 2003-му – коротка і трагічна книжка «Пастка, 30 років зі Сталіним, 50 – без Сталіна». У 2004-му – стаття «Вимирання слова»² – пронизливий і пророчий аналіз трагедії нації, яка неминуче деградує, втративши зв'язок з «материнською мовою», а відтак і з космосом через непідключеність до «світопояснювального» Слова-Логосу. В одній статті – нещадний мовний і психологічний портрет сов'єтизованого суспільства. У 2005-му виходить Ваш грандіозний труд – «Тарас Шевченко». У 2006-му – «Порнократія на марші» – суворий аналіз проблем української ідентичності, що спричинились до спотворення динаміки Незалежності. А потім тритомник «З криниці літ», 2006-7. А в наступному році – академічне видання «Тарас Шевченко. Життя і творчість». В тому ж таки 2008-му – «Спогади і роздуми на фінішній прямій». У 2010-му – «Прокислі щі від Табачника. Галичанофобія – отруйне вістря українофобії». У 2011-му – книжка про Ліну Костенко «Є поети для епох», перевидана в 2019-му. Знов таки у 2011-му – книжка-синтез «Нагнітання морю: від чорносотенців ХХ до українофобів початку ХХІ ст.» – могутня аналітична антологія українофобії. У 2012-му – «Бо то не просто мова, звуки». У 2013-му – «Не окремо взяте жит-

тя», але й тритомний «На трьох континентах». У 2015-му – «Донецька рана України». У 2016-му – «У літературі й навколо» і доопрацювання Вашої частини в нашому спільному виданні «Гармонія крізь туту дисонансів...». «Тарас Шевченко серед поетів світу» і «Чорний романтик: Сергій Жадан» – це 2017-й. «Повернення Хоми Скептика» і «Золота нитка: Нариси про (не) знаних» – 2020 рік. «Право на сміх» – 2021-й... І це далеко не повний перелік.

Це пише не просто видатний автор. Це титанічна праця гуманітарної Академії. Це відновлення смислів гуманітаристики, вбитої радянською системою.

А от у вищезгаданому опусі написано: «Так померли шістдесятники. Померли невчасно і померли безславно. <...> Померло шістдесятництво як міф про покоління інтелігентів – борців за демократію». До речі, автор якось і не помітив, що всього два роки перед тим В'ячеслав Чорновіл не помер, а його вбили.

Натомість новітні «борці за демократію» попрацювали на славу. Створили арткафе «ОстаNNя барикада». Зробили там канапки із салом. А потім однойменний мистецький рух. Атракційні, звісно, ініціативи: фестиваль вертепів чи патріотичних пісень. Змістовна й телепрограма для популяризації української культури, що складається з необхідних рубрик: «Подія», «Скандал», «Вечірка», «Пісня». Але найкращі, звичайно, були Гуляйпільські «Дні Незалежності з Махном».

От Ви, Іване Михайловичу, писали і мовчали. А там тааака тусня! Поети вірші писали на голих дівчатах. Та й Махно ж, відомо, якраз той «державник», чий досвід украй потрібен Україні. А потім з того повиростали театральні «протівсіхи», що обіцяли легко повалити Януковича. Вони ж потім розповідали про себе як про «письменників війни» на зарубіжних конференціях, поки людей реально розстрілювали на Майдані і на фронті. А з патетичного популізму «протівсіхів» великою мірою і постав цинічний популізм «України-73», завдяки якій ми втратили надовго будь-яку перспективу ЄС і

НАТО. Це, власне, і є та Україна – чи не-Україна, «какаяразніца», – яка глуха до трагедій, яка прагне смішних і заспокійливих видовищ, якій точно «любити Оклахому» легше, як свою країну. Культ обценної лексики зробив таке суспільство нечутливим до розперезаного хамства і густого мату, яким його криє влада, назвавшись совковим терміном «слути народу». І література оновилаь: з'явився новий тип автора, який може писати тільки російською, і його це «урає», адже він пише для «середньостатистического пацана», а «ті, хто пішов на війну, сучукрліт не читають»³. Мова, достойна авторів. Автори, достойні мови. «Вимирання слова» таки відбулося. Коло замкнулось.

Не хотілось би думати, але відчуваю: великою мірою зараз пишеться віртуальний текст «Смерть вісімдесятицтва». Бо шістдесятники в умовах тоталітарної системи таки ж зуміли ту систему підважити, розхитати, висвітлити пекельні її рельєфи. А вісімдесятники дозволили – хто через надмірний індивідуалізм, а хто й через надмірну поверховість, – щоб ця сама система, тисячу разів перефарбована, знову накрила Україну своєю залізною павутиною.

Звичайно, є в тому ж моєму поколінні люди, яких глибоко шаную і люблю. І такі ж люди і в інших поколіннях, роботі яких безмежно радію. Але «високовольтна лінія духу» провисла й іскрить.

Тому, Іване Михайловичу, простіть. За все, що не зроблено. За все, що зроблено не так.

Але Ви в собі завжди несли й несете шляхетне світло розуміння – і благодатне світло надії. Енергію перестворення.

Кожен, хто має честь працювати з Вами, – щаслива людина. Тому ми щасливі і вдячні Вам люди.

«І камінь в прірву котиться з-під ніг...» Я все своє життя чую гуркіт того каменю. Тому Вас глибоко люблю. Тому душу розривають слова: *«Брате мій, наречений Іваном...»* Кожен біль і кожен труд Вашого життя завжди відлунює в нашому домі.

Вітаємо! Дай Вам Боже безміру сил і часу для нової роботи, нових книжок, нових задумів. Переадресовую Вам чарівне побажання, яке ми нещодавно отримали від Михайла Ілленка: «Гарного дня, гарного року, гарного століття і гарного тисячоліття! А там вже буде легше, бо звикнемо».

Рим, 10 липня 2021

Примітки

¹ URL: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/smert_shistdesyatnitstva.html. (9/02/2001).

² URL: https://zn.ua/ukr/ART/vimirannya_slova.html. (23/07/2004).

³ URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-55363658>. (19/12/2020).

Валентина Собо́ль,
доктор філологічних наук,
професор кафедри україністики
Варшавського університету

Місця пам'яті Івана Дзюби

Почну зі вдячності на адресу Івана Михайловича за те, що напередодні його знаменного ювілею прочитала перші два томи-збірники тритомника «З криниці літ» (перший том – з дедикацією автора), сповідь «Спогади і роздуми на фінішній прямій», а також чотири історико-культурологічні есеї «Донецька рана України», наявністю яких завдячую професорці Лесі Вахніній. Апелюватиму до афористичних висловлювань автора як ключових місць його пам'яті.

Місцем пам'яті може бути будь-що: людина, книжка, місто й сад, слово пісенне і наукове. В Івана Дзюби місця пам'яті совісні, щирі, а за формою – часто афористичні. Їх джерела – «внутрішній потяг до абсолюту»¹. Цією максимою на адресу Євгена Сверстюка автор висловився і про себе. Невпинний потяг до абсолюту – ось він, у розмислах і чеканних тезах, які постали з української крові і плоті. Про значення пам'яті, в унісон, але раніше виданої (2011 р. – французькою, а 2014 р. – українською), ідеться і в збірці есеїв П'єра Нори «Теперішнє, нація, пам'ять»² з його рефлексіями над «его-історіями» та місцями, де твориться пам'ять певної спільноти. Напевно, раніше – у синтезах Астрід Ерлль «Культура пам'яті»³ з її концепцією літератури як «незалежної с и м в о л і ч н о ї ф о р м и»⁴ культурної пам'яті».

Не буду цитувати ані цих, ані інших, хоча й надзвичайно цікавих досліджень із царини антропології пам'яті⁵. Спробую, бодай пунктирно і, на жаль, дуже неповно окреслити тільки кілька місць пам'яті української. І то в тих розвідках ювіляра, які, поки що, не перекладені (як «Інтернаціоналізм чи русифікація?»; ця книжка побачила світ не лише українською, а й англійською, французькою, італійською, китайською, російською).

В есеї «Феномен Євгена Сверстюка» національне безпам'ятство кваліфіковане як величезне, а можливо, – найбільше наше зло: «Бо історична пам'ять – фундамент і *самостояння, і культури як стрижня особистості та нації*. Міра культурної пам'яті є і мірою зрілості самоусвідомлення» [тут і далі курсив мій. – В. С.] [т. 1, с. 635]. І далі: «Поважне (не конче апологетичне) ставлення до свого минулого – одна з граней особистої гідності».

Сили і переконливості додає ще й дорогоцінна сповідальна нота. Автор наголосив, що з його покоління Євген Сверстюк чи не найбільше усвідомлював «культурне значення *особистої пам'яті*» [курсив І. Дзюби. – В. С.].

«Миследіяння» [т. 1, с. 633], як можна переконатися, читаючи його твори, зіткане зі загальнолюдських, національних і особисто-приватних місць пам'яті, вони не входять у конфлікт, але творять універсальність, яка «не в абстракції, а в конкретному»: «Не маргінальна культура, а універсальна – ось наше гасло. Але універсальність – не в абстракції, а в конкретному: в широкому діапазоні національно-самобутніх форм вираження, що збагачують багатоманітність людства»⁶ [т. 2, с. 947]. Ця теза – з останнього акорду як же важливої розвідки «Українська культура та її можливості у міжкультурному діалозі». Розвідки, що заслуговує не лише на окрему поважну студію.

Творче буття Івана Михайловича сформувалося з таких місць пам'яті, які означають і здобутки, і втрати, і кровоточиві рани. Одна з незагоєних – донецька рана України⁷. Її прочитано, побачено й передбачено очима серця. Її про-

креслено від основ, від джерел, від витоків (есеї-розділи «Донеччина – край українського слова», «Донецька складова української культури», «Трагедія Донеччини»). Її почуто, на відміну від непочутих багатьма іншими слів професора Володимира Білецького на Міжнародному конгресі україністів у Донецьку. Уже в далекому червні 2005-го він обґрунтував тезу, що сам державницький проєкт «буде успішним або неуспішним у сучасних вимірах в залежності від того, як скоро і як глибоко Схід, зокрема Донбас, буде інтегрований в державотворчі процеси»⁸.

То було, якщо хочете, «повчання дітям» Володимира Білецького, провісника, донецького вченого і лідера від Бога. Він поклав огроми сил, гуртуючи нас у Донецькому відділенні НТШ, у дискусіях, публікаціях на ламах часопису «Схід», видаючи наші книжки, статті, есеї, спонукаючи, як Володимир Мономах, тримати душу вгору – і не потішаючи, а мобілізуючи до праці – в часи, коли – задовго до війни! – тривала тиха чистка українських кадрів відомо чийми руками. Пригадую, з якою великою, але до сліз наївною, як розумію нині, вірою та надією ми з Донецька дивилися на Київ, яким міцним було переконання, що українська ідея спрацює...

Совість філфаку, незабутня доцентка Пустова (Василя Стуса пізнала ще студентом) була в усі дзвони, зверталася скрізь, де могла. Протестувала проти «ідейних ліліпутінців», «темних шалапутінців», правду в очі говорила і «бур'яногородним пасіонаріям»... Була невтомною, як той Орлик, котрий писав до всіх сильних світу (навіть до Папи Римського Бенедикта XIII), бажаючи рятувати Україну. Французькому вченому, далекому від глибинного розуміння діянь мазепинців Данієлю Бовуа, він видався павучком, а величезний діаріуш гетьмана-вигнанця – такою собі химерною бароковою коморою.

У криниці літ Івана Дзюби, що є глибшою за всі комори, скарбів не зміряти. І книжка генія бароко Джамбаттисти Віко «Засади нової науки про загальну природу націй» – тільки одне з промовистих місць культурної пам'яті (в есеї «Десять пише-

мо, сто в умі»). І в цьому контексті шістдесят чотири Аксіоми Джамбатисти Віко, можливо, і не випадково переобтяжені, як зауважив Іван Михайлович, «причіпками його [Віко. – В. С.] пам'яті» [т. 1, с. 706].

Місцем пам'яті, як знак присутності України у світі, є сцієнтизм. Автор безпомилково вміє зауважити і оцінити інтелектуальний градус там, де він є. Як у поемах Миколи Бажана (есеї «Запрошення до робітні майстрів»). Так само, як у перекладах з англійської та польської Василя Борового (приміром, твори Віслави Шимборської Боровий почав перекладати українською задовго до того, як вона стала лауреатом Нобелівської премії – есей «Міцність борового кореня»). Як і в жанрі складної філософсько-психологічної прози з її обстоюванням «замкненої» особистості у творах Валерія Шевчука – «з його тонкою психологічною структурою моральних шукань та самозречення героя-інтелегента» [т. 1, с. 93].

Коли вражає відсутність думки в чинах і діях «самопроголошених елітарників» [т. 1, с. 702], тоді від «брутальщини псевдобуржуазності» летить уява в Атлантиди, які поглинуло ХХ століття (в есеї «Спогади і роздуми на фінішній прямій»).

Їх, Атлантид, слушно названо кілька. Їх, певно, більше, на жаль... Летять душа і думка не тільки в Атлантиду української Донеччини – у селищі Оленівські Кар'єри жили батьки, і «...там найдорожчі мої спогади»⁹, – зізнався Іван Дзюба. Правдоподібно, що вже там пробудилася і набирала сили «небезпечна допитливість совісної думки» [т. 1, с. 632]. Нині – це Докучаєвськ, де «загніздилися мобільні бандити».

Це ще й Атлантида середньо- і східноукраїнського містечкового єврейства, і Атлантида галицького села з культом освіти, читальні, книги, повагою до священика і вчителя (чому зникла та повага сьогодні?..).

Це також і Атлантида української діаспори з її жертівністю, відважно сміливою посвятою в праці для України, ві-

рою у високе її призначення у світі. Вінніпезький архіваріус Володимир Сенкус у серпні 2015-го переконував мене, що Канада чи не єдина у світі країна, де українців щиро і правдиво шанують, де слово «українець» звучить гордо! Знайомство з Оксаною Розумною дарувало і сердечну приязнь, і радість праці в родинному архіві, у книгозбірні покійного її чоловіка – про нього ще й раніше стільки доброго й мудрого почула від люблінського професора Михайла Лесіва: вони зростали в одному селі на Тернопільщині, а ставши емігрантами, присвятили життя україністиці. Чи ж легко тепер уявити, що світлої пам'яті професор Ярослав Розумний у 80-х роках ХХ ст. мав понад 200 студентів-україністів ¹⁰?

Сьогодні ж, на жаль, на межі зникнення магістерські студії на деяких кафедрах україністики за кордоном. Розумних студентів нам, можливо, і не бракуватиме, однак конче потрібно, як переконував Євген Сверстюк ¹¹, «...відновити і засвітити Дім отця, щоб він здалеку мерехтів, як маяк бездомним. Коли буде батьківський дім – українці в світах почуватимуть себе зовсім по-іншому і найобдарованіші потягнуться на світло» [т. 1, с. 634].

Усупереч всьому хочеться вірити і сподіватися, що серед скарбів криниці літ особливо дієвими є і будуть ті, де автор робить «психологічно-етичний розтин» [т. 1, с. 633] українства, що з новим наповненням буде почуте, як у Лесі Українки, «благословенне Слово, що гартує», що філігранне прочитання доробку «не від світу цього» поета Григорія Тименка збудить «і гордість, і пекучий сором, і біль, і розпач, і нетерпіння, і самонавіювання надії, і поривчий протест» [т. 1, с. 661]. «Є два шляхи у нас на Україні – / Один до волі, другий до ганьби. / На роздоріжжі золотої мрії / Стоять самі збіговиська рабів» ¹² – ці рядки Тименка сьогодні коригує нова доба. Час, у якому «*майбутнє України вирішуватиметься у сфері культури*» [т. 2, с. 935].

Як стверджує Іван Дзюба, «сама культура, цілісна національна культура формує конкретну людину, вона ж увінчує й

увічніює, освячує самоствердження суспільства, без чого можна говорити хіба що тільки про “заявку” на історичне буття в людстві. А усвідомлення загальнонаціонального смислу існування відбувається у межах і формах культури, і тільки так. *Міра культури є і мірою свободи*. Сама культура конкретного народу є творчістю його самопізнання і самоствердження в матеріалі природи та історії, а в найзагальнішому – здійсненням його історичного покликання, як водночас і глибинним, базовим рівнем мотивації поведінки особистості» [т. 2, с. 935].

Многая літа Вам, шановний Іване Михайловичу!

Примітки

¹ Дзюба І. 3 криниці літ. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 1. С. 633. Далі цитуємо за цим виданням, зазначаючи том і сторінку у квадратних дужках.

² Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / пер. з франц. А. Репа. Київ : Кліо, 2014. 272 с. Вирази вченого «его-історія» і «місце пам'яті» дуже швидко ввійшли до наукового обігу, набувши розголосу у Франції, зазнали численних перекладів і наслідувань поза її межами.

³ Erll Astrid. Kultura pamięci. Wprowadzenie. Przekład Agata Tererek. Posłowie i redakcja redakcja naukowa Magdalena Saryusz-Wolska. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa, 2018. 318 s. Монографічну працю Астрід Ерль «Культура пам'яті» називають довідником з найважливіших теорій як індивідуальної, так і колективної пам'яті. Праця, написана німецькою, нині перекладена англійською, іспанською та польською мовами.

⁴ Тут Астрід Ерль апелює до праці : Cassirer E. Esey o człowieku. Wprowadzenie do filozofii ludzkiej kultury. Tłum. A. Staniewska. Warszawa, 2017.

⁵ Див. збірник : Antropologia pamięci. Wstęp i redakcja Paweł Majewski, Marcin Napiórkowski, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa, 2018. 484 s.

⁶ Дзюба І. З криниці літ. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 2. С. 947. Далі цитуємо за цим виданням, зазначаючи том і сторінку у квадратних дужках.

⁷ Знакова праця І. Дзюби «Донецька рана України» відразу знайшла резонанс у Польщі (див. рецензію Галини Корбич: «Porównania» 17. Red. Bogusław Bakuła. Poznań, 2015. S. 274–279).

⁸ Дзюба І. Донецька рана України. Історико-культурологічні есеї / НАН України. Інститут історії України. Київ, 2015. С. 67.

⁹ Там само. С. 11.

¹⁰ Див.: Соболев В. Професор Ярослав Розумний (6.09.1925–13.12.2013). *Studia Polsko-Ukraińskie*. Red. Walentyna Sobol. Warszawa, 2015. № 2. S. 211–222.

¹¹ Див.: памфлет Сверстюка «Свобода слова і культура думки...» [т. 1, с. 636].

¹² Поетичні рядки Григорія Тименка цитовано за: Дзюба І. З криниці літ. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Том 1. С. 661.

Мирослав Сополіга,

*доктор історичних наук, професор,
іноземний член НАН України, экс-директор
СНМ – Музею української культури
у Свиднику (1986–2016)*

Українці Пряшівщини складають доземний уклін Іванові Дзюбі

Хрущовська «відлига» в СРСР та його сателітах – країнах соціалістичного табору, повною мірою проявилася і в Чехословаччині, зокрема, в 60-х роках. Нова генерація політиків на чолі з О. Дубчеком наївно повірила в можливість трансформації режиму в «соціалізм з людським обличчям». У той період значно активізувалася й українська спільнота, зокрема, на Пряшівщині. Українська культура в нас зазнала вершини свого розвитку.

Будучи студентом Університету П. Й. Шафарика в Пряшеві (УПЙШ), я разом з іншими українцями мав можливість кілька разів побувати в Україні, яка нас зачарувала своїми пам'ятками та взагалі культурним надбанням, доброзичливістю й гостинністю корінного населення. Водночас нас дедалі більше розчаровував суспільний лад Радянського Союзу – країни необмежених можливостей, «где так вольно дышит человек». Зокрема, нам боляче було, коли в столиці України, і то навіть в музеях та інших культурних установах, до нас – закордонних українців та ще й українців зверталися російською мовою. Наші протес-

ти сприймалися вкрай презирливо: «У нас только в западных областях разговаривают на украинском».

І тут раптом, у такій задушливій та пригніченій атмосфері, серед молодшої генерації українських інтелектуалів-шістдесятників, мов Фенікс із попелу, з'явилася людина, яка насмілилася публічно протестувати проти політики влади, проти переслідування та арештів української творчої інтелігенції. Мужня постань Івана Михайловича Дзюби та його розгромницький трактат «Інтернаціоналізм чи русифікація?» про загрозливі проблеми національної політики радянської соціалістичної системи викликали широкий резонанс не тільки в Україні, але й за кордоном, у тому числі й у Чехословаччині. Як грім з ясного неба, сприйняли появу цього твору українці Пряшівщини. Цей маніфест української національної еліти вважався символом оновлення та невмирущості української нації, а її автор – провісником та будівничим модерної демократичної держави Україна. Праця стала для нас предметом не тільки обговорення, але й поширення самвидавом, а згодом видрукування за кордоном. Якраз через Пряшів рукопис твору І. Дзюби переправлявся на Захід (Мюнхен, Париж, Лондон, Рим, Нью-Йорк), а причетними до цієї відважної та небезпечної справи були деякі викладачі, студенти та абсолювенти УПІШ (М. Мушинка, Ю. Бача, П. Мурашко, П. Гроцький та ін.).

У 1967 році мене прийняли на роботу в Музей української культури, де формувалося патріотичне ядро наукових працівників, зокрема, з випускників Пряшівського університету. Велику роль у цьому відігравала унікальна постать Івана Дзюби і його багатогранна літературна, наукова та суспільно-політична діяльність, яка нас одухотворяла, додавала віри й надії на краще. Пробудження національного духу українців Пряшівщини в цей період сягало своєї кульмінації.

У червні 1981 року мені пощастило бути учасником курсів української мови для іноземних українців у Київському педагогічному інституті імені Горького. У другий червневий вікенд мене навідав відомий львівський етнолог-лемкознавець

Іван Дмитрович Красовський, якого титулювали «лемківським імператором». Він запросив мене на пікнік у Пуща-Водинський лісопарк в дусі гасла: «Вшитки дзяди – гоп до купи!», що в лемківському діалекті означає «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!». І так у неділю я опинився на березі чудового озера в товаристві поважної пані Романи Романівної Кобальчинської – провідної спеціалістки в галузі етнології та мистецтвознавства Музею народної архітектури та побуту України, її чоловіка Івана та, дивуйся світе, легендарного Івана Михайловича Дзюби. Уже сама його присутність надавала нашій зустрічі урочистої атмосфери. Цьому сприяла й прекрасна сонячна погода. Такі дні запам'ятовуються на все життя. Відомо, що Іван Михайлович після арешту в 1973 році був загнаний в ізоляцію від громадсько-політичного життя, не міг друкувати статті про українську літературу. Він з великими труднощами знайшов собі місце коректора багатотиражної газети Київського автозаводу, був під постійним наглядом КДБ. Але й наперекір усім стражданням, допитам, приниженням та переслідуванням він тримав себе достойно, був у хорошій фізичній формі та веселому настрої, справляв на нас враження врівноваженої, розсудливої та оптимістично налаштованої людини. З'ясувалося, що він і тоді цікавився та був добре обізнаний із ситуацією в Словаччині. З оптимізмом запевняв мене, що настане час, «коли й у київському метро запанує українська мова», а «Україна стане суверенною європейською демократичною державою».

Не тривало довго, як більшовицько-комуністична тоталітарна імперія – СРСР вже із середини 1980-х років почала розвалюватися. У березні 1985 року на пост Генерального секретаря ЦК КПРС обрали наймолодшого з-поміж членів Політбюро КПРС М. Горбачова. Почався процес так званої перебудови – «революції зверху». В Україні під гаслом «гласності» було започатковано лібералізацію суспільно-політичного життя. З тюрем випустили близько 300 політв'язнів, серед яких В. Чорновіл, М. Горинь, Л. Лук'яненко та ін. З Кримінального кодексу УРСР виключили статті про переслідування за ідейні переконання.

В Україні розпочався новий етап демократизації та розмежування політичних структур. У цей процес активно включився й Іван Михайлович Дзюба. Восени 1989 року він став одним із засновників Народного руху України, який визначною мірою спричинився до того, що вже 16 липня 1990 року Верховна рада УРСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет України. 24 серпня 1991 року відбулося проголошення незалежної України.

У листопаді 1992 року Іван Дзюба став міністром культури України. З цієї позиції він, як і інші представники національної еліти, активно цікавилися становищем української спільноти в Чехословаччині (від 1 січня 1993 р. – Словацької Республіки). Парадоксально, що «Ніжна революція» стосовно української національної меншини аж ніяк не була ніжною, навпаки, так званий демократичний процес заподіяв українцям багато кривд, зокрема, під приводом сумнозвісної «програми деукраїнізації». Об'єктом ліквідації став також Музей української культури у Свиднику, який уже 20 червня 1991 року свавільно перейменували на Краєзнавчий музей, а 6 грудня 1991 року придумали для нього ще абсурднішу назву: «Краєзнавчий музей ім. О. І. Павловича з постійною експозицією русинської та української культури». Водночас звільнили з функції директора музею та оголосили конкурс. Тому й не дивно, що делегація Міністерства закордонних справ Словаччини на чолі з міністром П. Демешом під час свого візиту в Києві у квітні 1992 року опинилася в скрутній ситуації, зокрема, на прес-конференції. На численні запитання стосовно ліквідації музею у Свиднику міністр пообіцяв особисто перевірити цю справу. І так уже, повертаючись додому 29 квітня, міністр МЗС СР зненацька зупинився в музеї у Свиднику. Після тривалих і складних переговорів, чергового оголошення конкурсу на посаду директора Музею та різних крутильств тодішній міністр культури Д. Слободнік нарешті 11 травня 1993 року підписав рішення про нову назву – Державний музей українсько-руської культури у Свиднику. Однак атаки на

музей не припинялися. Русини-сепаратисти в координації з владними та іншими антиукраїнськими структурами за всяку ціну намагалися зліквідувати Музей, який назвали «останнім bastіоном українства в Словаччині». Звісно, що подальша доля музею у Свиднику цікавила й Україну. Яскравим свідченням того був якраз візит міністра культури І. М. Дзюби в Словаччину, під час якого він зустрівся з українською громадою Пряшівщини та відвідав музей у Свиднику (15–16 лютого 1994 р.). Під час свого візиту він делікатно застеріг чиновників МК СР та дав їм зрозуміти, що українці в Словаччині мають право на свій національно-культурний розвиток, у тому числі й на музей. На зустрічі-бесіді в Пряшеві він, крім іншого, пригадав: «В журналах “Дукля”, “Дружно вперед”, газеті “Нове життя”, календарях, які виходили тут, Наукових збірниках Свидницького музею публікувалися і наукові праці, і літературні твори, яких ми не могли друкувати в себе дома... І все те потім потрапляло знову до нас на Україну і збуджувало літературне, культурне і взагалі духовне життя. І от тепер склалася така досить парадоксальна ситуація. Ви працювали не тільки на те, щоб ваша країна мала нормальну демократичну думку, уклад, щоб тут був добробут, щоб тут існувала українська культура і духовність. Ви так чи інакше працювали і на Україну. І от коли постала незалежна Україна, цілком природно було і сподіватися, і мусило б так бути, щоб Україна допомагала українському духовному культурному життю тут в Словаччині...» («Нове життя», Пряшів, 26 лютого 1994 р.). Ми безмежно вдячні нашому ювілярові за підтримку та конструктивну допомогу у справі вирішення проблеми музею та його збереження.

І. М. Дзюба пам'ятав про музей і пізніше, будучи на інших посадах. З позиції голови Комітету з Національних премій України ім. Тараса Шевченка (1999–2005) він посередництвом Генерального консульства України в Пряшеві звернувся до керівництва Музею передати йому комплект «Наукового збірника Музею української культури у Свиднику» з метою

номінації на присудження премії. На жаль, як ми пізніше довідалися, наші пакунки з книгами десь загубилися й не потрапили в руки адресата. Так чи інакше, але комусь та література знадобилася. Отже, вона чогось варта. Це теж певна форма оцінення.

Приймні враження в мене від неформальної зустрічі з академіком І. Дзюбою в його робочому кабінеті, куди ми завітали разом із Наталією Стішовою – заступником директора з наукової роботи ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України – 7 грудня 2018 року після ювілейної сесії Загальних зборів НАН України, офіційних урочистостей та святкового концерту з нагоди відзначення 100-річчя Національної академії наук України. Хотілося б, щоб наші життєві стежки все частіше перетиналися і тривали ще довго-довго. Бо зустрічі з Людиною такого високого рангу, Героєм України – це дійсно Свято.

Отож, бажаємо нашому славному ювілярові міцного здоров'я, здійснення всіх мрій та задумів, зокрема, втілення в реальне життя його шляхетних національних ідей. Бажаємо йому і його родині многая і благая літа!

Академічний профіль Івана Дзюби: візії сучасників

Станіслав Чернілевський,
*поет, кінорежисер, сценарист, педагог,
режисер кінодубляжів українською мовою,
заслужений діяч мистецтв України*

Патетична орація гіганту, якого вшановує нація

Я вовком би вигриз абсолютизм,
Та є особлива рахуба,
Коли в абсолюті, як призма із призм, –
Іван Михайлович Дзюба.

Велика відрада для душ та сердець,
Глибинний взірець книголюба,
Великий трудар і великий творець –
Іван Михайлович Дзюба!

Кому шістдесятництво спалаху жар
І сяйво чола в шанолюбі
Несло, мов ясу на священний олтар? –
Сповідцю Іванові Дзюбі!

До нього тягнувся митців ареал,
 Бо в нього магічність сугуба,
 Бо він – унікальний інтелектуал –
 Іван Михайлович Дзюба!

Чутке в нього серце, потужне чоло,
 Об'ємні до безміру звіді.
 Чи він підключається до НЛО?
 Чи живлять його піраміди?

Він сам спорудив пірамід виверші,
 Дослідницькі вивів стандарти,
 Бо він підключається струмом душі
 До сил випромінювань Марти!

А ми підключаємось до моготи
 Його неймовірного хисту,
 Його врівноважености й жаготи,
 Що збуджує спрагу вогнисту.

О, скільки вдалося йому одному –
 Це стоси і стоси всерегинь!
 Хто скаже, що дев'ять десятків йому,
 Коли він стрункий, наче легінь?!

Нехай ще сто літ його кличе перо
 Й невтомна жага трудолюба.
 Яке Україні небесне добро,
 Що є в ній Суха Волноваха й Дніпро,
 І посеред них, як потужне ядро, –
 Іван Михайлович Дзюба!

Слова патетичні хай правлять політ!
 Ще сотню пошли йому, Господи, літ,
 Щоб людям спрямовував праць караван
 Великий сучасник наш –
 Дзюба Іван!!!

Анатолій Загнітко,
 член-кореспондент НАН України,
 доктор філологічних наук, професор,
 головний науковий співробітник
 Українського мовно-інформаційного фонду
 НАН України

Панорама життя і творчості (життєва співмірність з націєбудуванням)

1. У Слові – життєвий простір. Іван Дзюба народився 26 липня 1931 року на Донеччині в чарівному с. Миколаївка, з якого доля його повела спочатку з рідними батьками до Оленівських Кар'єрів (тепер – м. Докучаєвськ), потім – до Сталіно (нині – м. Донецьк), де він навчався у Сталінському педагогічному інституті (тепер – Донецький національний університет імені Василя Стуса (м. Вінниця)), а згодом – аспірантура в Інституті літератури імені Т. Г. Шевченка Академії наук УРСР. З тих пір життя Героя України, академіка НАН України Івана Михайловича Дзюби пов'язане зі столицею України.

Писати про талановиту особистість завжди складно, тому що чогось не буде враховано, щось належно не постане наголошеним. Розповідаючи ж про Івана Дзюбу, завжди можна сісти на мілину чи то якоїсь фальші, чи то певного перебільшення; та й написано про Івана Михайловича дуже багато і в різних ра-

курсах. Заявлені вище рядки – не спроба виправдання чи безпечення себе від якихось несподіванок. І розповідь про Івана Дзюбу в цьому разі є дещо іншою.

Життя неперевершеного майстра слова має декілька рубежів. Перший з-поміж них – територіальний – переїзд разом з батьками з Миколаївки до Оленівських Кар'єрів. Символічно, що в нинішніх реаліях – це також рубіж, лише фронтовий. Рідна для Івана Дзюби Миколаївка перебуває на передньому краї, зазнаючи постійних несподіваних обстрілів – ворожі снаряди лягають на рідні вулиці, нищать домівки. Оленівські Кар'єри перебувають у відокремленій території, на яку можна потрапити через блокпости з перевіркою документів, вантажу та за наявності відповідних перепусток. Як сприйняти такий поділ, коли рідні люди відмежовані? Не говорити про це – не випадає, бо в кожній розмові Іван Михайлович цікавиться: як там – на моїй рідній землі? В одному зі своїх мемуарних нарисів «Спогади і роздуми на фінішній прямій» автор, роздумуючи над запитанням «...як це сталося, що я виріс на Донеччині, в “російськомовному” нібито краї, а зберіг українську мову та ще й удостоївся звання “українського буржуазного націоналіста”?», наголосив: «От жили ми всі, здається, за однакових обставин, однаково нас виховували, одне й теж ми читали, в одному і тому ж оточенні росли; одним і тим же життям жили, але для одних Україна дуже багато означає, іншим до неї байдуже, якесь територіальне означення. Ще треті, скажімо, якусь причетність до України відчують, але не дуже близько до серця беруть». Перечитування цих рядків укотре переконує в умінні Івана Михайловича діагностувати різне сприйняття Української Держави, її цінностей. І це властиво не лише для Донеччини; та й побіжний погляд на такі вже давні і недавні події 2013–2014 років підтверджує психологічну глибину спостережень Майстра Слова, адже чужі для української душі ідеї «русского мира» лягли на душу тим, хто жив ідеалами минулого – «радянської рівності», тому й у центрі уваги було покоління

ня сорока- і п'ятидесятилітніх. Їх з невеличких містечок привозили до обласного центру на так звані масові акції.

Не так давно... Хоча це й було до війни... У 2013 році автор цих рядків пройшов стежками дитинства Івана Дзюби – від с. Миколаївка до теперішнього м. Докучаєвська, зустрічався з рідними, які й нині проживають там, розмовляв з учителями школи, де навчався Майстер Слова. Метою було відчуті перегук духовного багатства мистецького простору Івана Дзюби з мовно-культурною настрівістю рідних для нього країв. Вдалося не лише почути численні розповіді-оповіді про рід Дзюби, згадки про його родичів, а й розпізнати не байдуже ставлення до нього, що аж ніяк не говорили на камеру, не мовили заради показовості. Відчувалася щирість і відкритість, захоплювало прагнення висловитися просто й доступно.

Десь в останні дні 2014 року я зателефонував Іванові Михайловичу зі щирим бажанням привітати його з прийдешнім Новим роком, та розмова швидко перейшла на рідні для Івана Дзюби місця: Донецьк, Докучаєвськ, Миколаївка та інші. Скільки щему, болі, тривоги з'явилося в голосі, каскад переживань за долю кожного з тих, хто відчуває на собі весь обшир несподіваної війни. Важко щось було додати, лише подумалося: з таким розумом, аналітичністю думок, умінням відчувати біль кожного міста й містечка, селища й села мають бути сучасні державотворці, ті, від кого залежить збереження України в її неповторності й багатовимірності.

Кожний з нас об'єднує щонайменше два світи – світ минулого, успадкований від батьків і дідів, і світ сучасного, сприйнятий самим собою та вмонтований у власну сутність. Особливістю постає глибина пізнання минулого та його усвідомлення як власного і через нього прямування до майбутнього. Іван Дзюба належить до тих неперевершених Майстрів Слова, хто не лише глибинно кваліфікує багатшаровість минулого, усю місткість прожитого і пройденого попередниками з розумінням їхніх усвідомлених та неусві-

домлених утрат. Чи не найкраще це впізнавано зі створеного митцем. У пролозі до однієї зі своїх фундаментальних книг «Не окремо взятє життя» (Київ : Либідь, 2013. 760 с.) Іван Дзюба, у відповідь на поставлене авторське запитання «Що змушує людину “сідати” за спогади?», резюмував: «Мабуть, у кожного є свої мотиви, серед них – і неусвідомлені. Але є й очевидні спільні: ностальгія, бажання зафіксувати і зберегти для уявної цікавості нащадків знаковий світ власного, як тепер кажуть, “часопростору”; потреба узагальнити свої життєві враження, свій досвід, підбити підсумок свого життя – бодай для самого себе. Може бути і якийсь полемічний імпульс, якась своя затятість або спроба внести корективи в уявлення сучасників про тебе». Поглиблюючи свої міркування, Майстер говорить про зникнення на українському тлі декількох Атлантид, з-поміж яких знаковими постають Атлантида середньо- і східноєвропейського містечкового єврейства; Атлантида галицького села; сьогочасне «розмивання» Атлантиди української діаспори, політичної еміграції; «згасання» Атлантиди Української Донеччини. Сьогоднішня влада так званої ДНР максималізувала зусилля на повне знищення всього українсько-державного, на руйнацію українського мовного психотипу на тимчасово окупованих територіях, на вилучення з активної пам'яті силового навантаження українсько-патріотичного – усього того, що може ідентифікувати особистість із українськістю. Що можна в цьому разі сказати про підле знищення меморіальної дошки Василю Стусу з його барельєфом на фасаді філологічного навчального корпусу Донецького національного університету в травні 2015 року? У цьому ж корпусі навчався й Іван Дзюба, здобуваючи фах російського філолога. Безперечно, перелік знакових Атлантид в Україні можна продовжувати... Скажімо, Атлантида подільського села з його внутрішньою неповторністю і збереженням ще до початку сімдесятих років минулого століття повноцінного етнонасичення. І це по-

при страшні лихоліття арештів, Голодомору... Кожна з таких Атлантид заховає в собі цілий пласт народної пам'яті, вимагаючи особливого розгляду й дослідження, не лише з'ясування причин незворотного процесу зникнення цих визначальних для України Атлантид, але й характеристики причин обсягів багаточисловості та значущості їхньої відсутності в сучасному житті. У Слові – увесь обшир і вся глибина життя неперевершеного Майстра магічної Сповіді про пережите і прожите, про осмислене й ціннісне.

Такий відступ спричинений прагненням зрозуміти різне ставлення людей до свого минулого, адже деякі прагнуть приховати власне походження, придумати різні легенди... Для Івана Дзюби все, що пов'язане з прожитим, значуще і знакове. Майстер знову й знову повертається до своїх першовитоків, проходить стежками власного недалекого Буття. Від перших кроків і до реального сьогодення спостерігаємо в Івана Дзюби найвищий вимір національної самоідентифікації, української самості, тому й не дивно, що, пройшовши російськомовну школу, він з високим відчуттям збереження всіх вимірів розбудови нації формує теоретичний і прикладний ґрунт примноження її визначальних домінант – мови, характеру, душі, цінностей, самобутності, присутності в культурно-цивілізаційному просторі, соборності всіх земель тощо. Кожна з названих та багатьох інших домінант знайшли висвітлення в численних працях Івана Дзюби, окремі з яких стали хрестоматійними («Інтернаціоналізм чи русифікація?»), інші зайняли гідне місце в літературно-історичних академічних студіях (дослідження творчості генія Тараса Шевченка становлять окремий том в «Історії української літератури»), ще інші відповідають на актуальні виклики сьогодення («Прокислі “щі” від Табачника. Галичанофобія – отруйне вістря українофобії»). Для Майстра Слова притаманний глибокий фундаментальний академізм і гостра публіцистика, викінчений літературно-критичний підхід і талановитий аналітизм.

У колі родини

Батьки І. Дзюби – Михайло Іванович та Ольга Никифорівна

Брати Іван і Віктор Дзюби. 1957 р.

І. Дзюба зі сім'єю. 1960-ті рр.
Світлина із фондів Музею
шістдесятництва

І. Дзюба з дружиною Мартою.
1963 р.

Марта й Іван Дзюби на святі з нагоди його 80-річчя. Київ. 2011 р.
Світлина С. Марченка

Подружжя Дзюбів.
2012 р. Світлина
С. Марченка

В. Соловйова й М. Дзюба.
Світлина з архіву В. Соловйової

Іван Дзюба
з дружиною Мартою.
Світлина В. Панченка

І. Дзюба
на дачі в с. Рудики
Київської обл.
8 серпня 2018 р.
Світлина
С. Марченка

І. Дзюба.
Київ.
1 лютого 2019 р.
Світлина
С. Марченка

2. Українська Атлантида Донеччини і сьогодення. Для Івана Дзюби, як і для багатьох інших донеччан, Українська Атлантида Донеччини – не абстрактні три слова, адже в них відображено цілісний пласт культури, мови, традицій, знак усього того, що символізує неповторність цього краю. Розгалуженість і наповнюваність Української Атлантиди Донеччини легко простежити ще й тепер. Для цього потрібно поглянути на національно-мовну і культурно-історичну мапу Донеччини. Не ту мапу-візитівку, яку прагнуть витворити через різноманітні символічні фігури на зразок герба Донеччини (важко зрозуміти його репрезентативність щодо минулого й сучасного цього краю), а насамперед реальну – з глибинним минулим (щоразу вихолощуваним ідеологічно-креольним поняттям «Дике поле») і розмаїтим теперішнім. Щоправда, теперішність певним чином нівелюється з огляду на постійні фронтові новини, за скупими рядками яких приховано людські долі й тривоги, не кажучи вже про дух українського слова – живого, активного, яким сповненні й теперішні сільські та почасти містечкові простори. Чи мають ці, побічні, речі хоч якесь відношення до Української Атлантиди Донеччини (зовсім не випадково всі, три, слова написано з великих літер, адже вони окреслюють цілий материк – мовно-культурний і літературно-мистецький, поза повноцінним виявом якого Донеччина втрачає свою своєрідність), до Івана Дзюби?.. Так, вони характеризують мовосамість Майстра Слова зсередини, який увібрав українську народну пісню, її звучання ще в дитинстві, бо, згадуючи переливи пісні «Коло греблі шумлять верби, що я посадила...» в дівочому виконанні на розлогому березі хутірського ставка, Іван Михайлович із властивою йому відвертістю й щирістю промовив: «Пісня запала в душу, щось таке зробила, що потім вона весь час мені згадувалася, у якісь моменти – оце враження, оцей ставок і десь далеко дівчата, яких не видно, але чути, ця пісня і ці слова». А ще – у ті, далекі, роки «...взагалі був якийсь негласний, непомітний і

несвідомий культ Шевченка. Мало хто й читав його, але дещо переказувалося майже як фольклор, і для всіх це ім'я було святе. Якийсь оберіг українськості...».

У найскладніші періоди поступу Держави геній Тараса Шевченка був духом української нації, її творцем, входив у душу кожного, хто відкривав її до всього питомо рідного. Таким сином народу є й Іван Дзюба, тому й не дивно, що душа його ввібрала Шевченкове слово, його мелодику. Відтак усе мовлене – не побічні речі, а визначальні для встановлення багатозначності і багатовимірності Української Атлантиди Донеччини, що охоплюють у своїх вимірах: 1) україномовний простір донецько-степових земель (досить легко виявити інтенсивність українського говіркового масиву, навіть побіжно поглянувши на загальну діалектологічну мапу Донеччини); 2) літературно-мистецькі напрацювання, до яких належить ціла когорта письменників як із власне Донеччини (Павло Байдебура, Іван Білий, Петро Бондарчук, Григорій Кривда, Євген Летюк та ін.), так і тих, хто, народившись у цих краях, не забував про свої витоки – Володимир Сосюра, Василь Стус, Грицько Бойко, Леонід Талалай та інші. Про органічну належність донецького складника до загальнодержавного національно-культурного тла говорив Івана Дзюба в доповіді «Донецька складова української культури» (опубліковано у виданні «Лінгвістичні студії». Донецьк : ДонНУ, 2007. Вип. 15), виголошеній на пленарному засіданні VI Міжнародного конгресу українців, що проходив у Донецькому національному університеті 29 червня – 1 липня 2005 року, і в якому брали участь представники 22 країн світу, а виступило понад 600 авторитетних фахівців. Під час роботи конгресу в Донецькому академічному державному театрі опери та балету імені Анатолія Солов'яненка було оголошено ухвалу вченої ради Донецького національного університету про присудження Іванові Дзюбі почесного звання «Почесний доктор Донецького національного університету» і вручено атрибути

цього високого звання. Переміщений до м. Вінниці Донецький національний університет за ухвалою Конференції трудового колективу, підтриманого Міністерством освіти і науки України, гордо носить ім'я Василя Стуса; 3) фольклорно-естетичні надбання краю (не так давно довелося почути різні варіанти легенди про Карачуна (Корочун у перекладі з тюрк. – *Чорна смерть*), що пов'язані з відповідною горою поблизу м. Слов'янська, с. Новоселівка та смт Билбасівка Слов'янського району. Подібні ж легенди, щоправда, про Карамчуна, розповідають і в селах Великоновосілківського (села Зелений Гай, Новопетрівка, Петропавлівка, Привільне), Мар'їнського (села Антонівка, Катеринівка, Костянтинівка) районів та в с. Хлібодарівка Волноваського району. І знову – нескореність гори Карачун, на якій змонтовано нову телевізійну вишку, символізує нескореність українсько-донецького духу. Це лише один маленький фрагмент народнопоетичної усної творчості, а скільки їх у своїй цілісності і якої вони глибини та місткості... А якщо додати ще й нині окуповані території... Важко про це говорити, не маючи перед собою вичерпної інформації. Складно сказати, чи слухав подібні легенди та перекази маленький Іванко в с. Миколаївка, де він народився (напевне, ні, бо в цьому селі він прожив лише один рік), чи в с. Новотроїцьке, куди сім'я згодом переїхала, а можливо, щось подібне йому переповідали вже в смт Оленівські Кар'єри, де Іван Дзюба здобув середню освіту і звідси пішов навчатися до тодішнього Сталінського педагогічного інституту. Усі, три, шари Української Атлантиди Донеччини були природною стихією в роки хлоп'яцтва і юнацького змушнення Івана Дзюби. До цих шарів потрібно додати неповторність усього того, (4) що пов'язано в Донецькому краї з Українським козацтвом (пор. промовисті найменування на кшталт *Волноваха, Домаха, Комишуваха* та ін.). Розлогість донецького степу, його незоре виднокілля, багатотрав'я – неповторність, що сповнена історичної глибини, культурного

багатства, яких постійно прагнули знеособити. З якою великою синівською любов'ю пише Іван Дзюба: «Як я люблю донецькі краєвиди! Але найбільше мене бентежила трохи інша картина – це ближче до Миколаївки, в Данил-теремі: розлога долина, тече річечка, і десь посеред тієї пустельної долини, над річечкою, височіє якесь одиноке деревце. Багато років я милувався цією картиною (спершу наяву, а потім у снах), і завжди вона була мені зворушливішою за найпишніші і найвеличніші пейзажі». Нав'язувана теорія Дикого поля минулого Донеччини, а також інших територіальних утворень, окрім належності Українській Державі, приречена на повний крах, хоча на багатьох – і студентів, і школярів, почасти навіть і учителів, – справляла своєрідний вплив. Підтвердженням постійного прагнення «обігрування» поняттєвої образності Дикого поля є інтелектуально-художній журнал «Дикое поле. Донецкий проект» з його гаслом «Не Украина и не Русь – / Боюсь, Донбасс, тебя – боюсь» (<http://www.dikoepole.org>). Високої сили самоусвідомлення властиве тим донеччанам, хто завжди бачив історико-культурну тяглість розвитку надкальміуських земель у цілісному просторі Української Держави. Руйнування і нищення такої неперервності у 2014–2016 роках привнесено зайдами, різними забородами, яких серце не болить за сплюндровані окремі людські оселі, цілі села, яким не нищить душу пам'ять перед вбитими і понівеченими. На згадку приходять україномовне с. Степанівка Шахтарського району, що за тридцять хвилин зникло з мапи України через знищувальні залпи «Градів».

До цього (5) прилягає глибинна тисячолітня пам'ять історичних битв руських воїнів з половецькими нападниками (похід війська під проводом князя Ігоря та історична битва на сучасних донецьких землях). Кожний із заявлених шарів містить низку складників і вимагає окремого розгляду, а сукупно вони становлять неповторну цілісність – Атлантиду Української Донеччини, про яку не лише говорить Іван Дзюба, а своїм жит-

тям, галактикою свого творчого горіння множить її дух і високі моральні цінності.

4. Тяглість духовного націєтворення – сила Атлантиди Української Духовності. Українську духовність можна розглядати в багатьох вимірах – територіальному, естетичному, соціальному, часовому тощо. Духовно й естетично Іван Дзюба пов'язаний з усім загальнодержавним національним тлом, генетично ж – з Атлантидою Української Донеччини, що є духовно потужною. Її міць умонтована в геополітичний простір краю, співвідносна із ціннісними орієнтирами держави загалом. Скільки років – цілі десятиліття минали, пролітали й півстоліття – намагалися «змодернізувати» особливий «уніфікований» різновид національно-культурних взаємин під різними моделями і «новотворами» на зразок сучасної регіональної, а українська мовно-літературна і національно-культурна стихія знову й знову витворювала власне Силове поле. Пригадую такі дорогі одноденні (23 травня 2013 р.) гастролі Івано-Франківського академічного обласного українського музично-драматичного театру імені Івана Франка в Донецьку зі спектаклем «Нація» (за Марією Матіос), коли зал після вистави майже протягом півгодини не відпускав ані акторів, ані авторки. Це при тому, що зі сцени звучало художнє мовлення, наповнене неповторним південно-західним говірково-діалектологічним колоритом. Спектакль надзвичайно потужний і за майстрово художнім, і за сценарно композиційним, і за акторсько-ігровим утіленнями та й змістовно надзвичайно складний. Єдність глядацької зали, акторського начала, авторського задуму створили одну з площин Атлантиди Української Донеччини, яку, як виявилось, ніхто не зумів знищити, бо вона жила й постала в усій своїй силі, в оновленому дусі на початку ХХІ ст., наповнюючи новим сенсом увесь простір м. Донецька.

Силове поле Атлантиди Української Донеччини є настільки потужним, що будь-які спроби маргіналізувати україн-

ськість були й будуть приречені на неуспіх. Звичайно, сучасне з його надзвичайно гіперболізованою силою «ярмарковості», коли рідне слово також постає елементом купівлі – продажу, завдає найбільш болючого удару по всіх обширах Української Донеччини. Українська книга, не кажучи вже про україномовні засоби масової інформації, заледве дихає. Не йде до серця і на душу не лягає думка, що може бути перерваною тяглість Української Донеччини, що спричинить катастрофічну втрату її внутрішньої неповторності та завдасть непоправної шкоди її зовнішньому вияву. На теперішньому етапі, як ніколи, треба докласти всіх зусиль на всіх рівнях життєвого простору – від окремої особистості до кожного можновладця – для збереження тяглості української історії Донеччини, рідномовного звучання. Упродовж свого життя Іван Михайлович віддає цій ідеї творчий запал, власну мистецьку енергетику.

Вершинним компонентом Української Донеччини, поза всяким сумнівом, є Духовне Начало – Віра в Божий промисел, що завжди наснажувала й уможливлювала збереження українськості в найважчі та найстрашніші часи. Поза такою Вірою неможливий будь-який поступ, будь-яке творче начало, тому що, за Леонідом Талалаєм, «Не працюючи на високу ідейність, – працюємо на девальвацію слова, яке стає безособовим, заряджається негативною енергією проти людини, її совісті». Іван Дзюба всією совістю, душею та серцем перебуває у Слові, знаючи, що поза працею над Словом воно денационалізується і з подвійною силою б'є по самих же авторах. Скільки не намагалися вилучити з активної пам'яті держави Українські Атлантиди, створити штучні перепони в їх взаєморозумінні – усе не вдавалося. Нині – одна з найтрагічніших сторінок новітньої історії України, коли окремі її анклавні окуповані, на них усіма забороненими засобами насаджено чужі цінності, інший національний дух, вилучено з функціонування мову як визначальну рису націєтворення і націєзбереження. Віряться, що український народ збереже не лише

власну територіальну цілісність, а й високі мовні вершини, ціннісну шкалу, досконалість характеру. Така віра ґрунтована на високій доцентровій силі сучасних мислителів – носіїв цінностей нації, її оберегів. До таких, поза всяким сумнівом, належить й Іван Дзюба.

5. У Слові – сила Духу нації. Виміри її становлення й оновлення. Євген Сверстюк на одній із презентацій своєї нової книги «Гоголь і українська ніч», у відповідь на питання про те, що давало йому сили, окрім віри в Бога, для того, аби досягти такого авторитету з-поміж мислячої інтелігенції, наголосив: «Ми прийшли на цей світ трудитись. Ми прийшли боротися і змінювати його» (Українська літературна газета. 2013. № 14). Продовжуючи цю фразу щодо Івана Дзюби, можна лише позаздрити його вмінню трудитися – працювати зі Словом на-тхненно й виважено, переконливо й мудро, результатом чого постають нові й нові книги, актуальність яких незаперечна, а публіцистична гострота окремих з них («Нагнітання мороку: від чорносотенців початку ХХ ст. до українофобів початку століття ХХІ» (Київ, 2011)) вражає. Не постаючи у своїй основі мітинговим, Іван Дзюба постійно перебуває на передньому краї – там, де схрещуються думки у двобої, і де вирішується питання не лише сучасної Української Держави, але насамперед її Майбуття. Гортаючи та перечитуючи сторінки його спогадів, легко піймати себе на думці: це потрібно не так самому авторові, як усім тим, хто сьогодні поряд, і хто завтра пізнаватиме пройдений до нього шлях і вибудовуватиме власну шкалу оцінок щодо справ минулих.

Щоразу багато говорять про мультикультурність і багатомовність Української Держави, забуваючи, що найголовніше для неї, як і для будь-якої іншої країни, збереження власного культурно-історичного виміру, національно-мовного звучання. Творчість Івана Дзюби постає одним з найяскравіших прикладів освоєння цілих культурно-мистецьких і літературно-естетичних просторів інших народів, а сам він легко

оперує рідним українським словом, не чужою для нього є і мелодика інших мовних стихій. Усе це аж ніякою мірою не за-
тьмарює в Івана Михайловича найвизначальнішого – розбу-
дови національно-мовних, культурно-мистецьких, літератур-
но-естетичних та історико-філософічних засад українського
народу, розпросторення ціннісних орієнтирів рідної нації, на-
повнення її повнокровного звучання на цивілізаційно-світо-
вому просторі.

Іван Дзюба, з його неперевершеним критично-худож-
нім світосприйняттям, сформувався під могутнім впливом
Української Донеччини, що не лише виплекала його Силу Духу,
але й спонукала до постійної праці над Словом заради свого
народу, своєї нації, своєї Держави.

Фрагмент інтерв'ю Оксани Пахльовської з Ліною Костенко

Опубліковано за книгою: Дзюба І. Є поети для епох. Київ : Либідь, 2011. С. 158–160.

Оксана Пахльовська: Про відомий епізод протесту проти арештів у 1965-му в кінотеатрі «Україна» вже чимало написано. Як його пам'ятаєш ти?

Ліна Костенко: Була прем'єра «Тіней забутих предків». Фільм – геніальний, сколихнув естетичне чуття людей. А громадянські почуття в більшості завбачливо спали, і адаптований розум не фіксував тривожних суспільних змін. Для Дзюби ж промовчати було неможливо. Тому він перший же й привітав блискучою статтею, знаючи, що через пресу ніхто не дасть не те що протесту, а й повідомлення про арешти, зробив це сам – звернувся до залу з закликом до протесту й громадянського протистояння. Що тут зчинилося! Громадяни гупали й тупали, щоб заглушити його слова. Переляканий директор кінотеатру хотів виштовхати його зі сцени, але Параджанов відсунув того директора плечем, взяв Дзюбу під лікоть і дав йому змогу нормально зійти в зал. Дзюба йшов крізь ревище. Зал був повний, люди стояли і в проході. Серед них я побачила Чорновола, його високий лоб, як завжди, буквально світився. Чорновіл щось німо

кричав. Василь Стус вийшов на сцену і звернувся до залу, але ввімкнули сирену, і в тому тупоті й витті нічого не було чути. Тож інтуїція підказала встати – і, не змовляючись, всі, хто був проти арештів, встали. Їх було не так багато в цьому осатанілому залі, тим помітніше було це стоїчне протистояння. Тим часом Дзюба підійшов до дружини, – вона теж стояла в проході, – і перше, що він зробив, – взяв її руки в свої, щоб заспокоїти. Це був неповторний жест – у тому бедламі, може, ніхто й не помітив. Але я це бачила і вперше про це розповідаю. Цей жест для мене дуже багато сказав про Дзюбу.

Люди повалили на вихід. Все ще вили сирени. Були відчинені всі двері – і навіть запасні, пожежні, з крутими залізними сходами.

О. П.: Якби я хотіла описати Дзюбу кількома штрихами, то згадала б два епізоди. Кінець листопада 2000 року, дев'ять днів по татові (йдеться про Василя Васильовича Цвіркунова. – *Ред.*). Ми йшли на цвинтар, холодно, сніжило. І першим біля татової могили побачили Дзюбу – стояв високий, худий, у чорному. Або ж – ішла до Івана Михайловича в Академію, тоді він керував Секцією літератури, мови та мистецтвознавства НАНУ. Людина обов'язку – в усьому. Першим приходить пом'янути, останнім іде з роботи.

Л. К.: Коли з Німеччини передали урну з прахом Михайла Ореста, Євген Сверстюк організував перепоховання. Людей прийшло небагато, офіційної ж інформації не було. Священик Юрій Бойко відслужив панахиду, і ми поїхали з урною на Байковий цвинтар, щоб поховати прах Михайла Ореста поруч із братом – Дмитром Зеровим. Там стояла вже група людей, і серед них – Іван Дзюба. Мені здається, не було жодної суспільно важливої події, яку він пропустив би повз свою увагу. Навіть, якщо суспільство цілком до неї глухе, як було

в цьому випадку: одна-дві заміточки в газетах та й все. Це не тільки громадянська свідомість, це – моральний камертон у людині.

Інший кадр – львівський. В'язнів заганняють у чорний «воронку» прикладами, штовхають, скручують руки. Я як уявила, як вони там сидять навзгінці в темних тісних боксах! Думала, ляжу під колеса. Біла руками по «воронку». Дзюба стояв білий, як стіна. Я не уявляла, що обличчя може бути таким білим. Його обличчя було, як маска української трагедії.

Та що ми про сумне? Хочеш, розкажу про одруження Дзюби з Мартою? Ми їх пішки супроводили в ЗАГС, причому пішли принципово повз будинок ЦК. З одного боку – «будинок з химерами» і з другого, тільки там химери інші. І стільки вікон – хай дивляться. Вони нас переслідують, хочуть нас посадити, а ми – молоді, ми одружуємось, нам зручно тут іти, то ми йдемо.

Поки Іван з Мартою розписувались, у ЗАГС увірвалася Алла Горська з Людою Семикіною – яскрава, голосна, у ліловій сукні, з в'язкою золотих бубликів. Марта була чарівна, у світло-блакитній сукні, у білих тифельках. Молодята розірвали бублик; не пам'ятаю, хто перетягнув, – мабуть, порівну.

Додому до Дзюби прийшли тим же маршрутом. Випили по келишку вина, привітали їх стоячи: у вузькій кімнаті ще не було навіть стільців. Тільки книжки – стоси книжок, а на стінах – модернові малюнки й цитати з класиків і неокласиків, які, до того ж, прикривали й дірки на стінах: щойно отримана кімната потребувала ремонту. Особливо мене вразив графічний малюнок груші, а під ним – цитата з Рільке: «Всі, ми, крутимось навколо дикої груші, навколо дикої груші, навколо дикої груші...». Я потім часто в житті повторювала ці слова.

О. П.: Яким був Іван Михайлович у ті роки?

Л. К.: Перше від нього враження – еманация інтелігентності. У спогадах він пише, що походить із простої родини. З Донеччини. А відчуття, що інтелігент в енному поколінні. Завжди був такий самий стриманий, як і тепер. Не був аж надто веселий чи комунікабельний, але незмінно привітний, незмінно спокійний, незмінно іронічний і якийсь просвітлено безстрашний. Своєрідно вродливий – не як мачо, а як інтелігент. Точно й гарно формулював думки. Завідував тоді відділом критики у «Вітчизні», до нього звідусіль тягнулися люди. Безпомилково вгадував таланти. Написав про молодого Драча, про «Тіні забутих предків». Був просто фантастично уважний до кожної людини.

І. Дзюба та Л. Костенко
на презентації книги І. Дзюби «Є поети для епох».
Київ, 9 квітня 2012 р. Світлина А. Марченка

Богдан Ажнюк,

*член-кореспондент НАН України,
доктор філологічних наук, професор,
директор Інституту мовознавства
ім. О. О. Потебні НАН України*

В обороні українського слова

Про Івана Михайловича Дзюбу я дізнався 1982 року, навчаючись в аспірантурі Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР (нині – НАН України). Хтось зі знайомих дав мені почитати (на один день) машинопис його книжки «Інтернаціоналізм чи русифікація», заздалегідь попередивши, що органи безпеки полюють і на саму книжку, і на її читачів.

Насамперед мене вразила назва книжки. Вона закликала називати речі своїми іменами. Слово «інтернаціоналізм» для тих, хто бодай дізнався про існування книжки з такою назвою, втрачало свій лукавий пафос і ставало синонімом поняття «русифікація».

На відміну від публікацій зарубіжних опонентів тоталітарної комуністичної влади, Іван Михайлович Дзюба звертався у вступі до керівників компартії України як до людей, яких можна в чомусь переконати чи вплинути на їхні погляди й почуття. Така позиція видалася мені простодушною і навіть дещо наївною, однак захоплення громадянською мужністю автора, який наважився стати на захист борців з тоталітарним режимом, було сильнішим. З того часу Іван Дзюба – мій герой.

Статтю Івана Михайловича Дзюби «Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність?», опубліковану ще до падіння СРСР (1988), ми читали вже не криючись: академік В. М. Русанівський, директор Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні, доручив розмістити її ксерокопію на дошці оголошень, і ми читали її, стоячи в коридорі, як стінгазету. Зрозуміло, що цю публікацію можна було прочитати і в інститутській бібліотеці, але читання в коридорі, супроводжуване жвавим обговоренням, було публічним виявом підтримки її автора. Усі розуміли, що Іван Дзюба – інтелектуал і масштабний мислитель, хоча й дисидент (дехто висловлював і таке застереження, ще побоюючись доносів). Новину про його обрання академіком НАН України, попри відсутність наукового ступеня доктора наук, ми зустріли з піднесенням і сприйняли як вияв солідарності колективного суб'єкта – НАН України – з ученим і громадянином, що й нині залишається маяком у складній системі координат суспільного сьогодення.

Валентина Борисенко,
 доктор історичних наук, професор,
 завідувачка відділу «Архівні наукові
 фонди рукописів та фонозаписів»
 Інституту мистецтвознавства,
 фольклористики та етнології
 ім. М. Т. Рильського НАН України

На пошану ювіляра

Зі славним ювілеєм вітаємо видатного літературознавця, культуролога, мислителя, теоретика культури, письменника, громадського діяча, академіка НАН України Івана Михайловича Дзюбу. Всім відомо про невтомного автора багатьох монографій, наукових та публіцистичних статей. У моїй науковій роботі дороговказом стали важливі міркування мудрої людини про те, що майбутнє української нації значною мірою вирішуватиметься у сфері культури. Учений обґрунтовано виступив із критикою політичної міфологеми про 130 і більше народів України. Він чесно писав у своїй праці «Між культурою і політикою» (Київ, 1998), що «Офіційна пропаганда активно експлуатує визначення типу: “народи України”, “Україна – багатонаціональна республіка”, “на Україні живуть сто національностей”; з офіційного жаргону вони переходять і в повсякденний вжиток. Сенс таких формул зрозумілий – поставити під сумнів право українського народу вирішувати долю своєї вітчизни». Разом з тим він виступав проти будь-яких проявів шовінізму й антисемітизму, наголошував на необхідності шанувати різні етнічні спіль-

ноти. Адже від того, як житиметься в Україні людям усіх національностей, як задовольнятимуться їхні національні, культурні, соціальні потреби, великою мірою буде залежати репутація України у світі. Однак забезпечення інтересів усіх можливе лише тоді, коли Україна стане володарем своєї долі, вважав учений.

Одним з перших у незалежній Україні вчений узявся розробляти Концепцію розвитку української культури. Він підійшов до розроблення проблеми з питання стереотипів сприйняття української культури. Засудив компанії нападів на українську мову як прояв політичного мракобісся. Іван Михайлович розвінчав стереотипи вторинності та не престижності української культури. У запропонованій Концепції визначив кілька рівнів аспектів цього розвитку, серед яких – загальнотеоретичний, осмислення проблем світового культурного процесу, проблеми культури в пострадянському просторі та специфічні українські проблеми щодо нашого колоніального минулого із субдомінантним становищем української культури в недавньому минулому, пов'язані з особливою роллю української культури як інтегруючого фактора за умов, коли Україна не мала своєї державності, і за умов, коли в майбутньому, очевидно, розвиватиметься так чи інакше процес децентралізації. І тут роль культури як національного інтегруючого чинника особливо зростає. Доброю методологічною настановою для нас є думка про те, що варто розробляти питання про культуру як носія історичної пам'яті, як чинник національного самосвідомлення і самовираження, про культуру як цілісність творчих сил народу, про культуру як умову історичного розвитку і життєздатності нації. Перед нами стоїть проблема гуманізації культурної діяльності як самоцінної, спрямованої на розвиток людини.

Жіноча половина людства вдячна Іванові Михайловичу за теплі, турботливі слова про долю української жінки, які він висловив у передмові до трилогії «Українки в історії» (Київ,

2004; 2010; 2012). До першої книги академік написав такі зворушливі слова: «Тут і жінки-патріотки знатних родів та відомі меценатки, і жінки-вчені, літераторки, мисткині, громадські та політичні діячки нового часу, учасниці боротьби за незалежність України, будівничі українського світу. Це далеко й далеко не всі з тих, хто заслужив на місце в такому почесному огляді, але й той ряд високих достойниць, що представлені у книзі, засвідчує, якою врожайною є українська земля на жіночу вроду, розум, хист, талант, силу духу».

Вклоняємося низько шановному ювілярові за величезний здобуток у науці, високу громадянську позицію, людяність, мудрість, демократизм, відданість національним інтересам України. З роси й води Вам, Іване Михайловичу!

Лариса Брюховецька,
кінознавець, керівник Центру
кінематографічних студій
Національного університету
«Києво-Могилянська академія»,
головний редактор журналу «Кіно-Театр»,
заслужений працівник культури України

Іван Дзюба: зустріч із українським кіномистецтвом

Фільм Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» було завершено наприкінці 1964 року, а його міжнародний тріумф випав на березень наступного року. Тоді ж у Києві, у кінозалі Жовтневого палацу, стрічку показали українській інтелігенції, і вона справила сильне враження. Через кілька місяців у всесоюзному журналі «Искусство кино» вийшла стаття Івана Дзюби «День пошуку» про фільми «Сон» Володимира Денисенка і «Тіні забутих предків» Сергія Параджанова. Аналіз двох українських стрічок у такому солідному виданні засвідчив про їх престиж і визнання в столиці СРСР, де до цього українського кіно ніхто, у тому числі і в середовищі кінематографістів, не помічав. І раптом така несподіванка. Саме із цього факту Іван Дзюба й почав свій аналіз: чим була студія до цих, двох, фільмів, і яка там панувала стагнація. Власне, невістну картину кінематографа 1950-х ілюстрували й фільми «Перший парубок» і «Українська рапсодія» того ж Сергія Параджанова, що нічого не обіцяли в майбутньому, як і попередні картини Володимира Денисенка. І от, упродовж одного року, виходять

дві яскраві стрічки, засвідчивши про творче піднесення і вихід українського кіно на якісно новий рівень. Заслуга Івана Дзюби саме в тому, що він перший дав розгорнутий аналіз стилістики й кінематографічної мови обох фільмів, виявив їх своєрідність і національне обличчя.

Доля розпорядилася так, що саме на знаменитій прем'єрі фільму «Тіні забутих предків» 4 вересня 1965 року в кінотеатрі «Україна» Іван Михайлович зі сцени повідомив глядачів про арешти української інтелігенції, які відбулися напередодні. Цей вчинок став символом непокори радянській владі, і вона не пробачила йому такого «зухвальства». Не пробачила і Сергію Параджанову, який брав участь у дисидентському русі – підписував листи протесту: впродовж дев'яти років, аж до арешту, йому не дозволили зняти жодного фільму в Україні, хоча два були вже запущені у виробництво.

Взагалі тема «Іван і Марта Дзюби й Сергій Параджанов» заслуговує окремого дослідження. Вони товаришували ще до виходу «Тіней», а коли арештували Івана Дзюбу, Сергій Параджанов підтримував Марту, його близький товариш – кінооператор Сурен Шахбазян – через свого впливового брата, який жив у Москві, домігся, аби їй дозволили частіші передачі для хворого на туберкульоз Івана Дзюби. А коли Сергія Йосиповича ув'язнили, Іван і Марта не залишили його в біді – підтримували листами і посилками. Уже в 2000-х Марта Дзюба дослідила низку документів у розсекречених архівах СБУ (КДБ), з яких стало відомо, що стеження за опальним кінорежисером вели постійно. У журналі «Кіно-Театр» 2008 року ці документи були надруковані разом з її спогадами про Сергія Параджанова. Марта Дзюба також передала редакції магнітофонний запис інтерв'ю із Сергієм Йосиповичем 1989 року, яке зробила канадська журналістка під час перебування його в Києві. Вона допитувалася, чи Сергій Параджанов є українським націоналістом, а він розповідав їй про українські народні пісні та звичаї, про своє спілкування з гуцулами під час роботи над «Тінями...», розповідав, чому не дозволив дубляжу

«Тіней...» російською мовою. Згадані тексти вміщені також у збірнику «Сергій Параджанов і Україна», виданого 2014 року редакцією журналу «Кіно-Театр» в серії «Кінематографічні студії».

Тема «Іван Дзюба й українське кіно» – досить об’ємна. Його звернення до кіно було закономірним, адже з 1964 року кіностудія ім. Довженка, очолювана директором Василем Цвіркуновим, не тільки зміцнила кіновиробництво, а й стала культурним осередком – з нею співпрацювало чимало письменників. Однак, на жаль, у кращих українських фільмів, що здобули резонанс, з’явився впливовий противник в особі редактора Держкіно СРСР, досвідченого демагога Михайла Блеймана, який зробив усе можливе, аби фільмів такого рівня, як «Тіні забутих предків», в Україні більше не виходило. У 1970 році, після появи «Камінного хреста» Леоніда Осики і «Вечора на Івана Купала» Юрія Іллєнка, він, долучивши «Благання» грузинського режисера Тенгіза Абуладзе і «Колір граната» Сергія Параджанова, знятого на «Вірменфільмі», у статті «Архаїсти чи новатори?» (журнал «Искусство кино») виніс вирок цим фільмам як таким, що не відповідають вимогам методу соцреалізму і відволікають глядачів від сучасності. Іван Дзюба полицарськи став на захист кращих надбань українського кіно, спростувавши звинувачення Михайла Блеймана в тому, що в поетичних фільмах відсутні характери, і за красивими кадрами губиться людина. Однак переконливі аргументи Івана Дзюби у статті «Відкриття чи закриття школи?» залишилися не почутими, адже тоді його вже перестали друкувати не тільки в Україні, а й у Москві. Уперше ця стаття вийшла в часи Перебудови в газеті «Культура і життя» (1988), а згодом у науковому збірнику «Поетичне кіно: заборонена школа»¹. Інші дослідження Івана Дзюби – про українське кіно шістдесятих, про Олександра Довженка – були надруковані у Словаччині. А про своє знайомство і дружбу із Сергієм Параджановим Іван Михайлович розповів в інтерв’ю авторці цих рядків².

Через багато років усі праці, присвячені кіно, Іван Дзюба опублікував окремим розділом у тритомнику вибраного «З криниці літ» (2006–2007). Якщо розглядати їх у контексті українського кіномистецтва, то цінність і значення доробку визнано давно. Характерні особливості його творчості – системний підхід, глибокий аналіз – виявилися і в цих статтях. Можна лише пошкодувати, що надалі його стосунки з кінематографом припинилися – Іван Дзюба взявся за історіософську полемічну працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?», яку за радянських часів видавали тільки за рубежем. Цікаво, що в ній є згадка про ключовий фільм українського поетичного кіно: навівши факт зі статті Голови Держкіно УРСР Святослава Іванова в газеті «Вечірній Київ» про те, що аргентинці українську делегацію на МКФ у Мар-дель-Плата вітали «Viva Moscú!», Іван Дзюба підкреслив, що у світі СРСР ототожнюють з Росією і не знають, що існує Україна з її національним мистецтвом, і це є ще одним доказом русифікаторської політики держави.

Хоча тема кіно не дістала подальшого розвитку в науковій діяльності Івана Дзюби, втішає те, що наслідком його глибокої зосередженості на літературі, насамперед українській, стали книги, у тому числі творчі портрети українських письменників, необхідні для кожного українця, що цікавиться рідною літературою, а його аналітичні статті про долю України підносять українців на європейський рівень філософського осмислення і провидіння.

Примітки

¹ Поетичне кіно: заборонена школа : зб. ст. та матеріалів / авт. ідеї та упоряд. Л. Брюховецька. Київ : АртЕк : Ред. журн. «Кіно-Театр», 2001. 468 с.

² Іван Дзюба: «Параджанов більший за легенду про Параджанова». *Кіно-Театр*. 2003. № 4. С. 23–27.

Леся Вахніна,

*кандидат філологічних наук,
завідувачка відділу української та
зарубіжної фольклористики Інституту
мистецтвознавства, фольклористики та
етнології ім. М. Т. Рильського НАН України*

Діяльність Івана Дзюби в контексті українсько-польських культурних взаємин

Часопис «Паризька культура», головним редактором якого був відомий польський культурний діяч, емігрант Єжи Гедройць, не випадково перебуває в колі наукових зацікавлень Івана Дзюби. Це видання, заборонене в колишньому СРСР і Польській Народній Республіці, нелегально надходило до Польщі й України, завдяки якому європейська думка ставала доступною для борців за відродження України та нової незалежної Польщі. Сьогодні «Паризька культура», як і постать Єжи Гедройця, стали об'єктами багатьох наукових досліджень та обговорень на міжнародних конференціях. Однак символічно, що саме колишній український дисидент, Герой України, академік Іван Дзюба звернувся до постаті Єжи Гедройця в контексті українсько-польських культурних взаємин та необхідності українсько-польського порозуміння у статті «Напівзабутий Єжи Гедройць» («COLLEGIUM». № 29–30. 2018). Варто зауважити, що розвідка Івана Дзюби є надзвичайно глибокою та аналі-

тичною в докладному огляді цивілізаційного вибору східноєвропейських народів. Важливо, що Іван Дзюба звернув увагу на зацікавлення поляків Україною ще в минулі роки, на позитивний її імідж у представників «української школи» в польській літературі. Однак найбільш важливо, що дослідник наголосив на необхідності пам'ятати про спільний позитивний досвід (ідеться також і про «Паризьку культуру», у якій співпрацювали автори різних східноєвропейських країн, що виборювали свій шлях до демократії). «Демократія через культуру» – такою бачить Іван Дзюба і важливість співпраці європейських народів, особливо України й Польщі, яка виступає в наш час на захист інтересів України. Відзначимо також уміння Івана Дзюби бачити можливості для спільного європейського майбутнього. Нині, коли змінюється місце і роль України в сучасній Європі, згадана стаття надзвичайно корисна і для сучасних політиків. Відтак символічна вже сама назва статті, адже не можна ніколи забувати спільного досвіду боротьби за демократію, гасла, які для Єжи Гедройця стали визначальними. Іван Дзюба згадав ще одного польського письменника-емігранта – Юзефа Лободовського, родом з Волині, роботи якого постійно публікували в «Паризькій культурі». Його вірші, присвячені Україні, стали відомими в Україні лише в 90-ті роки ХХ ст. Значення діяльності Єжи Гедройця, на думку Івана Дзюби, потрібно враховувати в розвитку сучасних українсько-польських взаємин.

Іван Михайлович, який у багатьох своїх дослідженнях виходить за межі українознавчих студій, також виступає як компаративіст, славіст, дослідник літератур різних народів. Його увагу привернули й українські переклади поезій Кароля Войтили – відомого римського понтифіка Іоанна Павла II, який також відіграв важливу роль в українській новітній історії та культурі. Цьому присвячена стаття Івана Дзюби, опублікована в журналі «Всесвіт», яка є ґрунтовним перекладознавчим дослідженням. Іван Дзюба докладно проаналізував усі тодішні українські видання та відзначив важливу їх роль у розвитку українсько-польських культурних взаємин. Перебування в

Києві 2001 року Папи Римського Іоанна Павла II стало подією для мільйонів українців і, звичайно, сприяло наближенню України до сучасної Європи. Знаменно, що в Києві ім'ям Іоанна Павла II названо вулицю та встановлено пам'ятний знак, присвячений Єжи Гедройцю.

Іван Дзюба вміло знаходить найбільш знакові поста-ті і явища, які об'єднували український і польський народи. Він також залишається непересічною постаттю для сучасної Польщі, адже його книжка стала подією для незалежного руху «Солідарність». Органічно, що розмова з Іваном Дзюбою ввійшла до книжки «Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк» (Київ : Дух і Літера, 2004; укр. переклад). Додамо, що відома польська літературознавиця, дослідниця українсько-польських літературних взаємин, професорка Оля Гнатюк виступила також співупорядницею, разом з Леонідом Фінбергом, видання «Обрії особистості. Книга на пошану Івана Дзюби» (Київ: Дух і Літера, 2011).

Внесок Івана Дзюби в розвиток українсько-польських взаємин високо поціновано і в Польщі: його діяльність нещодавно відзначили польською урядовою нагородою. Він став кавалером Командармського Хреста – ордена Відродження Польщі.

Володимир Гантар,
письменник, журналіст, урядовець,
керівник прес-служби
Міністерства культури України
(1986–1993)

Знакова постать століття

Дивовижна загадка, або таємниця пережитого і створеного Іваном Дзюбою воістину вражає – бути небесним і водночас земним, піднятися до таких висот, які називають космічними і глибинними...

Якось я зустрів видатного художника Миколу Андрійовича Стороженка (на жаль, нині покійного). Академік ішов до студентів столичним Ярославовим Валом. Раптом він ніби зацепив – назустріч ішли Ліна Костенко з Іваном Дзюбою, а Микола Андрійович промовив свою мрію: «Хотів би намалювати їхні портрети».

На початку 1990-х років Міністерство культури очолював Іван Михайлович Дзюба, я був його прессекретарем. Багато разів доводилося зустрічатися з Міністром на день... Жодного разу я не бачив його розгніваним. З відвідувачами, а їх бувало на день досить багато, – делікатний, витриманий, намагався зрозуміти кожного, хто приходив. А в основному приходили люди творчі, часто емоційні. Іван Михайлович був завжди спокійний.

Найбільше мене вражала неймовірна його витримка, бо не завжди було все гладенько, але ніколи ніхто не чув від нього

жодного лихого слова. Міг зробити зауваження, але без докору, найбільшою критикою було «не робіть так більше».

Зізнаюся, я тоді дуже багато палив... А мій кабінет – за кілька кроків від міністрового. І от, одного разу, заходить Іван Михайлович і тихенько каже, аби я із цигаркою виходив на вулицю (в той час цигарка диміла в моїй руці). Я її погасив об долоню і зарікся більше не палити. Я дав слово Івану Михайловичу!

Він любив ходити на художні виставки, але не пам'ятаю, щоби люди бачили там міністра-чиновника, натомість усі впізнавали скромного, трішки стомленого чоловіка. Його друзі називали Івана Дзюбу «Анре Мальро». Цей талановитий письменник і володар Нобелівської премії працював міністром за президенства у Франції Шарля де Голля. Вони були дуже схожі.

Іван Дзюба – це Людина, Характер, і все зроблене ним – не манна з неба. Усі крутозлами його життєвої дороги, усе, що робив, як робив – це суворий, навіть жорсткий самоаналіз. «Без права на помилку».

Я зберігаю листи Івана Михайловича до мого батька – Максима Гаптара, поета, який, на жаль, не бачив... Листи – світлі й чисті, як сльоза. Спасибі Вам, Іване Михайловичу!

Тамара Гундорова,
 член-кореспондент НАН України,
 доктор філологічних наук, професор,
 завідувач відділу теорії літератури
 Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка
 НАН України

Як порозумілися Іван Дзюба та Сергій Жадан

Серед найвідоміших імен українських інтелектуалів другої половини ХХ ст. ім'я Івана Михайловича Дзюби – одне з основних. Представник покоління шістдесятників, автор знаменної роботи «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1968), тонкий і глибокий вчений-інтелектуал, культурний діяч – усе це про нього. Іван Дзюба святкує свій заслужений ювілей.

На днях перечитала його книжку «Чорний романтик Сергій Жадан» (2017), яка з'явилася зовсім нещодавно – всього три з половиною роки тому. Сама звістка про те, що вісімдесятишестилітній Іван Дзюба написав спеціально книжку про Жадана, мене вразила. Адже на перший погляд здається, вони такі несхожі між собою: Жадан – яскравий дев'яностник, хуліган, аутсайдер, речник попкультури, а Дзюба – шістдесятник, статечна літня людина, спокійна й поважана в соціумі та культурі, закорінена в цінностях великої духовності й високої літератури.

Так, вони можуть виразно репрезентувати конфлікт «батьків і дітей», доповнюючи його ще й контрастом епох, що

виховувала їх: людини, умовно кажучи, «радянської», хоча й дисидента, і людини пострадянської. І все ж таки є щось спільне, що поєднує їх і на що не міг не відреагувати Іван Дзюба. По-перше, передусім це, звісно, спільне походження з територій донбаських. Інтерес до своїх земляків, тих, хто вийшов з рідної Донецчини і приніс не лише в загальноукраїнську, але й світову культуру нову ментальність, зароджену в східних окраїнах України – цьому своєрідному українському Орієнті, завжди був характерний для Івана Михайловича.

По-друге, у цій книжці Дзюба, здається, намагається зрозуміти себе самого: звідки він прийшов і що поєднує його із цим симпатичним йому молодшим земляком? Звідки народилася властива йому енергетика і сила, і чи такі вони насправді різні, ці «батьки» і «діти»? Відтак книга Дзюби про Жадана цікава не лише з погляду культурно-історичного, тобто з перспективи діалогу поколінь, але і з погляду автобіографічного та для розуміння інтелектуальної біографії її автора.

Іван Дзюба з ідеалістичних і раціональних та моральних 1960-х. Натомість Жадан – представник іншого покоління й іншого часу, виростає з радикальної анархії, попкультури й нової чуттєвості (або навіть сексуальності) 1990-х. Він чи не найвиразніше втілює дух цих років і свого покоління, яке стало свідком розпаду Союзу, банкрутства соціалістичних ідей, знецінення традиційних цінностей, побутової розрухи, проникнення західних цінностей у традиційну українську культуру. У певному сенсі, як і покоління шістдесятників, Жадан також виростає в атмосфері «безбатьківства»: тільки коли батьки шістдесятників не повернулися з війни, батьки дев'яностиків втратили свою роль і свій авторитет разом з крахом системи, у якій їм довелося жити. 1990-ті породили Вічного підлітка, який відчуває себе людиною без коріння і не хоче дорослішати. Окрім того, він не вірить у раціональність, ідеали та високу культуру. Його стихія – панк і попкультура. Він – вічний мігрант, а його стихія – заплив і втеча від «осоружної дійсності з її дощами, полюціями, революціями».

Обоє говорять від імені свого покоління. Отож, Дзюба вдивляється в постать і феномен Жадана дуже пристрасно, як у дзеркало, намагаючись впізнати в ньому себе самого, імовірно, так само молодого, як і Жадан. «Давно хотілося написати про Сергія Жадана», – скаже він. Він знає – це потрібно не йому, не його фанатам і не історії літератури, а «мені самому, аби спробувати досягнути для себе, людини радше з Дев'ятнадцятого століття, унікальний феномен луганського “чувака”, що дав незаперечно природний поетичний голос багатьом зі свого не дуже благовісного покоління». Так нібито розвівши свої часи, Дзюба водночас натякає, що перед «світом Жадана» може опинитися не лише він, а й інші, ті, хто «не зовсім з Двадцять першого століття».

Отже, Дзюба дуже серйозно й відкрито вирушає на зустріч двох епох – «батьків» і «дітей», вдивляючись у Жадана як представника «протестного соціального аутсайдерства». Дзюбі багато що в ньому не імponує – наприклад, відсутність активізму («бажання змінити себе і чогось навчитися»), протест ради протесту, ідея порятунку людства радше через його самознищення (чи великий Антивибух). Сюди ж можна додати Жаданову симпатію до «контркультури» та попкультури, а ще – напівкримінальної поведінки, «випадання з нормативності», героїзацію аморальності та стихійного бунтарства й навіть неповагу до національних святощів, а ще – зведення самого покоління до «трахачів», «чуваків» та «чувих».

Як тонкий аналітик, Дзюба водночас бачить, що справа не лише в епатажності Жадана, але й у тому, що у своїх текстах з провокативними назвами він створює «обманне мінне поле із замаскованими інтелектуальними розтяжками». Водночас як людина свого покоління, Дзюба і сам включається в обговорення цих «інтелектуальних розтяжок». Він не може не апелювати до моральних та патріотичних цінностей, до «проростання Христа в людині (як і проростання в ній Батьківщини)». Дещо іронізуючи (а водночас не без серйозності), Дзюба відносить

себе до «читача-совка» і «простого совкового читача» та визнає, що не може сприймати грайливо-принижувального тону Жаданового глуму, коли йдеться про Вітчизну. Він оцінює збірку Жадана «Біг Мак» як дискредитацію і навіть сарказм щодо західного «лівацтва» 1960-х та сучасної Європи, яка зводиться у збірці українського автора до одного й того ж – пивні бари, гашиш, опій, проститутки, вокзали й автовокзали.

Постмодерна «Весела безпритульність» Жадана для Дзюби всього лише «в'їдливість супроти європоказухи та уявних альтернатив їй у ній самій», а також «весело-злісна сатира на європейську “політику мультикультурності” і на “вітчизняне грантоїдство”». Цілі сторінки – вже від себе самого – Дзюба присвячує критиці західних «лівих» 1960-х, досить однозначно й тенденційно прочитуючи характери та ситуації, які описує Жадан. Так, він за чисту моменту сприймає іронію Жадана щодо так званого покоління «Джона Леннона» (нині одного з тих хіпарів, що застрягли у своєму часі).

Дзюба не хоче бачити, що іронія в Жадана поєднана з любов'ю та самоідентифікацією його героя з вічним маргіналом-аутсайдером та мігрантом типу того ж «Джона Леннона» (але без колишнього пієтету). Натомість Дзюба-шістдесятник прочитує цю роль цілком у дусі ідеології 1960-х і навіть вдається до критики радикального західного варіанта 1960-х. «Звісно, в контексті справді великої європейської історії ця «велика європейська революція» була пародією на революцію», оскільки саме «саме лівацтво, зарозуміле й самовдоволене, виглядає асоційованою частиною цього високопродуктивного суспільства, яке, зрештою, всьому знаходить належне місце», – коментує він Жадановий текст і додає: «...ширшого соціального ґрунту цей “смаковий” виклик респектабельному буржуазному суспільству не мав [...] І ось тепер недавні непримиренні революціонери виборовши максимум омріяних сексуальних свобод (згадаймо, що серед головних гасел студентів знаменитої паризької Сорбонни було право на статеві акти в коридорах університету), залюбки користуються пільгами ненависного буржуазного

суспільства, а деякі розпочинають добротну фінансову або політичну кар'єру».

Про цей шлях назустріч Жаданові й водночас назад – у свій час, свідчать у книзі Дзюби чимало місць, включно з авторитетами Герцена чи Дем'яна Бедного, на яких він посиляється. І все ж таки головний пафос книжки Дзюби – бажання розібратися й зрозуміти: а можливо, уся ця агресивна маргінальність – лише спосіб боротися із суспільним фальшем, якого так багато? І в цьому він подібний до них самих, адже «хіба українське “шістдесятництво” не було епатажним не тільки для офіціозу, а й для частини старшого покоління?», – не втримується він від коментарів.

З великою любов'ю і чесністю Дзюба, не приховуючи сумнівів і розчарувань, дошукується смислу у творах Жадана, дискутує з ним (чи самим собою?), переоцінює його (а можливо, і себе?), вдивляється в контури майбутнього й намагається його пізнати. Ця книжка говорить дуже багато, і не так про Жадана, як про самого автора. Однак у ній також є велика любов і захоплення своїм талановитим земляком. Дзюба знає відповідь на запитання Франка щодо Винниченка «І звідки ти такий узявся?». «У випадку із Сергієм Жаданом, – закінчує Дзюба свою книжку, – загадки немає: з нашої рідної Донеччини!» Вони обоє – звідти, і знають це.

Многії-многії літа, шановний Іване Михайловичу!

Світлана Єрмоленко,
 академік НАН України,
 доктор філологічних наук, професор,
 завідувач відділу стилістики,
 культури мови та соціолінгвістики
 Інституту української мови НАН України

Культуролог європейського штибу

В українській гуманітаристиці тексти Івана Михайловича Дзюби завжди привертають увагу філософською глибиною, логікою висновків і прозорістю індивідуального стилю. Це всебічний науковий аналіз і водночас роздуми про літературу, мову (варто наголосити на потребі спеціального лінгвософського аналізу наукових рефлексій Івана Дзюби про мовотворчість Тараса Шевченка, Ліни Костенко), загалом про цілісність української культури як феномену національної ідентичності, самосвідомості нації.

Україна в пошуках нової ідентичності – так автор окреслює багатовимірну, історично мотивовану проблему утвердження нашої держави в сучасному глобалізованому світі, коли утворюються нові держави й формуються нові ідентичності. Національні спільноти опиняються перед викликом часу: як зберегти самобутність, мову, культуру й водночас забезпечити міжкультурну взаємодію в сучасному світі.

Учений міркує про зміст понять історичної, територіальної, етнопсихологічної, культурної, мовної, національної (державної) ідентичності, пише про дисгармонію між українською

етнічною та державною ідентичністю, про умовні варіанти розвитку двох рівнів ідентичності, у зв'язку з чим слушно використовує поняття психокультури українського етносу.

Коли мова про образ української культури, то Іван Михайлович воліє говорити не про втрачену культуру, а про творення нової, зорієнтованої на світовий досвід культури.

Соціально-історичний зміст наукового терміна *ідентичність* у текстах І. Дзюби доповнюють, розкривають, увиразнюють численні суголосні складні назви з першим компонентом само-: *самосвідомість, самоназва, самоототожнення, самоідентифікація, самодостатність, самоврядування, самовиявлення, самоконцентрація, самобутність, самоствердження, самооздоровлення, самоздійснення, саморозуміння, самокоригування, самозбереження*, пор. також: «*сила себездійснення*».

Микола Жулинський,
академік НАН України,
доктор філологічних наук, професор,
директор Інституту літератури
ім. Т. Г. Шевченка НАН України

Духовний мобілізатор нації

Червень 2005 року. Донецьк. VI Міжнародний конгрес українців. Іван Дзюба з властивою йому делікатністю на-
тякнув мені, що хотів би відвідати своє рідне с. Миколаївка
Волноваського району, де він народився 26 липня 1931 року.
Нам, Іванові Михайловичу з дружиною Мартою і мені з дружи-
ною, вдалося тоді вихопитися на простори донецьких степів і по-
бувати в с. Михайлівка, у робітничому селищі Новотроїцькому,
куди його батьки, рятуючись від голоду, втекли із села, у неза-
бутніх Оленівських Кар'єрах (тепер – м. Докучаєвськ Донецької
обл.), де минуло його дитинство...

У Новотроїцькому в ті часи панувала українська мова.
«Її принесли з собою такі ж, як і мої батьки, вихідці-втікачі із
села, – розповідав Іван Дзюба. – Багата, дуже виразна, барвиста,
метафорична українська мова, хоч уже трохи із суржиком».

Згодом у мемуарних нарисах «Спогади і роздуми на фі-
нішній прямій» (2008) Іван Дзюба роздумуватиме над тим, як
так сталося, «що я виріс на Донеччині, в “російськомовному”
нібито краї, а зберіг українську мову та ще удостоївся звання
“українського буржуазного націоналіста”».

Тоді ж у Донецьку, де свого часу він навчався в педагогічному інституті, здобуваючи фах російського філолога, Іван Дзюба виголосить на пленарному засіданні VI Міжнародного конгресу українців доповідь «Донецька складова української культури».

Мине якихось 10 років, і світ побачить невеличка книжка Івана Дзюби «Донецька рана України: історико-культурні есеї» (2015), у вступному слові до якої він напише: «Сумнозвісний нині Докучаєвськ, де були загніздалися мобільні бандити, що знищили маршрутний автобус з мирними жителями під Волновахою, – це колишнє робітниче селище Оленівські Кар'єри, де жили мої батьки, і де я навчався в школі; там найдорожчі мої спогади». Ці історико-культурні есеї різних років – особиста глибока, душевна рана їх автора – вихідця з Докучаєвська, у якому бандити розстріляли мирних жителів.

Іван Дзюба детально прояснює драматичну історію цього краю від перших десятиліть ХХ ст. до днів сьогоднішніх, коли відбувалася цілковита руйнація життєсфери Донбасу, коли бойовики-терористи так званих народних республік за хижими планами кремлівських стратегів та за участю зомбованої російської воячки «зачищають» від усього українського окуповані ними території. І роблять це неприховано, знавісніло – етноцид і лінгвоцид особливо й не намагаються ідеологічно маскувати, як робила те комуністична влада, бо чинять ці злочини «антифашисти»-українофоби. Виросли вони, справедливо узагальнив Іван Дзюба, «завдяки системній роботі місцевих владних структур, які у складі України послідовно вибудовували фактично “Русский мир”, обходячись без цього самоозначення і не цураючись тризуба й жовто-блакитного прапора на фронтах своїх установ».

Криваву і жорстоку провокацію системно й послідовно готували. Вона принесла і на Донецьку землю, і в Україну тисячі смертей, каліцтв, важких моральних травм. І хоч би якою стала Донеччина в наступні роки, «миру і спокою, – уважає Іван Дзюба, – не буде ні в Україні, ні на Донеччині». Однак на

відданому на відкуп криміналітету й олігархам величезному регіоні України «за будь-яких обставин житимуть не самі лише ідейні ліліпутінці й безідейні шалапутінці, а й люди, які відчуватимуть, що їх вплутали в чужу жорстоку гру».

Іван Дзюба на основі переконливих фактів та виразного «перечитування» трагічних сторінок історії Донецького краю доводить: Донеччина – «український край, населений переважно українською людністю». Він закликає пізнавати цей край під кутом зору важливого регіонального джерела наповнення національної культури, нарешті визначити донецьку складову української культури й усвідомити, «що Донеччина – органічна частина України, що вона робить величезний внесок не лише у створення економічної потуги України, але й в її духовність».

Як бачимо, парадокси нашого державотворення та гібридна війна путінської Росії «змушують»-спонукають невтомного літературознавця «відключатися» від літератури і «впрягатися» у воза під назвою «український політикум». Хоча в передньому слові до книжки «Порнократія на марші» (2007) Іван Михайлович бідкається, що йому ніяк не вдається «відключитися» від політичної суєти, проте я не сумніваюся в тому, що він з особливим натхненням і естетичною насолодою спрямовує сатирично-іронічні стріли в бік сучасних «градо- і державотворців», політичних партій, різного роду суспільних явищ і процесів...

Не випадково Іван Михайлович так полюбить перечитувати Михайла Салтикова-Щедріна. Надихає його творець невмирущого міста Глупова і всіляких Дерунових, Разуваєвих та Колупаєвих, які відродилися в образах респектабельних двійників, на гнівне, сатиричне «вибухання» памфлетами і фейлетонами зі «зловредною дотошністю» (Дзюба) на мерзоти української дійсності.

Цей принципово новий вид інтелектуальної сатири, яку створив Салтиков-Щедрін, Іван Дзюба розвинув у стилі аналітико-викривального жанру Брехта і надав їй особливої сус-

пільно-політичної цілеспрямованості та ідейно-естетичної значимості.

Як тут не згадати майже 20-літньої давності фейлетони Івана Дзюби, авторство яких він передав Хоми Скептику – цьому «несистемному журналісту, схильному до неконтрольованої самодіяльної політології», у яких його альтер-его зазірало іронічно-саркастичним оком у майбутні часи України. Ці аналітично-прогностичні візії його «друга» Хоми виявилися надзвичайно актуальними, і тому Іван Дзюба зібрав їх і видрукував 2020 року окремою книжечкою під назвою «Повернення Хоми Скептика». Ядючо-саркастичне перо Дзюби-Скептика майстерно розвінчує тих пристосуванців до нової суспільно-політичної ситуації, які об'єдналися заради того, аби «замість України мати Хохляндію», бо «вона, Хохляндія, потрібна і вигідна».

На жаль, нинішні політичні пристосуванці, різного роду «хамелеони» від влади, фарисеї, циніки, агресивні правдолюбці і спекулятивні виразники народних сподівань не читають ні Івана Дзюби, ні того ж Салтикова-Щедріна.

Чекає на своїх читачів і Салтиков-Щедрін – цей «неперевршений майстер езопівської мови» (Іван Дзюба), який свого часу волав: «Де ти, російський читачу, відгукнись!», і сам Іван Дзюба, який так уважно вслухається в шумовиння нашого суспільно-політичного життя і життя літературно-культурного. У передньому слові «Від автора» до книги «Літературні портрети. Продовження. Есеїстичні розвідки» (2016) ¹ вигукне: «В літературному житті стільки нового й цікавого! Були б читачі!».

Побоююсь, що їх немає. Радше – їх мало. А може, я помиляюся? Ні, таки читають Івана Дзюбу. Знаю багатьох-багатьох, які не оминають жодної публікації цього талановитого публіциста, літературного критика, літературознавця і, пам'ятаю, з особливим зацікавленням учитувалися в його полеміку з одіозним Дмитром Табачником під назвою «Казуїстика як державна політика?» (2006), особливо у спеціальний цикл статей «Прокислі “щі” від Табачника» (2010) (цього політичного пристосуванця та ідеологічного спекулянта Револуція Гідності

«видула» з України, а інтелектуально вагомі полемічні пасажі Івана Дзюби й нині актуальні).

Знаю, як гостропроблемно, тривожно і застережливо зазвучала збірка статей, фейлетонів та памфлетів «Порнократія на марші» (2007), згодом – книга «Нагнітання мороку. Від чорносотенців початку XX століття до українофобів початку століття XXI» (2011), у яких з волі дотепного вигадника Дзюби було озвучено голоси новочасних політичних брехунів і «хижаків»: «Я, Брехуненко-Врунов, голова Партії Чесно Награбованого Майна...», «Я, Врунов-Брехуненко, голова Партії “Було Ваше, Стало Наше...”», «Я, Смрад-Осатанелов, голова Партії Крутого Братерства»... І зразу ж згадуються «дзюбізми» Івана Михайловича з книги «Спогади і роздуми на фінішній прямій» (2008): «Лектори Триндюк, Богомерзький, Звіроящір», «Поет Многощирий», «Критик Прокрустов», «Композитор Децибелло»... І ще кілька «дзюбізмів»: «За трибуною вгніздила-ся чиясь матеріально забезпечена фізіономія», «Братовбивчий вираз обличчя», «Полум'яний балбес», «Ентузіаст нудьги»...

Особливо драгує Івана Дзюбу українська, «рідна», політ-порнуха, наша «порнократія», яка стимулює його водночас виражати у гротескних формах, сягаючи художніх висот фантасмагоричності й езопівського смислонаповнення, із саркастично-пародійним блиском свої їдкі присуди, дотепні осміювання, свої болісні переживання наших морально-політичних хвороб. Теми й образи для «дзюбізмів», для фейлетонів, памфлетів та інших різножанрових публіцистичних реагувань щедро постачає для Дзюби-сатирика передусім нинішня політична дійсність, складні процеси націєтворення і державного будівництва.

Проблеми національної ваги й напруги накочуються безупину, і кожна проблемна хвиля – новий «дев'ятий вал» болю і тривоги публіциста-сатирика Івана Дзюби. Куди від цього дітися людині, яка так глибоко запустила критичні кігті в це пекельне місиво політичного фарисейства, соціального лицемірства, безмежної корупції, різноманітних суспільних вад та виразок?..

Іван Дзюба болісно і тривожно реагує на все, що морально і духовно деформує українське суспільство, дезорієнтує громадян і формує підґрунтя для повзучої «контрреволюції» або силової, як у випадку зі сепаратистсько-терористичною провокацією Росії в Криму і на Сході України, реставрації радянського способу життя. Ще 2004 року (ген коли!) він видрукував цикл статей про Салтикова-Щедріна, прояснив для сучасників те, що писав «напівзабутий російський геній» «про нас із вами і про сучасний світ узагалі» (таку назву має ця розвідка).

Нині, пише Іван Дзюба, новітні імперські реставратори в особі російських новоінтелектуалів-патріотів витворюють нові глобальні суперутворення на зразок «Єдиного Русскомирського Пространства». Святоімперський чад задурманює голови «сучасних реформаторів, стабілізаторів, централізаторів, регіоналізаторів, мочителів, сушителів, єдиноросів, багаторосів і слов'яноросів, трудовиків і грошовиків, простих лібералів і лібералів демократичних, простих демократів і демократів демократичних, простих прогресистів і прогресивних соціалістів»...

«Хочете дізнатися, звідки в цих новочасних “градо- і державотворців” імперські ноги ростуть? Читайте, – запрошує Іван Дзюба, – Салтикова-Щедріна».

Не загубилася в часі й розвідка «До романтики революційного тероризму в російській та українській літературах». Тепер особливо зрозуміло, чому Іван Дзюба вирішив дослідити генезу зародження революційного тероризму в Росії, його ідеологію, засоби і прийоми романтизації, причини переродження в терор державний, який більшовики не лише запровадили, але й витворили «унікальне соціопсихологічне й естетичне <...> явище – романтику чекізму». І не лише тому, що цивілізація зіткнулася з глобальним тероризмом, а передусім через те, що фінал романтики революційного терору нині зазвучав закликом «мочить в сортирах». Що ж, державний терор романтизується в Росії гібридно, сучасна російська література, кінематограф, публіцистика та журналістика щедро постачають матеріал для аргументованого обґрунтування невтішних висновків про ви-

ведення боротьби з «внутрішнім ворогом» у ранг боротьби з глобальним тероризмом, про культивування «романтики» державного терору в душі афганських репортажів О. Проханова і переможних реляцій із Чечні.

Мимоволі згадується написана Іваном Дзюбою з нагоди 150-річчя появи поеми Тараса Шевченка «Кавказ» праця «Застукали сердешну волю...»²

Справді, як до болю актуально зазвучали в порівняльній інтерпретації Івана Дзюби гнівні інвективи Шевченка на адресу «визвольної місії» Російської імперії задля «установлення русского владычества на Кавказе» у століттях XIX–XX і XXI, а нині – у Криму й на Сході України. Методи, прийоми, моделі цього імперського «визвольного таїнства» суттєво не змінювалися, лише удосконалювалися, модернізувалися. Іван Дзюба навів чимало свідчень «героїв», учасників каральних експедицій, реляцій командирів полків про здійснені подвиги та «героїчні» вчинки періоду кавказьких воєн самодержавної Росії в ім'я долучення мечем і хрестом до високої цивілізації темних, неосвічених гірських народів, різного роду тубільців, іногородців із глибин Сибіру, Середньої Азії... Нині ці експансіоністські акції пропагандивно декорують словесною облудою на зразок боротьби з бандформуваннями, з тероризмом, захистом російськомовного населення і, знову ж таки, задля встановлення християнського миру та забезпечення цивілізаційного розвитку «исконно русских» територій.

І все ж таки публіцистика – не визначальна сфера діяльності Івана Дзюби. Так, суспільствознавчі, державницько-політичні проблеми не залишаються поза його аналітично-критичною увагою, проте література, мистецтво, культура, стан мови в Україні, духовно-етична сфера загалом – це головний об'єкт його творчого занепокоєння, роздумів і вболівань. А улюблений жанр Івана Дзюби, «що дає насолоду занурюватися у світ неординарних творчих особистостей», – літературні портрети.

Думаю, що Іван Дзюба не оминув жодного українського талановитого, обдарованого письменника, не обійшов своєю

критичною, як правило, прихильною увагою, присвятивши їй творчості есеї чи розвідки. Згадаю лише деякі ґрунтовні його дослідження творчих доробків Ліни Костенко, Олега Лишеги, Богдана Рубчака, Аніфатія Свиридюка, Володимира Затуливітра, Павла Вольвача, Петра Свенцького...

Невтомний, творчо плодотворний духовний мобілізатор нації особливо чутливо і гостро реагує на тривожне поглиблення деструкції суспільної свідомості, знесилення духовної потуги української нації, нарощення морально-політичних хвороб. Відтак різножанрові публіцистичні реагування на складні процеси націєтворення і державного будівництва останнім часом посилилися в його творчості, бо він прагне активно утверджувати в суспільній свідомості ті духовні цінності і пріоритети, які б стимулювали колективну волю та енергію народу до національного відродження і державного самоздійснення.

Примітки

¹ Дзюба І. Літературні портрети. Продовження. Есеїстичні розвідки. Київ : Український письменник, 2016.

² Дзюба І. «Застукали сердешну волю...»: Шевченків «Кавказ» на тлі непроминального минулого. Київ : Дніпро, 1995.

Ігор Козловський

*кандидат філософських наук,
старший науковий співробітник
Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди
НАН України,
член ініціативної групи «Першого грудня»*

Іван Дзюба у сприйнятті земляків

«Іван Дзюба – знакова постать в українському громадсько-політичному і культурно-мистецькому житті другої половини ХХ – початку ХХІ століття». Мабуть, такої хрестоматійної фрази вже достатньо для характеристики цієї непересічної людини, яка вже себе вписала всім своїм життям в історію України.

Я не знаю особисто свого великого земляка з Донеччини, але його постать протягом десятиліть завжди була поруч зі мною як взірець чесного й безкомпромісного служіння Україні мудрим словом і тяжкою працею. Так вийшло, що ми вчилися в одному виші з різницею понад 20 років і з різною назвою (Іван Дзюба – у Сталінському педагогічному інституті, а я вже в Донецькому державному університеті, який давно є національним і отримав ім'я ще одного колишнього свого студента – Василя Стуса).

У своєму інтерв'ю «Хай кожен іде своїм шляхом. Але бажано, щоб цей шлях вів до України, а не від неї...» Іван Дзюба згадує інститутських учителів, яких він слухав у студентські часи: «Згадую багатьох. Насамперед улюблених викладачів –

Тимофія Трифоновича Духовного, Григорія Ісаковича Ріхтера, Полікарпа Яковича Мірошніченка (хоч він і не викладав на нашому факультеті, але на його лекції з історії я ходив, як і на блискучі лекції викладачки історії Цвейбель, на жаль, не пам'ятаю її імені й по батькові)...»

А я вже в 1970-х роках студентом історичного факультету також мав честь слухати чудові лекції Доротеї Самойлівни Цвейбель з античної історії, а легендарний Полікарп Якович Мірошніченко був моїм науковим керівником, справжнім Вчителем і провідником у світ історичної науки.

Усі випробування, які випали на долю модерної України, не минули й Івана Михайловича. Болить йому все, що відбувається з нашою країною в ці буремні часи, хвилює все, що стосується пошуків національної ідентичності та нашого місця серед вільних народів світу.

Незважаючи на вік, він продовжує розмірковувати над викликами сьогодення. У тому-таки (вищезгаданому) інтерв'ю він говорить про своє розуміння українства: «Як залишитися чи стати українцем? Дозволю собі послатися на власний шлях. Я ж теж був підвладю «приоритета русскости». Навчався на російському відділенні філфаку і був серед тих, хто не тільки на перервах говорив по-російськи. Але я добре знав українську (від мами, сусідів, з художньої літератури, яку любив) і поступово став задумуватися: чому її зневажають, коли вона не гірша за будь-яку іншу, нею ж можна адекватно і красиво висловити будь-яку думку і будь-яке почуття. Заговорило вражене почуття справедливості. Почав глибше вивчати історію України, її політичних мислителів і зрозумів, що становище української мови – це наслідок колоніального становища України в Російській імперії та русифікації під виглядом інтернаціоналізму – в СРСР. А втрата мови – це втрата величезних культурних багатств, у ній зафіксованих. Так я поступово відкривав для себе Україну, яку від нас приховували, і зрозумів, що треба працювати для неї. Це те добро, яке тобі було б найприродніше чинити в світі, якщо хочеш бути корисним.

Нинішнє молоде покоління – в кращому становищі, принаймні з одного погляду – від нього вже важко приховати Україну, її історію, культуру, її найвизначніші постаті; вона може брати участь в обговоренні проблем України. Може йти шляхом її пізнання. Треба тільки до цього дозріти, і в цьому все питання. Потрібне самостійне думання, навіть всупереч стереотипам оточення, а це, на жаль, не всім під силу. Проте іншого шляху, щоб стати (чи залишатися) українцем, немає. Ставши українцем, ти будеш особистістю в сучасному світі, а не анонімом у масовці чужої режисури».

«Стати українцем»... Ці слова великої людини і справжнього патріота звучать як дороговказ для всіх майбутніх поколінь, як заповіт того, хто всім своїм життям дав приклад жертвовного служіння Україні...

Лідія Корній,

*доктор мистецтвознавства,
професор, провідний науковий співробітник
відділу екранно-сценічних мистецтв
та культурології Інституту мистецт-
вознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського НАН України*

Музичні зустрічі (до ювілею І. М. Дзюби)

Безцінний науковий доробок Івана Михайловича Дзюби, його проблематика «між політикою і культурою», компаративістський та міждисциплінарний підходи науковця до вивчення української культури особливо важливі для дослідників історії української музики.

За радянської доби в українському музикознавстві існувало певне табу на визнання романтичного стилю в українській музиці. Можна було писати тільки про народність та реалізм. Для нового музично-стильового осмислення української музики XIX ст., музики М. Лисенка в європейському контексті, мені дуже допомогли праці І. Дзюби про український романтизм, зокрема цінна розвідка «Тарас Шевченко і Віктор Гюго». Вони стали для мене науковим підґрунтям при написанні третьої частини «Історії української музики» (XIX ст.) та низки статей.

Мені пощастило особисто познайомитися з І. Дзюбою в 1996 році на презентації моєї книги – першої частини «Історії української музики (від найдавніших часів до середини XVIII ст.)» в Національній музичній академії України ім. П. І. Чайковського. Мій колега Тарас Мельник, з яким ми

викладали курс історії української музики в цьому закладі, запросив Івана Михайловича та інших відомих дослідників на цю подію. Запам'яталися слова з його виступу про важливість розгляду в книзі питання про музичну діяльність українців у Росії. Ці слова надихнули мене на подальше висвітлення окресленої проблеми в другій частині «Історії української музики» та в окремих статтях.

Я дуже вдячна І. Дзюбі, що він відгукнувся на моє прохання взяти участь у науковій конференції в НМАУ з нагоди 160-річчя від дня народження Миколи Віталійовича Лисенка (2002) і виступив з доповіддю «Місце Миколи Лисенка в українській культурі». На основі цього виступу була надрукована його стаття в збірнику «Українське музикознавство» (вип. 32, Київ, 2003). Творчість М. Лисенка ще й досі належним чином не оцінена. Кожна епоха потребує нового осмислення явищ культури. Тому погляди І. Дзюби – видатного вченого-літературознавця і культуролога на цю постать в українській культурі вважаю актуальними й дуже цінними. Важливим є висновок Івана Михайловича про те, що творчість М. Лисенка «заклала підвалини модерної національної музики» з новими підходами до фольклору й опорою на досягнення європейської музики (насамперед романтизму). І. Дзюба відносить М. Лисенка до українських діячів «універсального типу» й відзначає його багатогранну діяльність, яка утверджувала українську націю та культуру. Цінні й плідні думки, висловлені в статті І. Дзюби, стимулюють музикознавців до нових розвідок.

З нагоди ювілею бажаю Іванові Михайловичу міцного здоров'я, натхнення, нових творчих успіхів!

Олена Лодзинська,
завідувачка Музею шістдесятництва –
філії Музею історії міста Києва

Іван Дзюба – лідер українських шістдесятників

За висловом когось із шістдесятників, як землю тримають три кити, так українське шістдесятництво – два Івани і Євген (Іван Дзюба, Іван Світличний і Євген Сверстюк). Звичайно ж, одразу приходять на думку ще десятки прізвищ яскравих і героїчних борців за культурне відродження України та становлення нашої держави – Алла Горська, Василь Симоненко, брати Михайло і Богдан Горині, В'ячеслав Чорновіл, Юрій Бадзьо, Валентин Мороз, Галина Севрук, Людмила Семикіна та ще чи мало інших особистостей.

Однак на початку 1960-х років, з виникненням під час «хрущовської відлиги» клубів творчої молоді в Києві і Львові, та їх «філій» у Житомирі, Дніпропетровську (тепер – м. Дніпро) й Одесі, інтелектуальним стрижнем українських шістдесятників стали літературознавчі статті Івана Дзюби, а з 1965 року – його «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Цю працю поширювали в «самвидаві» – передруковували на друкарських машинках, у фотовідбитках і навіть переписували від руки. Феноменальний успіх твору, як не парадоксально,

не тільки у важливості й актуальності піднятих питань, а ще й у вдало вибраній формі їх викладу. Густе цитування ленінських праць і постійне апелювання до ленінської національної політики унеможливлювали сприйняття твору як однозначно антирадянського і ворожого, було звичним і зрозумілим для загіпнотизованого всюдисущою комуністичною пропагандою радянського читача, але сіяло сумнів у правомірності русифікаційних дій влади. Залучення до боротьби за національні права в 1960–1970-х роках для більшості неофітів починалося саме із цієї праці Івана Дзюби.

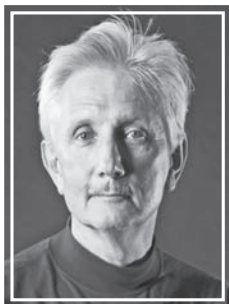
А власне образ Івана Михайловича, після його виступу на захист репресованої української інтелігенції 4 вересня 1965 року під час прем'єри фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків», набув героїчних рис. Івана Дзюбу стали сприймати як надзвичайно відважного, стійкого борця за національні права українців.

У тому ж, 1965, році, 16 січня, Іван Дзюба виступив на вечорі в Будинку літераторів, присвяченому 30-річчю з дня народження Василя Симоненка, де звучали багато заборонених владою віршів поета, і вже в перших реченнях свого виступу ствердив перекручення радянською цензурою багатьох Симоненкових віршів, наголосивши про народження нової молоді української поезії. 29 вересня наступного, 1966, року, на відзначенні роковин Бабиного Яру, він виголосив надзвичайно відверту, вибухову за змістом промову, в якій провів паралель між злочинами німецького фашизму і людиноненависницькою політикою сучасної йому радянської влади, яка приховано роздмухує антисемітизм і розділяє народи, насаджуючи шовіністичну політику, ледве прикриту інтернаціоналістськими гаслами.

У фондах Музею шістдесятництва зберігаються тексти обох вищеозвучених виступів Івана Михайловича (їх видруковано на машинці під копірку, і вони дивом збереглися до наших днів, як й інші твори «самвидаву»). Є в постійній музейній експозиції і машинопис на цигарковому папері праці

«Інтернаціоналізм чи русифікація?», а також зразок «тамвидаву» – цей же твір, виданий 1968 року за кордоном у видавництві «Сучасність». На стенді з першими виданнями шістдесятників – його книжечка «“Звичайна людина” чи міщанин?» (1959), на стіні – великий портрет.

І хоча згодом Іван Михайлович був вимушений відійти від політичної боротьби (ішлося, без перебільшення, про збереження життя: в умовах табору діагноз «туберкульоз легень» міг стати смертельним вироком!), його праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» продовжувала жити своїм життям і будити розум та душі сучасників.

Сергій Марченко,
кандидат мистецтвознавства,
доцент кафедри кінорежисури
та кінодраматургії Київського
національного університету театру,
кіно і телебачення
імені І. К. Карпенка-Карого, кінорежисер

На дачі родини Дзюб у Рудиках

З Іваном Михайловичем я познайомився на одному з літературних вечорів у 1970–1980 роках. Бачилися згодом на різноманітних конференціях, Установчому з'їзді НРУ, на конгресах, презентаціях. Ще тоді, до проголошення незалежності України, Роман Корогодський, якимось із цікавості, перепитав мене, чи я, бува, не аспірант Івана Дзюби? Це припущення виявилось не випадковим, бо коли у 2012-му в ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України я захищав дисертацію, Іван Михайлович дуже позитивно відгукнувся на моє дослідження і наполіг, щоби моя біографія була опублікована в черговому томі «Енциклопедії сучасної України».

Іван Михайлович не користується мобільним апаратом – зв'язок зі світом забезпечує Марта Володимирівна, його дружина. Вона допомагає розпізнати певний машинопис чи газетну статтю перевести у вордівський формат тощо. Однак, іноді, трапляються збої – *Fine Reader* та інші програми перестають функціонувати. У такі моменти Марта Володимирівна телефонує мені – при нагоді просить приїхати, подивитися. У перерві – полудникуємо, п'ємо чай, Іван Михайлович усміхається,

мовляв, чи мене тут не дуже експлуатують? Запитує про новини київського життя: де бував, кого бачив?

У цьому, короткому, опусі не згадати всього. Та особливо хочеться наголосити, що Іван Дзюба має місію знаходити таланти, допомагати їм. Розповідаю, що був на святкуванні 25-річчя Програми імені Фулбрайта, розмовляв із Сергієм Жаданом, який здивувався, що Іван Дзюба видав про нього книгу. Іван Михайлович хвалить Жадана і водночас висловлює занепокоєння: невідомо куди рухатиметься його талант, як далі визріватиме?

Або от, ще в 1960-ті роки Іван Дзюба познайомився з художником Леонідом Литвином (Олексієм Григоровичем Литвиновим), якому посприяв з виставкою в Центральному державному музеї Тараса Шевченка, роками листувався з ним. Навесні 2011-го Марта Володимирівна з дочкою відвідали митця в с. Крюківщина, неподалік Києва. Побачене їх вкрай приголомшило: художник ледве виживав із хворою дружиною. Полотна картин лежали складеними у стоси або згорнутими в рулони на горищі. Вдруге приїхали разом з Романом Балаяном, якого Литвин знав з радіопередачі. Умовили його дати частину картин для огляду. Майстерність полотен високо оцінили Олександр Федорук, Ольга Петрова, Дмитро Горбачов, Борис Егізарян. Виникла ідея дати розголос забутому таланту, видати малярський альбом, організувати виставки. З моїм старшим сином Андрієм, фаховим кінооператором, за тиждень ми репродукували близько сотні полотен, оселившись у Рудиках, на горішньому поверсі дачі Дзюб. Іван Михайлович часто піднімався до нас, розглядав гру фарб рівно навітлених картин, просив нас не перетрудуватися, частіше перепочивати. Альбом «Леонід Литвин. Малярство» вийшов 2012 року у видавництві «Либідь» (за фінансової підтримки Ігоря Лагойди). Велелюдна презентація альбому і виставка картин художника Литвина відбулися в Національному музеї Тараса Шевченка, де виступили провідні мистецтвознавці й Іван Дзюба.

Буваючи в Рудиках, і нині намагаюся не оминати дачу Дзюб, де подружжя перебуває кожного літа й трохи осені. Коли б не приїхав, – Іван Михайлович сидить за монітором і великими літерами набирає текст (що нині робить чи не все письменство світу). Ближче до вечора вигулює двох милих песиків – Мушку і Черрі.

Знімаючи у грудні 1992 року Стоунхендж (для фільму «Відгомін забутого неба», НКУ, 1998), чи не кожного вечора я мав цікаві розмови із земляками, які опинилися тут після війни. Пригадую одну бесіду зі старшим паном, який дещо зверхньо (як мені тоді здалося) відгукнувся на факт покаяння Івана Михайловича, коли його було заарештовано. Мовляв, Стус – не покався! Я намагався пояснити, що міру вчинку кожного не можна ні з ким ототожнювати, що кожен має право на власне бачення, що після Розстріляного відродження українське суспільство, за брежнєвщини, знову могло опинитися перед катастрофою «відстрілу» інтелігенції як провідників і мислячих людей...

Ще за радянського режиму Іван Дзюба не боявся одіозні речі та явища називати своїми, а не прихованими іменами. Як от: «кадебістський розгул пробують виправдати теревеннями про “український буржуазний націоналізм”», під яким варто розуміти будь-яке «відхилення від зрусіфікованого стандарту». В чаду цього «стандарту» ми перебуваємо й досі. Ще коли висловлені ці перестороги, однак вони постали на повний зріст лише тепер. І можемо лише подякувати Провидінню, яке зберегло Івана Дзюбу для України.

Леся Мушкетик,
 член-кореспондент НАН України,
 доктор філологічних наук,
 провідний науковий співробітник відділу
 української та зарубіжної фольклористики
 Інституту мистецтвознавства,
 фольклористики та етнології
 ім. М. Т. Рильського НАН України

Моє прочитання І. Дзюби

Хочу сказати кілька слів про останню книгу нашого славного ювіляра, що має назву «Золота нитка: нариси про не(знаних)» (2000). До видання увійшли його есеї про українських літераторів різних періодів і філософа з діаспори Миколу Шлемкевича.

Книга не дарма називається «Золота нитка». Цей вислів Ольги Кобилянської про тяглість, спадкоємність багатьох поколінь українства символізує зв'язок кількох генерацій українських митців, які були відповідальними за долю літератури й України загалом, не дали їй зникнути в безвісті. Цю особливість розвою української літератури, упосліджуваної попередніми режимами, що ніби гинула й знову відроджувалася, зауважили також наші класики – Сергій Єфремов в «Історії української літератури», Юрій Мушкетик у своїх спогадах «Дороги, які нас вибирають» (про українську тасьму – слід). Та й творчість Івана Дзюби теж належить до цього ряду, адже сам він як своєю безпрецедентно сміливою на той час працею «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965), так і низкою літературних, культурологічних, громадсько-політичних студій долучився до збере-

ження золотого фонду української культури. У підназві книги йдеться про не(знаних); з одного боку, це деякі ще мало відомі широкому загалу постаті, а з іншого – відомі письменники та поети, поетичний простір яких отримує дещо іншу, актуалізовану інтерпретацію, що відповідає духові сучасності.

Таким чином, до книги ввійшли *творчині українського модернізму* Леся Українка і Ольга Кобилянська, *провісники «червоного ренесансу»* Василь Чумак, Василь Блакитний і Микола Хвильовий. Під рубрикою «Із грона “неокласики”» вміщено огляди про Миколу Зерова, Михайла Драй-Хмару, Юрія Клена. Творчий та життєвий шлях Миколи Бажана проаналізовано в рубриці «Різьблена тінь “полоненого відродження”».

Дослідник уміє налаштуватися на хвилю, через зовнішній ландшафт увійти у внутрішній, збагнути мінливість їхніх переплетінь, вловити певні імпульси та інтенції, експлікувати назовні, по своєму потрактувати, інтерпретувати їх, наснажуючи влучними цитатами як із творів авторів, так і відгуків про їхню творчість. Цитати ці часто розлогі й водночас дуже органічні, присутні, слугують чудовими ілюстраціями розмислів автора. Він може здійснювати свій аналіз у річищі ідей або виокремлює різні іпостасі розглядуваної особистості, Так, приміром, це кілька ключових концептів духовного обсягу Лесі Українки, як-от історичні проблеми України та їх тогочасні актуальні виміри, політичне, інтелектуальне й мистецьке життя Європи та Росії в ті часи, вічні «кляті питання» людства. Так само і в розділі про іншу непересічну, сильну духом жінку, подругу Лесі Українки Ольгу Кобилянську він зосереджується на аналогіях та асоціаціях її творчості з європейським літературним процесом. Він спонукає критиків звернутися до ще досліджених чи маловивчених теренів, скажімо листування Лесі Українки, окремі зразки якого пропонує. А ще натрапляємо тут на розмисли автора про український модернізм, питання європейськості української літератури, що супроводжуються розглядом закидів про її меншовартісність, а ще про зв'язки між народом і інтелігенцією, духом і матерією, про владу землі в

селянському середовищі, а також народовство, проблему просвіти народу тощо, і все це вперемішку із сучасними алюзіями.

Іван Дзюба постає відкривачем цікавої, забутої постаті діаспорного філософа і критика, громадського діяча Миколи Шлемкевича, уводить його в сучасний науковий та культурний дискурс. Він розглядає головні твори вченого – невідомий в Україні оригінальний філософський трактат «Сутність філософії», працю «Загублена українська людина», редагований ним часопис «Листи до приятелів» та ін. Думки Шлемкевича автор доповнює, урізноманічує поглядами інших його сучасників. Так, він пише про вплив на філософа в річищі ідей про рушійні сили українства В. Липинського та Д. Донцова, інших діаспорних учених, згадує І. Лисяка-Рудницького, який уважав українців неісторичним народом, і опонує йому. Принагідно автор висловлює власні погляди на болісну тему колоніального становища українців упродовж історії (у працях Г. Костюка згадано «замулену бездержавністю українську людину»), неодностайність, взаємопоборювання, незгуртованість українців у боротьбі. Важливим є також його бачення проблем у контексті суспільних, політичних, культурних рухів свого часу, місця тощо. Це додає інформативності й сконцентрованості на певних ключових питаннях. Отже, зі статті про Шлемкевича дізнаємося і про його погляди на еміграції та емігрантів («не еміграція, а ісход»), українську ментальність, різні людські типи українців, «галичанство», а ще про зрівноваження раціональності й емоційності в людині.

Окремим масивом Іван Дзюба досліджує революційних поетів – Василя Чумака, Василя Блакитного, Миколу Хвильового. Творчість перших розглядає у двох невеликих шкідках, зауважуючи, що їхні помилки та ілюзії не були їхніми особистими помилками, а всього їхнього покоління. Та в пам'яті людей лишилися передусім їхні звершення, енергія, що надихала великі творчі процеси, особистий приклад кришталевої чистоти й жертвовності, любові до України («Тобі, Україно моя, і перший мій подих, і подих останній тобі», – писав Блакитний).

Автор провів глибоке, психологічне дослідження силуетки і творчості Миколи Хвильового, поета і громадянина, майстерно намалювавши його суперечливу поставу на тлі тогочасної епохи, пояснивши чимало її явищ та реалій, понять, неологізмів, а ще конотацій, розуміння і сприймання різними прошарками слова «революція» тощо.

До творчої манери критика належать і певні відступи, узагальнення розглянутих питань у ширшому масштабі. Так, продовжуючи думку Хвильового про те, що недержавність України чинить багато зла не лише для самої країни, а й вносить хаос в загальносвітовий процес, він вважає, що невирішеність національних, а тим паче мовних проблем завжди була і є перешкодою не тільки для однієї нації а й для всіх, що події в Європі ХХ ст. розвивалися так трагічно не в останню чергу тому, що Україна була в ненормальному становищі й стала об'єктом ризикованої гри кількох політичних сил.

У наступному розділі Іван Михайлович розглянув ще одне гроно поетів цього «яскравого й подеколи крикливого» періоду, а саме неокласиків, яке назагал охоплювало п'ять поетів, і подав літературні портрети Миколи Зерова, Юрія Клена (Освальда Бурггардта) та Михайла Драй-Хмари, у творчості й діяльності яких було чимало спільного – це наукові студії, викладання, переклади й додамо – славістичні зацікавлення. І ще одне, як і в багатьох інших тогочасних митців, – трагічна доля, як писав Клен, «...я в кам'янім, я в кам'янім мішку». Як і в попередніх розвідках, автор вважає за потрібне дати детальніше трактування певного поняття, а саме – неокласиків, що додає нові штрихи до їхньої присутності в літературі, увиразнює, уточнює певні деталі та явища. Так, він знайомить читачів з різнобічними теренами діяльності Миколи Зерова, його працею до останнього подиху – навіть на заслання; психологічно заглиблюється в життєві перипетії та поетичні візії Юрія Клена, його ментальні почування й національні преференції.

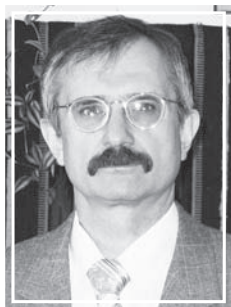
Завершує працю есей про поета, що сформувався вже в час перемоги «збільшовиченої» поезії, Миколу Бажана. Здавалося

б, усе зрозуміло, поет прожив благополучне життя, перебував на високих посадах, мав нагороди і премії. Однак Іван Дзюба за зовнішніми лаштунками вгадує приховану особисту драму. І вже не так важливо, уважає критик, де розігрувалася ця драма – у душі поета чи в самій українській культурі – вона є трагедією всього українства.

Ці впливи Іван Михайлович, як завжди майстерно, демонструє на прикладі аналізу текстів – це збірка «17 патруль». Так само чутливо І. Дзюба вловлює і сумніви, що обсідають Бажана в інших його творах, коли він бореться сам із собою, та врешті ламається й упокорюється, «топче самого себе», повчає маси від імені партії в патетичних віршах, у яких усупереч усьому прозирає великий талант. Та попри все, уважає академік, його внесок в українську культуру величезний; крім віршів, це переклади світової класики, цінні статті й мемуари і праця над УРЕ. Тож не можна зневажати й картати його та й інших поетів доби. Їхні здобутки недооцінено в так званому малому часі, який зветься «сучасністю», на відміну від великого історичного, де все стає на свої місця. Та й мав пристосовуватися не лише поет – згадаймо тему дружби народів, що безперестану звучала в українській літературі. Це дуже добре на собі відчув і сам Іван Дзюба, який у час найдужчого ідеологічного тиску оприлюднив чимало розвідок про літературу російського та інших народів СРСР.

Автор повсякчас нагадує про український первень своїх студій, пробуджує його в нас самих. І закликає – словами з есея про Хвильового – вчитися в них жити Україною, мислити Україною, шукати шляхи України у світ.

Тож побажаймо шановному ювілярові і далі ткати золоту нитку нашої невмирущої культури, надихати своїми вдумливими, інтелектуальними роздумами багато поколінь українців, а ще наснаги, міцності, сил для нових вершинних праць, добра і любові від рідних та близьких!

Євген Нахлік,
*член-кореспондент НАН України,
 доктор філологічних наук, професор,
 директор Інституту Івана Франка
 НАН України*

Академікові Іванові Михайловичу Дзюбі – 90!

Іван Михайлович Дзюба зустрічає своє 90-річчя від дня народження на вершині суспільного визнання як один з найяскравіших діячів української культури й науки, репрезентант національно-культурного й визвольного руху шістдесятників, взірцевий вітчизняний інтелігент, талановитий і відповідальний літератор-громадянин, вдумливий і чутливий до національних потреб учених, організатор академічної науки та надзвичайно колоритна особистість. Маємо всі підстави вважати, що Іван Дзюба досяг небувалого життєвого і професійного успіху. Варто й наголосити, що Іван Михайлович ніколи не ставив собі з вищепереліченого за самодостатню мету, а незмінно керувався не бажанням миттєвої чи спланованої вигоди, кар'єри, а шляхетним поривом змінити на краще долю рідного народу, зберегти національну самобутність, мову й культуру, а також вибороти перспективи для його вільного розвитку. Відтак маємо право стверджувати, що Іван Дзюба є взірцем українського літератора і науковця ідеї, а не успіху, бо ж прагнув бути не

успішним, а ідейним і самовідданим. Для Івана Михайловича завжди більше важить не стільки кар'єрний зріст, скільки висловлення й обстоювання актуальних, суспільно значущих ідей і засад, що їх конче потрібно прищепити громаді співвітчизників, а надто ж провідникам держави.

Як віддяку за переслідування з боку тоталітарного комуністичного режиму доля ошчасливила Івана Михайловича творчим і науковим довголіттям. На кожному етапі свого тривалого і плідного життя – за дерзновенної молодості (своєрідних часів української «бурі й натиску»), за гнітючої доби застою, коли доводилося шукати порятунку у внутрішній моральній стійкості й духовому опорі, в атмосфері національного відродження за часів Перебудови й нарешті в незалежній Україні, коли наш ювіляр, завдяки феноменальному таланту, винятковій працездатності, наполегливості й цілеспрямованості, сягнув вершин власного літературознавчого, публіцистичного й есеїстичного розквіту та вільного самовияву, – Іван Дзюба працював творчо й натхненно, створював знакові тексти, які ставали знаменням часу, щоразу належали до передових здобутків української культури й науки, і сьогодні є їх класичною окрасою.

Беручись за різні жанри літературного й наукового слова, Іван Дзюба з успіхом виступає як неперевершений публіцист, есеїст, естетик і культуролог, літературний критик та історик української літератури, а також молодих літератур світу, як інтерпретатор нашого класичного і сучасного письменства, особливо феномена Тараса Шевченка, а ще – як ерудований компаративіст і вельми цікавий мемуарист, своєрідний літописець епохи.

Мемуаристика Івана Дзюби взірцево поєднує висловлення особистих почуттів, щемливих спогадів з дитинства і юності, закарбованих у пам'яті незвичних, хоча й буденних епізодів із власного життя, тактовний, довірливий виклад із громадянською наснагою, незмінно притаманною ювілярові гуманністю, високими ідеалами й не показною, а справжньою духовністю, оґрітою теплом природної людяності. Образ автора в мемуа-

ристиці Івана Михайловича є прикладом того, як навіть у буденності можна залишатися одухотвореним, мислити високо й відповідально.

Іван Дзюба поставив своє мудре полум'яне слово не лише на службу національного самопізнання, а й оборони нації. Публікації ювіляра напрочуд читабельні. Іван Михайлович має те, про що мріє кожен літератор і науковець – тисячі допитливих і вдячних читачів, які з хвилюванням і надією вчитуються в його тексти, надихаються його переконаннями, роздумами і твердженнями, живуть його ідеями і формулюваннями, мислять його думками. Слово Івана Дзюби – вагоме і дієве, його слова зі сподіванням і нетерпінням чекають українці всього світу, особливо в переламні, буремні моменти національної історії, шукаючи у принциповій громадянській позиції Івана Михайловича моральної підтримки, натхнення і віри в перемогу. Іван Дзюба належить до тих небагатьох діячів української культури другої половини ХХ – початку ХХІ ст., які здійснили і здійснюють величезний вплив на свідомість і душі своїх співвітчизників в Україні й за кордоном. Уже давно Іван Михайлович став не лише науковим, а й національним авторитетом.

Утвердившись як національний провідник та ідеолог, непримиренний до всього ворожого українству, Іван Дзюба водночас непорушно дотримується чітких моральних засад, інтернаціонального підходу в неспотвореному розумінні цього поняття, послідовно виступає з позицій гуманізму, загальнолюдських ідеалів, виявляє себе як моральний авторитет нації, без перебільшення – совість нації, гідно репрезентує українство перед світовим співтовариством народів. Слово Івана Дзюби шанують і до його думок прислухаються наші співвітчизники різного етнічного походження, віряни різних віросповідань і конфесій, а також громадсько-культурні й політичні діячі інших країн.

На різних напрямках своєї багатогранної діяльності Іван Михайлович незмінно керується твердими моральними переконаннями, власною совістю, чесністю і честю, виявляє пози-

цію, невідвладну політичній чи службовій кон'юнктурі, персональним впливам і ситуативним спонукам, водночас залишаючись доступним для щирого людського спілкування, у чому неодноразово я мав нагоду пересвідчитися за період нашої тривалої співпраці в Національній академії наук України.

Моє сприйняття Івана Михайловича сформувалося насамперед завдяки зацікавленому читанню його численних публікацій, особливо трьох останніх десятиріч, надто ж тих, що стосуються висвітлення Шевченкової творчості у слов'янському і західноєвропейському контекстах (у блискучих типологічних порівняннях з поезією Словацького, Петефі, Гюго, Шиллера, Пушкіна, поглядами мислителя-слов'янофіла Хом'якова). Я мав щастя бути титульним рецензентом новаторської синтетичної монографії Івана Дзюби «Тарас Шевченко: життя і творчість» (2008) і виступати на її незабутній презентації 6 березня 2008 року в «Українському домі» в Києві, а відтак – титульним рецензентом окремого – Дзюбиного! – тому дванадцятитомної «Історії української літератури» – четвертого, сказати б, монографічного: «Тарас Шевченко» (2014).

До подальшої наукової праці мене надихала авторитетна підтримка Івана Дзюби за часів незалежної України. Завдяки Іванові Михайловичу, тоді міністрові культури України, мені вдалося видати коштом Ювілейного комітету, створеного на базі Міністерства, монографію «Творчість Івана Котляревського: замовчувані інтерпретації, дискусійні проблеми, спроба нового прочитання (з погляду літературних напрямів і течій) : до 225-річчя від дня народження письменника» (1994).

Мене окриляло, що у звітній доповіді «Про підсумки наукової діяльності установ Відділення літератури, мови та мистецтвознавства (далі – ВЛММ) НАН України у 2003 році та перспективи розвитку фундаментальних досліджень», виголошених на загальних зборах ВЛММ 27 квітня 2004 року, академік-секретар ВЛММ Іван Дзюба серед «вагомого підсумку 2003-го року» назвав мою монографію «Доля – Los – Судьба: Шевченко і польські та російські романтики»¹, а згодом напи-

сав схвальний відгук на автореферат моєї докторської дисертації «Тарас Шевченко і польські та російські романтики (індивідуальність письменника в інтертекстуальних зв'язках і типологічних збіжностях)» (2009).

А найбільша моя вдячність академікові Іванові Михайловичу за те, що висунув мене кандидатом на обрання членом-кореспондентом НАН України зі спеціальності «українська література», адже завдяки значною мірою саме академічному, науковому й моральному авторитету Івана Михайловича мене обрали членом-кореспондентом НАН України 2015 року, що надихає і водночас зобов'язує. Відчуваючи наукову й моральну відповідальність за рекомендацію, я відтоді свою академічну діяльність незмінно зв'язую з тим, як би до неї поставився і як би її оцінив Іван Михайлович.

Сердечно бажаю дорогому Іванові Михайловичу міцного здоров'я, родинного тепла й затишку, відчутної підтримки від рідних і близьких, друзів і колег, подальшого творчого й наукового довголіття, а в глобальному сенсі – того, чого, судячи з усієї його подвижницької діяльності, ювіляр сам найбільше бажає, – щоб його заповітні ідеї, думки, настанови національного й соціального змісту, моральні засади, гуманні принципи охоплювали якомога ширше коло людських душ і розумів в Україні, щоб завдяки його самовідданий праці і проникливому слову українська нація, українська мова й Українська держава вільно розвивалися й дедалі потужніше утверджували себе в колі рівноправних народів, мов і держав світу!

Примітка

¹ Дзюба І. Здобутки і перспективи. *Українська мова*. 2004. № 4. С. 4.

Степан Павлюк,
академік НАН України,
доктор історичних наук, професор,
директор Інституту народознавства
НАН України

Одержимий національною свободою (з нагоди 90-річчя)!

Українська нація нескорима силою епохальних постатей, які раз-по-раз підтримували незламність національного духу, віру народу в прийдешній, осяяний незалежністю благодатний час. Філософія Сковороди плекала, утверджувала існуючу традиційну колоритність українського народу, як живлюче джерело його буття. Могутній голос Шевченка виявився історичною віхою, історичним етапом, з якого бере відлік усвідомлення українцями необхідності формування політичної програми свого державницького шляху. Досвітніми вогнями підбадьорила народ Леся Українка. Величне гроно української інтелектуальної еліти підперли ідею визволення своєю творчістю, активне поширення її серед українського люду, виводячи його з тривалого стану духовного пригнічення. Народ почув громовий заклик Івана Франка лупати скалу неволі. Український народ упевнено підтримав ідею свого політичного визволення. Боротьба тривала. Російсько-комуністичне уярмлення стало особливо нестерпним – окупанти зосеред-

илися на знищенні національної матриці – спалювати історію, культуру, витіснити зі вжитку й заборонити мову як серцевину українськості.

Посеред цього мороку, разом з багатьма, пролунав громадянський голос нескореності ідеологічно скривдженого більшовицькою нелюдською політикою Івана Дзюби – літературного критика, публіциста, вченого, громадського діяча. Занурений у гуманітарну сферу суспільства, він з громадянським розкриттям, беззастережно і сміливо шукав ахіллесову п'яту не нависного російського режиму, щоб якнайдошкульніше вразити ворога. Розумів, що всіма силами необхідно змагатися за збереження національної культури як вагової і цілісної системи стану суспільства, як найважливішої компоненти самовідродження; не допустити, щоб втратили віру і прагнення до Соборності; зосереджується на пошуку шляхів і засобів через мобілізацію зусиль інтелігенції легального, відкритого впливу на владу зі спробою викликати їх на діалог. Емоційний спалах стався в 1965 році на прем'єрі фільму «Тіні забутих предків», створеного геніальним кінорежисером С. Параджановим, із викривальною промовою режиму про цинічні, агресивні, безпідставні, численні арешти молоді, про національні утиски тощо. Режим якийсь час терпів, спостерігав за вільнодумством та вчинками сміливця і протестанта; можливо, очікували на ще якусь радикальну дію з певним середовищем. І. Дзюба не забарився засвідчити свою національну свідому позицію, приголомшивши режимний апарат рішучою резонансною працею «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Обережний рух шістдесятників програмною працею І. Дзюби виразив свою рішучість і безстрашність. Очікувані переслідування, арешти, соціальні утиски кадебістсько-московського режиму вже не лякали повсталі інтелігенції. Багато з них пройдуть жорстокі випробування тюрмами.

Для вишукано талановитого І. Дзюби перо було порятунком від постійного свавілля влади. І воно його врятувало, а заодно збагатило український інтелектуальний світ блискучими

дослідженнями із царини високого національного письменства. Неперевершено і правдиво з-під пера Івана Дзюби заговорив до світу Тарас Шевченко.

І до сьогодні у свої дев'яносто років ювіляр уважно стежить за перебігом суспільного життя і промовистим словом відгукується на недалекоглядні дії української влади, яка почасти своїми розпорядженнями руйнує національну матрицю культури, виступає з позиції ідеології космополітизму, нехтуючи історичним культурним багатством українців.

Академіка Івана Дзюбу виділяє з-поміж усіх вишукана шляхетність поведінкової культури, аристократизм і вимогливість у творчості.

Многих бадьорих літ історичній постаті України!

Ростислав Радишевський,
академік НАН України,
доктор філологічних наук, професор,
директор Міжнародної школи україністики
НАН України

Громадянська місія Івана Дзюби

Кожний думай, що на тобі
Мілійонів стан стоїть,
Що за долю мілійонів
Мусиш дати ти одвіт.

І. Франко

Ці рядки Івана Франка з «Великих роковин» можемо вважати девізом діяльності та творчості Івана Михайловича Дзюби, адже він упродовж усього життя виражає і підтверджує своєю громадянською позицією відповідальність за долю нашого народу, країни, культури, науки. А ще Іван Дзюба, як і Франко, – енциклопедист, який із властивими для знакових людей скромністю і максималізмом самооцінки вважає себе простим трудівником, хоча насправді із 60-х років ХХ ст. він виконує місію інтелектуального провідника українства.

Для утвердження загальнолюдських моральних цінностей нації І. Дзюба в одній зі своїх ранніх публіцистичних статей

«Борець за нове життя» (1963) нагадав слова Лесі Українки, що українська справа – «то труд важкий» чи то в політичному, чи культурно-науковому вимірі, і сам, як і геніальна поетка, став у ряди лицарів правди та совісті.

Особливе захоплення І. Дзюби ще з аспірантських років викликала пророча духовна місія Тараса Шевченка, який є для нього «своєрідним барометром», за допомогою якого можна вимірювати не лише політичну погоду, але й репрезентувати українське письменство у світовому контексті. Підсумком багаторічної праці І. Дзюби стала монографія «Тарас Шевченко» (2005), де він представив широкомасштабне «перепрочитання» універсальності національного генія України. Уже чимало написано про численні книжкові літературно-критичні та наукові дослідження Івана Михайловича. Атмосферу, в якій йому довелося жити, він відтворив у своїй монументальній книжці спогадів «Не окремо взяте життя» (2013).

Його як інтелектуала, літературознавця та громадського діяча турбує все, що відбувається у сфері науки, культури й політики країни. Він завжди вміє кваліфіковано відповісти на актуальні питання життя. Варто хоча б назвати його статтю «Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність» (1988), а ще книжки «Між культурою і політикою» (1998), «Бо то не просто мова, звуки» (2012). А чого варті зусилля вченого як упорядника нещодавно виданої у видавництві «Либідь» у двох книгах унікальної антології сатири й гумору української діаспори «Право на сміх» (2020–2021). Це ошатне видання оздоблене передмовами Івана Михайловича, а також примітками-словниками про авторів і персоналії, що виступали в еміграційних часописах «Лис Микита», «Мітла» та «Комар / Їжак». У своїх передмовах І. Дзюба подав широку панораму й характеристику різних періодів існування часопису «Лис Микита» (1948–1985), а в підсумку стверджував, що «гумор, як ліки, – це, мабуть, щось із національної душевної спадщини українців, до якої вони звертаються навіть у безнадійні хвилини життя», причому не

забувши подякувати всім, хто хоч якоюсь мірою долучився до появи цієї антології.

Може, мало хто звертав увагу, але Іван Дзюба і сам є носієм українського природного гумору. У цьому плані особливо цікавими є діалоги між ним і Миколою Жулинським, у яких вони з доброзичливою іронією спрямовують один на одного свої жарти.

На завершення хочу також подякувати Іванові Михайловичу за увагу до моєї персони, адже я завжди відчував підтримку своїх наукових проєктів, зокрема він увійшов до редакційної ради багатотомної серії «Літературні палімпсести. Друкується вперше», надавши конкретні поради щодо окремих персоналій. Перебуваючи на посаді академіка-секретаря відділення НАН України, він не раз відстоював діяльність Міжнародної школи україністики як установи, що виконувала важливу функцію у сфері ознайомлення світового студентства й викладачів з Україною та оволодіння ними українською мовою. Нас також поєднували проблеми польської літератури та діаспорні справи (Ю. Словацький, Ю. Косач, Л. Мосендз). Я був захоплений його працею про Єжи Гедройця, коли він уже до майже закінченої статті попросив надати нові матеріали про редактора паризької «Культури». Тут виявилася ще одна риса Івана Михайловича – глибоке ознайомлення з літературою предмета, віддавання шани своїм попередникам. Сам переживши часи, коли потребував підтримки, він завжди готовий підставити плече чи то в життєвих, чи у творчих починаннях. Це знайшло вияв у його численних відкритих і рекомендаційних рецензіях, передмовах, редакторській праці, щоб оприявнити те, що, на його думку, варте дослідницької уваги. Такий матеріал міститься і в його книжці «Із плину літ. Публіцистика» (2019), де представлені статті, надруковані в періодиці впродовж 1963–2018 років. Іван Михайлович тут засвідчив, що він покликаний не лише підтримувати, але й аргументовано полемізувати там, де йдеться про розвиток української культури й мови, про

питання історії та державного будівництва, розвитку самого суспільства. У цьому плані доречно назвати ще одну його книжку останніх років – «Бризки часу. Інтерв'ю» (2019).

У короткому слові важко вмістити розповідь про багатогранну діяльність і творчість та передати доброзичливу теплоту Івана Михайловича Дзюби, який є знаковою постаттю українського дисидентського руху, громадсько-політичного та науково-мистецького життя України другої половини XX – першої половини XXI ст. Отже, з роси й води Вам, Іване Михайловичу!

Бажаючи міцного здоров'я, ми чекаємо на появу Ваших нових проникливих студій.

Віра Соловйова,
директорка видавництва «Кліо»

«Дякую Вам, що ми в світі зустрілись...»

Для назви своєї рефлексії з нагоди поважного ювілею Івана Михайловича Дзюби, мого багатолітнього автора, я запозичила рядок з поезії «На Щедрий вечір...» ще одного мого улюбленого автора – Євгена Олександровича Сверстюка.

Ці слова глибоко суголосні з моїми душевними відчуттями любові, пошани і вдячності долі за особисте знайомство та багатолітню співпрацю з Іваном Михайловичем, за його кредит довіри до мене як видавця.

Моє перше особисте знайомство з Іваном Михайловичем відбулося на початку 2000-х, коли я очолила Видавничий дім «Києво-Могилянська академія» і прагнула залучити до співпраці з видавництвом провідних українських учених, мислителів, лідерів думок.

Коли мені спало на думку перевидати з нагоди 40-річчя оприлюднення памфлет Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», то Іван Михайлович довго і твердо відмовлявся, бо вже не актуально, застаріло, що він натомість подасть до видавництва щось із ще не оприлюдненого... Але і я не поступалася...

Презентація книжки «Нагнітання мороку: від чорносотенців ХХ ст. до українофобів початку ХХІ ст.». 2011 р.

Як результат: й «Інтернаціоналізм чи русифікацію?» перевидали, провели «високовольтну» багатолюдну презентацію в «Українському Домі», надалі наклад тричі додруковували (загалом вийшло 7 тис. прим.), що виявило затребуваність у суспільстві давньої праці автора; й Іван Михайлович передав до видавництва рукопис свого тритомника, який невдовзі побачив світ під назвою «З криниці літ».

Надалі плідна співпраця продовжилася виданням ґрунтовної монографії про Тараса Шевченка, яку Євген Сверстюк уважав однією з найкращих з усього шевченкознавства і радив її для прочитання за будь-якої нагоди.

Однак, коли Іван Михайлович приніс до видавництва рукопис «Нагнітання мороку», то я була вражена величезною кількістю посилань і цитувань Дмитра Табачника, тодішньо-

го міністра освіти, зятятого україноненависника. Я запитала в Івана Дзюби, скільки часу він витратив на дуже неприємне «прочитання» українофобських висловлювань замість того, аби творити нове, своє, і почула відповідь: «Хтось же мав це зробити, донести до людей». Справді, таку роботу, на такому рівні міг виконати лише Іван Михайлович, і книжка мала шалену затребуваність, адже академіку Іванові Дзюбі довіряють.

Після виходу на пенсію я вирішила відкрити новий видавничий проєкт – «Клію», й Іван Михайлович був перший, хто підставив потужне авторське плече, адже першою книжкою видавництва «Клію» став перший том запланованого тритомника «На трьох континентах».

І вже 2018 року – книжка «Донецька рана України. Історико-культурологічні есеї», у якій уродженець Донеччини вилив свій біль за долю «малої» Батьківщини, діагностував, попереджав про дуже небезпечні явища, прорахунки в державній політиці та, на жаль, не був почутий... Маємо сподівання, що буде прочитаний... Хоч і невеликим накладом (1 тис. прим.), але книжки розійшлися.

Вражає, скільки може одна людина зробити – скільки томів видано, скільки статей, виступів опубліковано! І завжди Іван Михайлович поряд – відгукується на ініціативи, випромінює лагідність, любов, спокій! І завжди у видавництві світло, коли черпаємо з «криниці» Івана Дзюби.

І на прощання – його неодмінне «працюймо» (яке я, зізнаюсь, поцупила і тепер також ним послуговуюся).

Тож працюймо, дорогий Іване Михайловичу! З роси й води Вам на многії літа!

І велика подяка Вашій «берегині» – Марті Володимирівні – у парі Вам довіку!

Віхи життя і творчості

(світлина Сергія й Андрія Марченків)

Інавгураційна лекція
І. Дзюби
в Національному
університеті
«Києво-Могилянська
академія».
1 вересня 2005 р.
Світлина С. Марченка

**Презентація книги І. Дзюби «Тарас Шевченко».
Київ, Національний центр «Український дім». 6 березня 2008 р.**

Виступ І. Драча.
Світлина С. Марченка

Учасники презентації
(зліва направо): В. Дончик,
В. Соловйова, М. Жулинський,
І. Дзюба. Світлина С. Марченка

І. Дзюба з гостями презентації. Світлина С. Марченка

**Презентація книги І. Дзюби «Є поети для епох».
Київ, комплекс «Мистецький арсенал». 9 квітня 2012 р.**

Виступ Л. Костенко на презентації.
Світлина А. Марченка

Учасники презентації (зліва направо): І. Дзюба, Л. Костенко,
О. Пахльовська, І. Геращенко. Світлина С. Марченка

Зустрічі І. Дзюби
з друзями
та шанувальниками
на презентації книги
«Є поети для епох».
Київ, комплекс
«Мистецький
арсенал».
9 квітня 2012 р.
Світлини
С. та А. Марченків

Свято з нагоди 80-річчя І. Дзюби.
Київ, НаУКМА. 2011 р.

І. Дзюба й В. Брюховецький. Світлина С. Марченка

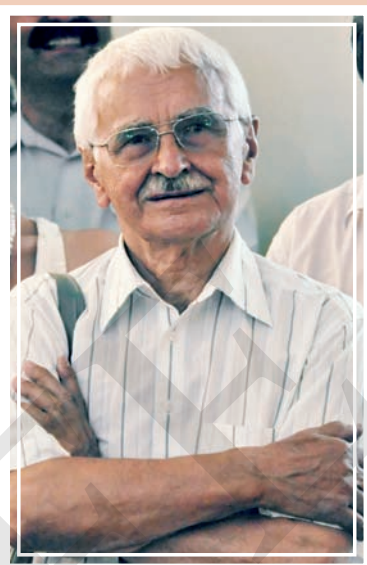
І. Дзюба й М. Стріха. Світлина С. Марченка

І. Дзюба й В. Панченко. Світлина С. Марченка

І. Дзюба й С. Марченко. Світлина з архіву С. Марченка

І. Дзюба і Є. Сверстюк. Світлина С. Марченка

Іван Дзюба з дружиною Мартою Дзюбою. Світлина С. Марченка

І. Дзюба та гості
свята з нагоди його
80-річчя.
Київ, НаУКМА.
2011 р.
Світлина
С. Марченка

Максим Стріха,
доктор фізико-математичних наук,
професор,
радник міністра культури України
Івана Дзюби
в 1993–1994 роках

Іван Дзюба: погляд «вісімдесятника»

Іван Михайлович Дзюба є знаковою постаттю українського «шістдесятництва». Я належу вже до покоління «вісімдесятників», а тому розмови старших пошепки про переслідування й арешти на початку 1970-х є для мене страшним, але дитячим спогадом. Через те і з трактатом «Інтернаціоналізм чи русифікація», і з його автором я познайомився вже за часів «перебудови». Книгу, подаровану варшавськими друзями-українцями в «кишеньковому» «прологівському» виданні, я буквально «проковтнув» за пару годин, сидячи на лавочці в знаменитому Саксонському саду (а потім провіз її додому, заховану на дні валізи серед іншої «підривної» літератури під статтями з фізики й білизною – у квітні 1988-го за таке могли ще серйозно вишпетити, але вже, напевно, не посадили б). А із самим Іваном Михайловичем особисто познайомився на одному з тодішніх «спілчанських» вечорів, де говорилося про «білі» (а коли чесно – то про криваві) плями нашої культури.

Стаття Івана Дзюби «Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність?», його публікації на захист української мови, дослідження про Шевченка і слов'янофілів відразу ж виявили-

ся на передньому краї інтелектуальних пошуків того часу, коли ми змушені були одномоментно надолужувати втрати багатьох десятиліть. Іван Михайлович, читаючи буквально все, що тоді з'являлося друком, як з'ясувалося, помітив також публікації молодого фізика Максима Стріхи, присвячені проблемі української мови в природничих і точних науках (звідки її було на той час майже цілком витіснено – тоді ще не англійською, а російською).

Уже ставши в 1992-му міністром культури незалежної України, Іван Михайлович не взявся розганяти старих апаратників, а вирішив натомість запросити радників зі свіжим нестандартним поглядом, які повинні були принести «свіжу кров» у цю традиційно «центральну філармонію УРСР». Так до міністерства прийшли молодий кібернетик (і водночас блискучий поет та літературний критик) Олександр Гриценко, екчемпіон України з боксу в надлегкій вазі (і водночас незрівнянний філофоніст і знавець класичної музики, син легендарного перекладача і в'язня ГУЛАГу Григорія Кочура) Андрій Кочур та автор цих рядків.

Попри всі труднощі (та й елементарний брак досвіду), нам дещо таки вдалося. Андрій Кочур, співпрацюючи з американським диригентом українського походження Тедом Кучаром, зумів фактично вперше широко познайомити світ із симфоніями Лятошинського. Ми з Олександром Гриценком, на доручення Івана Михайловича, написали першу (і неймовірно сміливу як на той час) Концепцію культурної політики України. А сам міністр Дзюба робив усе, аби міністерство таки перестало бути «центральною філармонією», перетворившись натомість на орган із вироблення та здійснення політики в царині культури (раніше в цьому не було потреби – адже політику виробляло тільки ЦК, інші лише ретранслювали її на різних рівнях).

Так само Іван Михайлович робив усе від нього залежне, щоб познайомити світ із культурними надбаннями України. Зі спільної поїздки до Данії на відкриття виставки наших історич-

них коштовностей в мене лишилися й цікаві особисті спогади. Міністр Дзюба добре говорив німецькою, але з англійської потребував тоді перекладача – і цю роль виконував я. Пам'ятаю, як під час однієї з розмов із данськими колегами він почав згадувати своє тюремне минуле. Заарештованим давали лише «радянські» книжки, зокрема й про революціонерів у царських тюрмах. Але старий досвід «перестукування» між сусідніми камерами застосувати було неможливо: у тюрмі КДБ між двома товстими стінами камер передбачався ще й метровий порожній простінок, який унеможлиблював будь-які контакти між в'язнями. Очевидно, цю обставину теж варто пам'ятати, щоб зрозуміти: хворий на туберкульоз легень Дзюба був тоді фактично приречений системою на смерть.

А вже тільки мені, сидючи в данському ресторані з його багатими стравами, Іван Михайлович раптом почав захоплено розповідати про стиглі донецькі степові помідори, смачніші, на його думку, від усього, що нам подавали. Цю любов до рідної Донеччини він проніс до сьогодні – і тому йому дуже болить, що його «малу батьківщину» Докучаєвськ нині окуповано.

Перемога Леоніда Кучми над Леонідом Кравчуком влітку 1994-го означала й звільнення Івана Дзюби з посади міністра. І хоча його команда на чолі з першим заступником, талановитим художником і «рухівським» головою Івано-Франківської облради Миколою Яковиною ще рік приречено боролася, але врешті переможці визначилися з кандидатурою нового міністра, і міністерство знову перетворилося на «центральну філармонію» (а прерогатива вироблення політики знову перемістилася на вулицю Банкову – щоправда, уже не в ЦК, а в Адміністрацію Президента, яку очолив Дмитро Табачник).

Але й після відставки Іван Михайлович не зійшов з громадської арени. Від 1992 року він очолював перенесений в Україну часопис «Сучасність» (що, напевно, взагалі був нашим кращим літературним журналом усіх часів), і я з великим задоволенням друкував там свої статті, переклади та вірші. Паралельно, отри-

мавши статус академіка й керівника академічного відділення мови та літератури (хоча навіть кандидатської йому не судилося захистити через обставини часу), Іван Дзюба домігся кардинального піднесення упосліджуваної багато десятиліть української гуманітаристики. Він виявив себе розважливим і справедливим керівником Комітету з Шевченківських премій. Брав активну участь у громадській ініціативі «Перше грудня». Він став ініціатором унікального проекту «Енциклопедії сучасної України», а в середині «нульових» у новоствореному Інституті енциклопедичних досліджень НАН обґрунтував і необхідність видання «Великої української енциклопедії» (принагідно залучивши мене до роботи й над цією концепцією).

Для мене було великою честю отримати запрошення Івана Михайловича написати передмову до його книги праць про свого наукового вчителя академіка Олександра Білецького. Вона має з'явитися до 90-річчя Івана Дзюби – великого українського мислителя ХХ століття. Ця книга вкотре доводить: звертаючись до подій давно минулих десятиліть, академік Дзюба незмінно робить це з проєкцією на день теперішній. І якщо Україна й українська культура, попри дальшу загроженість, мають шанс на гідне майбутнє, то в цьому є велика особиста заслуга Івана Михайловича Дзюби.

Микола Сулима,
 академік НАН України,
 доктор філологічних наук, професор,
 заступник директора
 Інституту літератури
 ім. Т. Г. Шевченка НАН України

Як ми друкувалися в Івана Михайловича Дзюби

1980 рік. Я працюю лаборантом у Відділі давньої української літератури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, пишу кандидатську дисертацію, присвячену українському віршуванню кінця XVI – початку XVII ст. Сергій Іванович Білокінь, із яким ми раніше працювали в Державному музеї книги і друкарства УРСР, на той час уже кандидат філологічних наук (він захистив у Московському державному університеті ім. М. В. Ломоносова дисертацію під назвою «Предмет і завдання літературознавчого джерелознавства» (1978)), порадив мені розшукати в Державному архіві м. Києва матеріали, пов'язані з навчанням Анни Ахматової (Анни Горенко) у Фундуклеївській гімназії та на Вищих жіночих курсах в 1906/1907 і 1908/1909 навчальних роках.

З віднайдених архівних документів дізналися про те, як навчалася майбутня велика поетеса: гімназистка мала 12 балів із Закону Божого та географії, 11 – із французької мови,

природознавства та фізики, 10 – із німецької мови, математики та педагогіки, 9 – із російської мови і словесності, історії та малювання; а ще документи зафіксували вимушені (через хворобу) пропуски уроків, київські адреси дівчининімназистки.

На Вищих жіночих курсах Анна Горенко навчалася, як не дивно, на юридичному відділенні, де прослухала курси з «Енциклопедії права», «Системи римського права», «Історії російського права», «Політичної економії», «Латинської мови» та «Пропедевтики філософії». Утім, юридичні предмети курсистці не подобалися, отож вона не захотіла продовжувати навчання.

Розповідь про перебування Анни Горенко у Фундуклеївській гімназії під назвою «На початку шляху. З київського періоду життя і творчості Анни Ахматової» ми із Сергієм Білоконем опублікували в часопису «Молода гвардія» (у № 23 від 2 лютого 1980 р.). А ось наша стаття під назвою «З юних років Анни Ахматової» 23 грудня 1981 року з'явилася на шпальтах часопису «Прапор змагання». Під нею значилося: «Сергій Білокінь – кандидат філологічних наук, Микола Сулима – журналіст (РАТАУ)».

Як пам'ятають люди нашого покоління, цей час позначений всенародним обговоренням «Спогадів» Л. І. Брежнева, підготовкою до відзначення 1500-річчя Києва... А ще – стагнацією, переслідуванням інакодумців, зосібна й критика, літературознавця Івана Михайловича Дзюби. Часопис «Прапор змагання» – місце вимушеної роботи опального І. М. Дзюби.

Варто наголосити, що згаданий часопис – це багатотиражка, орган Київського авіаційного виробничого об'єднання (більш відоме як завод Антонова), закритого підприємства, про що свідчить указівка, що «Прапор змагання» – орган Трудового червоного прапора підприємства, орган парткому, дирекції, профкому і комітету ЛКСМУ.

Я і досі не розумію, чому С. Білокінь передав нашу статтю саме до «Прапора змагання».

Варіант тексту, опублікованого в часопису авіазаводу, дещо відрізнявся від того, що був надрукований у «Молодій гвардії»: у «Прапорі змагання», де стаття з'явилася під рубрикою «До 1500-річчя Києва», подано відомості про київських родичів Анни Горенко (насамперед про родину Вакарів – про неї детально розповів мій співавтор), розлогішою є розповідь про навчання Анни Горенко на Вищих жіночих курсах. Можу зрозуміти, що, приймаючи статтю та, імовірно, переконуючи головного редактора багатотиражки В. Граба в необхідності її публікації, Іван Дзюба думав про розширення світогляду робітників, поглиблення їхньої ерудиції, виховання гордості за рідне місто, де свого часу ходили особистості, які залишили свій слід у світовій культурі...

Я знаю, що нині число «Прапора змагання» з нашою із Сергієм Білоконем статтею прикрашає одну з вітрин Музею Анни Ахматової в Санкт-Петербурзі.

Сергій Тримбач,
 член-кореспондент НАМ України,
 старший науковий співробітник відділу
 екранно-сценічних мистецтв
 та культурології
 Інституту мистецтвознавства,
 фольклористики та етнології
 ім. М. Т. Рильського НАН України

Іван Дзюба. У колі екранних мистецтв

Іван Дзюба є прикладним культурологом справді універсального за своїми професійними зацікавленнями та вміннями. От сей універсалізм узагалі є однією з питомих ознак покоління, яке дістало ймення «шістдесятників». Прикладом цього є робота Дзюби в кіно, у просторі екранної культури.

Скажімо, однією зі загадок творчості Сергія Параджанова є те, що він у період до витворення фільму «Тіні забутих предків» режисировав стрічки консервативно-прорадянського штибу, в них годі утледіти майбутнього автора українського і світового шедеву.

Невдачі перших параджановських кінострічок пояснюються просто: його прагнення до естетики та ідеології авангардного мистецтва не підкріплювалось ні власним мистецьким обладунком, ні середовищем, людьми, які мали спроможність підтримати ті прагнення.

А тут – сталося! У полі української культури з'явилося нове покоління, налаштоване саме на пошуки, пошуки авангардного штибу. Саме вони характеризують українську мистецьку еліту, народжувану (і відроджувану) на початку 1960-х.

Її пафосом, її стратегією і була установка на творення нової лексики художнього послання й водночас прозирання першо-образів. Саме так, у такій сув'язі.

То був, окрім усього, ще й поновлений пошук великого національного стилю, себто те, що було брутально обірвано сталінським режимом у 1930-х роках. Параджанов опинився поруч людей, чії інтуїції, чії рефлексії і створювали можливість такого пошуку. І – чи ж випадково режисер маніфестував свою спорідненість з Довженком, який той національний стиль багато в чому і уособлював?

Сам режисер називав прізвища тих людей, і першим серед них називає саме Дзюбу: «Тоді біля мене були Іван Дзюба, Іван Драч, Георгій Якутович, мов духовний лакмус – Григорій Гавриленко [...] Стрічка підготовлена всіма. Згодом вийшов на художницю по костюмах Лідію Тихонівну Байкову. Вона не створювала костюми – вона їх любовно збирала по скринях. Талант Кадочникової, Бестаєвої... Точний вихід на композитора Мирослава Скорика». А ще закарпатський художник Федір Манайло (він був консультантом на «Тінях...»), який, окрім усього, навчався в Європі і звідти приніс прагнення мислити національні образи й образки у складі універсуму.

4 вересня 1965 року відбулася прем'єра фільму в Києві, у кінотеатрі «Україна». Отут і постав літературний критик Іван Дзюба. Він зі сцени, журналіст В'ячеслав Чорновіл та аспірант-літературознавець Василь Стус у залі закликали підвестися на знак протесту проти арештів українських інтелектуалів. Підвелися далеко не всі, але підвелися. Увімкнули сирену, що мала заглушити все і вся. Доволі швидко кінотеатр було оточено бійцями внутрішніх військ. Одначе ж пізно: фільм Сергія Параджанова розпочав свою роботу. Роботу зініційовану Іваном Дзюбою.

Отак народився, по-справжньому, і сам Сергій Параджанов – як митець, що продукує сенси та образи, які дотикаються неба й разом з тим заґрунтовані вглиб землі. Одначе тим родовим зусиллям асистувало чимало людей. Іван Дзюба був серед

них. Так що він аж ніяк не сторонній свідок – він учасник чи співучасник витворення дива, імення якому Сергій Параджанов.

Потому Іван Дзюба доклав чимало зусиль, аби фахово й усебічно проаналізувати феномен і «Тіней...», і фільмів, які постали одразу за геніальною картиною і які були поійменовані Українським Поетичним кіно. Поійменовані, треба сказати, не зовсім точно, точнішим означенням є Кіно Міфопоетичне, оскільки в його основі установка на народні, національні міфи, що, власне, і налякало «високе» партійне начальство, передусім у Києві (тим бонзам за кожним кушем ввижався український «буржуазний націоналізм»; а тут така виразна його «Тінь»!). Страх чиновників пояснювався ще й тим, що міфи неодмінно пов'язані зі стихією буття, у якій так мало раціонального й так багато інтуїтивного, містичного, власне ірраціонального. А те, що не перекладалося мовою рацію, тодішнє начальство на дух не приймало – просто ніяк.

Подібний кут зору й було запропоновано Дзюбою ще в статті «А цього разу – злам справжній?», видрукуваній у найавторитетнішому в ті часи московському журналі «Искусство кино» (1965, № 7). Відповідаючи на закиди щодо надмірного занурення в етнографічні реалії народного життя, автор підкреслював мистецьку й власне кінематографічну обґрунтованість подібного ходу осмислення.

А в статті «Відкриття чи закриття школи», написаній на початку 1970-х у відповідь на текст М. Блеймана «Архаїсти чи новатори?» («Искусство кино», 1970, № 7) і, на жаль, тоді не надрукованій, піддано аналізу чимало аспектів явища Поетичного (чи все ж таки Міфопоетичного) українського кіно. Зокрема, там знаходимо фактичну відповідь і на звинувачення творчості Параджанова, Юрія Іллєнка, Леоніда Осики в «етнографічному ухилі» (саме так, уже невдовзі, було сформульовано у виступі В. Щербицького та постанові пріснопам'ятного пленуму партійного ЦК в Києві).

Мовляв, тягнуть у минуле, у той час як радянський народ «семимильними кроками» крокує у світлу будущину. Справді, міфопоетичне кіно значною мірою витворене на обрядах, що

виникли в давні часи. Крім того, за цим звинуваченням стояв і одвертий натяк щодо не просто «етнографічного», а власне націоналістичного ухилу кінематографістів. Бо ж це націоналісти зациклені на минулому, на образі старої України, якої вже «давно немає», образ той стерто зусиллями партії і народу.

Відповідь Дзюби: «У “Тінях забутих предків”, як, мабуть, у жодному творі радянської кінематографії досі, широко і щедро використані етнографічні, фольклорні мотиви і матеріал, але вони цілком підпорядковані завданню осмислення життя народу і розкриття долі героїв. Вони активно залучені до естетичної концепції авторів фільму і перетворені в ній. У цьому “Тіні забутих предків” якраз прямо і принципово протистоять фільмам екзотичним, фільмам, у яких етнографічні фольклорні елементи або навмисне “виокремлені”, або просто відіграють декоративну й видовищну роль. Один із великих здобутків авторів “Тіней забутих предків” саме і полягає в тому, що вони на практиці показали: етнографічний матеріал і фольклорні мотиви не є чимось мертвим і зовнішнім для сучасного кінематографа, сучасний кінематограф може виростати – як з одного із найглибших і найплodотворніших своїх джерел – з національної образотворчої культури народу, з естетики його побуту, із випробуваних часом форм його художнього мислення, які втілилися в багатстві його матеріальної культури, у барвах і формах його фантазії, у поезії його звичаїв і обрядів» (цит. за вид.: Іван Дзюба. З криниці літ : у 3 т. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 2. С. 749).

Отже, не був Параджанов архаїстом, як і ті, хто пішов слідом за ним у нові мистецькі та світоглядні пошуки, – він був новатором у мистецтві, попри химерний конгломерат матеріалу і мистецьких технік різних епох. Понад те, уже в 1970–1980-х роках подібний спосіб бачення світу заявить себе і в літературі (українській у тому числі; досить пригадати явище «химерної прози»), і в кінематографі, де фольклоризм стане одним із поширених прийомів осмислення реалій національного та вселенського життя.

Узагалі, роботи І. Дзюби про кіно (їх небагато, але їхній вплив на кінематографічні процеси годі переоцінити) дивовижно – як для літературного критика – професійні й глибокі.

Лариса Шевченко,
 член-кореспондент НАН України,
 доктор філологічних наук, професор,
 завідувач кафедри стилістики та мовної
 комунікації Інституту філології Київського
 національного університету
 імені Тараса Шевченка

Доба, позначена Іваном Дзюбою

Від вересня 1965 року, коли на прем'єрі геніального фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» у кінотеатрі «Україна» Іван Дзюба (разом з В'ячеславом Чорноволом і Василем Стусом) звернеться до глядачів з наболілим протестом проти політичних арештів української інтелігенції, його ім'я набуде символічного сенсу в історії інтелектуальних змагань народу за право на ідентичність і свободу слова. Українське дисидентство поступово перейде з масштабу освічених і національно свідомих, проте часто локальних дискусій щодо історичної долі народу та його перспективного розвитку в сучасній цивілізації, до прямих звернень до інтелігенції, покликаних збудити почуття гідності, спільності, самоусвідомленості у громадськості.

Послідовність і відкритість позиції Івана Дзюби (сміливість якої важко переоцінити за умов радянської політичної системи!) сколихнула українську суспільність того ж таки, 1965, року, коли у вересні–грудні написано було найбільш авторитетну працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (спочатку українського самвидаву). Книга стала аргументацією, доказовим критичним матеріалом до написаного у грудні 1965 року

листа керівникам радянської України щодо реального стану національної політики в державі.

Поширені й абсолютно справедливі характеристики видатного і чесного українця як «постаті століття», «інтелектуального прапору шістдесятництва», «інтелектуального лідера і прапору шістдесятницького руху», «лідера дисидентської спільноти», інші атрибуції високодостоїнної людини, рівно як і набуті пізніше, уже в час незалежної України, звання і посади – Герой України, академік НАН України, Міністр культури, Голова Комітету з Національної премії України імені Тараса Шевченка – лише засвідчують звершеність соціокультурної ситуації в державі. За нею – реальна історія людини-борця, яка втрачала роботу і надію на завтрашній день, змагалася за право жити і бути – собі, ідеї, якій присвятив життя, сім'ї, що розділила з ним і погляди, і спосіб життя.

У далеких 80-х роках минулого століття я була вражена ситуацією, що мала місце в Паризькому університеті (Paris – VIII – Vensenn): колега з департаменту славістики, запитавши, чи я ознайомлена з працею «Інтернаціоналізм чи русифікація?», простягнула мені примірник цієї знакової для українців книги. Текст, на щастя, жив своїм, власним, життям, долаючи кордони і ще несміливо сформульовану українською громадськістю європейськість, аргументуючи перед світом право українців на самоідентичність і незалежність. І французи з пошаною прийняли та зрозуміли таку позицію українського інтелігента. Іван Дзюба в очах французької славістики став символом інтелектуального протесту, таким близьким європейській культурній свідомості.

З позиції часу і невпинного бажання ідеального героя ми зустрічаємо подекуди «критику» Івана Дзюби від шанованих авторів, пов'язану з особливостями його нелегких рішень після засудження. Наші сучасники хотіли б і самого автора інтерпретувати як Текст, мати прямі аналогії Тексту – життя творчої рефлексії і життєпису самої особистості. Думаю, що це несправедливо щодо Івана Дзюби, драматичних обставин його життя і колосального внеску в культурну історію українського народу.

Урешті, прямо, гостро і без найменших сумнівів висловлена Іваном Дзюбою думка про те, що «ідея асиміляційної нації, ідея про майбутнє безнаціональне суспільство – це не ідея наукового комунізму, а того “комунізму”, яке Маркс і Енгельс називали казарменим», загострювала увагу на підвалинах однозначно сформульованого «інтернаціоналізму». А покликання на суперечності між теорією марксизму та її практикою – це вже і є ефективність доказового методу українського дослідника.

Іван Дзюба – послідовний. Визначивши свою стезю – служіння українству, він став автором понад двох десятків книжок, а ще – численних передмов, статей, інших літературних жанрів, які засвідчують українську ретро- і перспективу.

Суспільно-політичний, ідентифікаційний, культурологічний, інші, прочитувані гуманітаріями, сенси праці «Інтернаціоналізми чи русифікація?» достатньо повно й різноаспектно обговорені в українському суспільстві. Для мене, як мовознавця, дуже важливим є і фаховий аспект. Власне з риторичного питання, винесеного автором у заголовок, почалося моє заглиблення в семантику слова, розуміння необхідності точних і однозначних формулювань, вербалізованих логічних/алогічних протиставлень і підміни сутностей, що часто відбуваються також за допомогою словесного інструментарію. Дякую Вам, глибокошановний Іване Михайловичу, за науку.

Ювілейна подія вимагає певної текстової лаконічності. Однак серед значущих, надзвичайно важливих для нашої самосвідомості праць Івана Дзюби згадаймо ґрунтовну книгу «Тарас Шевченко. Життя і творчість», що її 2008 року видрукував видавничий дім «Києво-Могилянська академія». На моє переконання, у цій глибинній праці рельєфно прочитується не тільки постать Тараса Шевченка – його творча рефлексія на світ, естетично й етично змодельована ситуація змагань і випробувань Кобзаря. Ми можемо зосередитися й на інтерпретаціях духовної та смислотворчої історії українського народу великим нашим сучасником – академіком НАН України Іваном Дзюбою.

Жити Вам і творити, глибокоповажний Іване Михайловичу!

Микола Яковина,
художник, почесний президент
Українського національного комітету
ICOMOS

Основоположник державної культурної політики України

Іван Дзюба, без перебільшення, формує нашу епоху. Він плідний у реалізації себе та свого таланту в належний час у належному місці. Нам, його сучасникам, пощастило, що його творчий дар у найпотрібніший момент «резонує» з найактуальнішими запитами суспільства.

Торкнуся лише одного епізоду багатогранної діяльності Івана Михайловича. Я мав честь працювати під його керівництвом у Міністерстві культури України в 1992–1994 роках. Академік Іван Дзюба був призначений Міністром культури України на початку другого року Незалежності – зійшла перша хвиля постколоніальної ейфорії від здобутої свободи, вщухав бум нових явищ, тьмянів калейдоскоп яскравих мистецьких подій – стала проявлятися інерція патерналізму, механічно перенесена із засудженого минулого, але вже без ресурсів колишньої імперії. Україна на самому початку своєї державної історії немов зупинилася, заціпеніла перед викликами системної трансформації та доконечно необхідних реформ.

Суспільству бракувало візії майбутнього, уряд вражав відсутністю стратегії руху країни. Це тодішній Прем'єр-міністр розгублено запитував: «Скажіть, що будувати?» Настрій безпорадності вносив сум'яття серед найполум'яніших патріотів, сіяв зневіру в спроможність українців на державне будівництво...

Міністр культури України Іван Дзюба з перших днів роботи на цій посаді не виявляв ані розгубленості, ані тіні розчарування станом справ у дорученій сфері. У найдраматичніший час Іван Михайлович творив майбутнє України – закладав підвалини державної культурної політики (до нього були декларативні «Основи законодавства...», діяли застарілі акти, видані Москвою). Він дав поштовх інституційному становленню сфери культури: на порядку денному Міністерства з'явилися поняття галузевої науки, забезпечення нормативного регулювання, підготовка законодавчих актів, атестування фахівців, конкурси творчих проєктів; запроваджувалися конкурсне заміщення посад й укладання контрактів на керівні посади закладів та творчих колективів.

У лічені тижні, з приходом Івана Дзюби, сформувалося нове Міністерство з новими функціями, які не забезпечувало попереднє відомство, відбулася системна реорганізація апарату Міністерства: з того, що доти було чимось на кшталт Центрального будинку культури, постав сучасний центральний орган виконавчої влади. Міністр Іван Дзюба на кілька років випередив український уряд (не один, а кілька урядів кількох прем'єр-міністрів!), модернізувавши управління сферою культури. Незважаючи на директивне (згори) зменшення загальної чисельності апарату (криза ж у державі!), структура Міністерства культури України набула стрункості: уперше в Україні кристалізувалися важливі галузі сфери культури, державний менеджмент якими Іван Михайлович делегував новоствореним департаментам Міністерства. При цьому керівництво уряду відкликала низку раніше обіцяних Міністрові функцій, які саме Іванові Дзюбі, як нікому, потрібно було дові-

рити – книгодрукування і книгорозповсюдження, наприклад, чи мовну політику.

Лише побіжно згадаю, що потребує доброї згадки про працю Міністра Івана Дзюби, по-перше, культурна дипломатія, адже скільки подій відбулося у світі завдяки його ініціативам! По-друге, увага до місцевих ініціатив, розширення географії подій за межі столиці, відмова від «показових» і «звітних» видовищних заходів, що поглинали основний бюджет сфери. По-третє, модернізація номенклатури спеціальностей навчальних закладів сфери культури. По-четверте, створення нових музеїв та заповідників. По-п'яте, і це не остання справа, – за Міністра Івана Дзюби не було скорочення штатної чисельності працівників так званого базового рівня сфери культури – він прийняв 216 тис. одиниць і всю, загальну, чисельність залишив по собі.

Задля виконання поставленого перед собою завдання модернізації національної культури Іван Михайлович плекав молоде середовище, залучав до співпраці нових людей, а це – десятки й сотні авторитетних і знаних імен.

Саме за ініціативи Міністра Івана Дзюби, за його настановами було започатковано роботу над проектом концепції державної культурної політики, яку завершено впродовж 1994–1995 років уже після його звільнення з посади Міністра культури. Положення цього проекту, як у палімпсесті, прозирають у багатьох пізніших актах нашої держави, увійшовши в поточну культурну політику.

Після Міністра культури України Івана Дзюби персоналії наступників не мали вже значення, як не було вже важливо, чи існуватиме взагалі Міністерство культури як окремий центральний орган виконавчої влади. Час, що минув від початку праці в уряді України академіка Івана Дзюби, багато всього прояснив, увиразнив, висвітлив – місія Івана Михайловича була установча, він має право вважатися основоположником державної культурної політики України.

Ганна Скрипник,
академік НАН України

Культурологічне осягнення України (замість післямови)

Вшанування 90-річчя академіка І. Дзюби стало знаковою подією в українському культурному просторі, доброю нагодою скласти належну шану мислителю, видатному вченому, культурному та державному діячеві. Підготовлена інститутами НАН України на пошану вченого книга «До ювілею Івана Дзюби», окрім культурологічних студій та фрагментів праць академіка, добірки фотоілюстрацій «Віхи життя і творчості Івана Дзюби» й частини текстів деяких архівних справ, представляє також окремі рецензії та відгуки на культурологічні твори та політологічні трактати ювіляра, присвяти й вітальні есеї сучасних вітчизняних учених та українців зарубіжжя. Як своєрідні академічні рефлексії на творчість Івана Дзюби й на його науково-організаційну, державницько-управлінську та громадську діяльність, вони збірно формують його правдивий профіль – академіка-мислителя, людини-гуманіста й державотворця – амбасадора України у світі.

Укладаючи це ювілейне видання, академічна громадськість має намір в особі І. Дзюби представити образ сучасного інтелектуального достойника нації – гідного світового визнання; реактуалізувати культурологічні напрацювання вченого і його почасті провіденціальні візії майбутнього України, ознайомити з ними ширший суспільний загал і наукову молодь зокрема.

На наш погляд, не втратила й до сьогодні свого пізнавального значення найрезонансніша та найвідоміша праця Івана Дзюби – політологічний трактат «Інтернаціоналізм чи русифікація» (написаний у 60-х роках минулого століття), у якому розкрито механізми насильницької русифікації народів колишнього СРСР. Усупереч існуючим кривотлумаченням, це дослідження не застаріло, а залишається актуальним і досі, надто ж на тлі агресивної експансіоністської політики сучасної Росії, яка, як відомо, здійснила військове вторгнення в Україну, захопила й частково анексувала українські території та здійснює потужну антиукраїнську культурно-інформаційну пропаганду, прикриваючись шовіністичними гаслами про буцімто «історичну єдність росіян та українців». Оперуючи архаїчними імперськими кліше про «єдинородничество» українців та росіян, про «спільність їх мови та культури», Росія (заявами та дописами президента В. Путіна), реально, як видається, готує світову спільноту до факту розширення своєї агресії проти України. Тому-то політичні обсервації трактату Івана Дзюби, теоретичні узагальнення та висновки цієї роботи мають проєкцію на широкий спектр сьогоденних національних проблем, вони дотичні до явищ міжнаціонального співжиття широкого часового та просторового засягу, включно із сучасними українськими реаліями. Досліджувана в зазначеному політологічному трактаті тема протидії зросійщенню українства, відтак, залишається актуальною, адже асиміляційні процеси протікають з високою інтенсивністю і в незалежній Україні.

Одним із ключових аспектів політологічного аналізу академіка І. Дзюби є його трактування геополітичного контексту української історії, з приводу якого дослідник слушно відзначає, що саме бездержавність України була джерелом нестабільності на сході цілої Європи, бо вона породжувала міжнародні політичні спекуляції та інтриги. Ця ж «міжнародна політична гра навколо України була постійним джерелом небезпек і для внутрішньополітичного життя», – стверджує учений.

Іван Михайлович безкомпромісно й прискіпливо оцінює українську ідейно-політичну спадщину, самокритично зазначаючи, що недостатність державотворчої волі широкого загалу українства була однією з причин бездержавності й водночас вислідом цієї бездержавності.

До здобутків української політичної думки та державотворчого досвіду, що збагачували світову політичну палітру, академік Дзюба справедливо зараховує і державотворчі позитиви козацької доби, і демократичні традиції українського самоврядування, і прогресивні для свого часу демократичні засади Конституції Пилипа Орлика, і федералістську концепцію М. Драгоманова і, нарешті, гуманістичні антиколоніалістські ідеї Т. Шевченка. Проте відлучення широкого загалу українства від цієї демократичної ідейно-політичної спадщини спричинилося до того, зауважує учений, що національно-політичне й державне відродження почалося в 1990-х роках майже з нуля як на рівні політичних структур, так і на рівні політичних концепцій. Водночас учений-гуманіст застерігає українську політичну еліту, стверджуючи, що нехтування раціональними надбаннями як національної, так і світової політичної спадщини та спроби радикальної частини політичних сил узасаднювати сучасні національні політичні доктрини та практики винятково на ідеології інтегрального націоналізму є безперспективною для нації й держави справою.

Звучать напрочуд сучасно й інші концепти та висновки академіка І. Дзюби, викладені в його працях ще наприкінці минулого століття. Зокрема, ніби сформульованими й розробленими І. Дзюбою на виклики сьогодення видаються його трактування політологічних теорій «єдиного культурного простору», на відновлення якого нині розгорнута ціла пропагандистська кампанія в Росії, та почасти – проросійськими силами в Україні. Іван Дзюба недвозначно заявляє, що з позицій української національної справи так званий єдиний простір – був «антипростір» або «спотворений простір», оскільки «в цьому просторі національні культури не були репрезентовані

своїми кращими явищами»; та й метою того єдиного простору «був не розвиток національних культур, а їхнє змішування, поступова денаціоналізація...». Тому-то, стверджує академік, мова має йти не про відновлення колишнього проросійського, агресивного за своєю сутністю культурного простору, а про інтеграцію українства у світовий культурний простір.

Аналізуючи засоби та механізми асиміляції українців, до яких вдавалася імперська чи більшовицька влада, І. Дзюба вказує також на використовувані практики духовної агресії колоніальних режимів проти поневоленого українського люду. Витравлювання національно-культурних особливостей підкореного народу, провокування негачії власної культури і мови українцями було, на думку Івана Михайловича, головним чинником «стратегії зросійщення».

Спостереження дослідника майже півстолітньої давнини про те, що одним із засобів денаціоналізації і деукраїнізації було нав'язування українській людності негативного власного образу, негативного уявлення про себе; що колонізований етнос під тиском колонізаторів вимушений був прийняти й засвоїти як свою власну чужу систему стереотипів – принизливу й упереджено-ворожу, – мають враховуватися сьогодні політичними елітами та урядовцями в розробці й формуванні культурно-освітніх програм, національної політики в цілому. Ученим розглядається питання впливу наслідків колишнього підневільного статусу українства на етнопсихіку сучасної людності, формулюються висновки про те, що прояви національної меншовартості й самозневаги, характерні для частини співвітчизників, є результатом поневолення народу в минулому; що комплекс національної неповноцінності, зневага до власної національності, культури, мови – явище досить відоме в історії; через нього перейшли чи не всі народи, яким довелося побувати під колоніальним гнітом.

Основні теоретичні постулати праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація» знайшли свій подальший розвиток і осмислення в низці інших його культурологіч-

них статей, розвідок та книг: «Між культурою і політикою», «Україна-Росія: протистояння чи діалог культур»; «Україна і світ»; «До концепції розвитку української культури»; «Україна в пошуках нової ідентичності» та ін. Ці дослідження позначені, з одного боку – високою загально-гуманістичною спрямованістю, а з іншого – глибиною осягнення проблеми руйнівних наслідків новітньої експансії культури великоросійського штибу в сучасний мовно-культурний та інформаційний простір України. Його студії – це не абстрактно-нігілістичні теоретизування дослідника, а проникливі й виражені роздуми-застереження мислителя-гуманіста: про шляхи запобігання руйнації матриці національної культури; про згубність курсу на уніфікацію людства й нівеляцію національних культур; про механізми асиміляційних процесів; про особливості розвитку національного українського руху в імперії та про концептуальні засади розвитку сучасної української культури тощо.

Переконливим і вираженим з позицій формування українського культурного сьогодення видається концепційне осмислення І. Дзюбою проблеми українсько-російської культурної взаємодії. Розкриваючи особливості цієї взаємодії та стереотипи її рецепції, учений зауважує, що хоча взаємодія культур і є формою їхнього існування та розвитку, проте діалектика цієї взаємодії складна і не зводиться до благотворного впливу однієї на іншу, але може й «нести загрозу знеособлення, навіть асиміляції, може і викликати захисну протидію...».

Російсько-українська культурна взаємодія, зважаючи на політичне домінування Росії над Україною, в історичному минулому набирала форми експансії російської культури, на яку українська культура «реагувала так само, як реагувала і реагує кожна життєздатна національна культура на вплив і експансію сильнішої, багатшої». Академік Дзюба рішуче відкидає поширений стереотип, що нібито російська культура здобула своє виняткове й панівне становище в Україні «тільки завдяки своїй вищості, своїм питомим якостям, своїй інтеграційній силі». «Історичні факти, – резюмує І. Дзюба, – незаперечно засвідчу-

ють, що тріумфальний шлях російській культурі в Україні розчистило жорстоке державне, імперське насильство».

За науковими обсерваціями вченого, життєздатність української культури зреалізована як на рівні її етнічної самобутності, так і на рівні її професійного мистецтва, що дає підстави йому констатувати її самодостатню цінність у контексті світової культури. До того ж, зазначає вчений, українська культура зуміла розвинути більшість сучасних видів мистецтв, а в багатьох із них створити класичні цінності й «дати імена світової міри» за несприятливих часів бездержавності й усупереч асиміляційному тиску чужих держав. Оптимістична оцінка І. Дзюбою реалій та перспектив розвитку української культури, її професійних здобутків, що в багатьох аспектах дорівнюються до світових взірців, є відповіддю тим, хто сьогодні сподівається на повернення української нації та культури в лоно планованого кремлівськими очільниками нового проєкту – модифікованої російської імперії.

Гарантію європейської перспективи розвитку української національної культури академік І. Дзюба вбачає в збереженості джерел автентичної фольклорної творчості; у глибоко моральних засадах народної духовності; у здатності української культури «адаптувати для суспільства культурну реальність світу».

Тематично та жанрово різноманітні культурологічні праці Івана Дзюби за змістом, за провіденціальними смислотворчими сентенціями – це сьогодні достовірно обґрунтований ученим, неоскаржуваний вирок асиміляційним практикам «руського міра»; водночас вони постають як наукова канонізація самодостатньої цінності української національної культури.

Академічне товариство складає Патріарху вітчизняної гуманітаристики подяку за його талановиті, високої державної ваги й непроминушого значення та змісту праці.

Нових Вам, високоповажний Іване Михайловичу, наукових звершень на утвердження й поступ української культури!

Бережи Вас Боже!

Зміст

Розділ І

Іван Дзюба – провісник нової України (з наукового доробку)

<i>Дзюба Іван</i>	
Україна і світ	9
<i>Дзюба Іван</i>	
Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність?	28
<i>Дзюба Іван</i>	
До концепції розвитку української культури	48
<i>Дзюба Іван</i>	
Донецька рана України	60

З архівів: фрагменти документів

<i>Іван Дзюба</i>	
Пояснювальна записка	73
Віктор Некрасов про Івана Дзюбу	84

Розділ II

Вітальні есеї, рецензії та поетичні посвяти

90-ліття І. Дзюби – знакова подія року

Загородній Анатолій

Славетний ювілей патріарха
української гуманітаристики 99

Пирожков Сергій

Мислитель високого академічного засягу... 105

Ювілейні посвяти від українців зарубіжжя

Єкельчик Сергій (Канада)

Проникливий аналітик національної культури 109

Корбич Галина (Польща)

Провісник і мислитель
(до 90-річчя Івана Дзюби) 112

Мушинка Микола (Словаччина)

Моє знайомство з Іваном Дзюбою 117

Павлишин Марко (Австралія)

Будівничий нації
(до вшанування 90-ліття Івана Дзюби) 121

Пахльовська Оксана (Італія)

«І тінь Сізіфа, тінь моєї долі...» 125

Соболь Валентина (Польща)

Місця пам'яті Івана Дзюби 133

Сополига Мирослав (Словаччина)

Українці Пряшівщини складають
доземний уклін Іванові Дзюбі 140

Академічний профіль Івана Дзюби: візії сучасників

Чернілевський Станіслав

Патетична орація гіганту,
якого вшановує нація 146

Загнітко Анатолій

Панорама життя і творчості
(життєва співмірність націєбудування) 148

Фрагмент інтерв'ю Оксани Пахльовської
з Ліною Костенко 161

Ажнюк Богдан

В обороні українського слова 165

Борисенко Валентина

На пошану ювіляра 167

Брюховецька Лариса

Іван Дзюба: зустріч
з українським кіномистецтвом 170

Вахніна Леся

Діяльність Івана Дзюби в контексті
українсько-польських культурних взаємин 174

Гаптар Володимир

Знакова постать століття 177

Гундорова Тамара	
Як порозумілися	
Іван Дзюба та Сергій Жадан	179
Єрмоленко Світлана	
Культуролог європейського штибу	184
Жулинський Микола	
Духовний мобілізатор нації	186
Козловський Ігор	
Іван Дзюба у сприйнятті земляків.....	194
Корній Лідія	
Музичні зустрічі	
(до ювілею І. М. Дзюби).....	197
Лодзинська Олена	
Іван Дзюба – лідер українських шістдесятників	199
Марченко Сергій	
На дачі родини Дзюб у Рудиках	202
Мушкетик Леся	
Мое прочитання І. Дзюби.....	205
Нахлік Євген	
Академікові Іванові Михайловичу Дзюбі – 90!	210
Павлюк Степан	
Одержимий національною Свободою	
(з нагоди 90-річчя)!	215
Радишевський Ростислав	
Громадянська місія Івана Дзюби.....	218
Соловйова Віра	
«Дякую Вам, що ми в світі зустрілись...»	222
Стріха Максим	
Іван Дзюба: погляд «вісімдесятника»	224

Сулима Микола

- Як ми друкувалися
в Івана Михайловича Дзюби..... 229

Тримбач Сергій

- Іван Дзюба. У колі екранних мистецтв..... 232

Шевченко Лариса

- Доба, позначена Іваном Дзюбою..... 236

Яковина Микола

- Основоположник державної
культурної політики України..... 239

Ганна Скрипник

- Культурологічне осягнення України
(замість післямови) 242

Для нотаток

IMMEE

Для нотаток

INDEX

Для нотаток

IMMEE

Наукове видання

До ювілею Івана Дзюби

(до 90-річчя
від дня народження)

Редактор-координатор: *Олена Яринчина*

Комп'ютерна верстка: *Людмила Настенко*

Комп'ютерна обробка ілюстрацій
та дизайн обкладинки: *Людмила Настенко*

Редактори: *Надія Ващенко, Лариса Ліхнівська,
Олена Яринчина*

Оператор: *Ірина Матвєєва*

Підписано до друку 16.07.2021

Формат 60 × 84/16

Обл.-вид. арк. 17,01

Ум. друк. арк. 19,06

*ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України
Київ, вул. Грушевського, 4*